

*lucida
intervalla*

ČASOPIS ZA KLASIČNE NAUKE
A JOURNAL OF CLASSICAL STUDIES

47 (2018) FILOZOFSKI FAKULTET
BEOGRAD

Lucida intervalla – Časopis za klasične nauke / A Journal of Classical Studies
Periodično izdanje Filozofskog fakulteta u Beogradu
ISSN 1450-6645
Izlazi jednom godišnje

Uredništvo

Stephanie West (Oxford), Aleksandar Loma (Beograd), Boris Pendelj, gl. i odg. urednik (Beograd), Vojin Nedeljković (Beograd), Daniel Marković (Cincinnati), Sandra Šćepanović (Beograd), Dragana Dimitrijević (Beograd), Il Akkad, sekretar uredništva (Beograd)

Adresa

Čika-Ljubina 18–20, 11000 Beograd, Srbija
telefon +381112639628
e-mail lucida.intervalla@f.bg.ac.rs
www.f.bg.ac.rs/lucidaintervalla

Žiro-račun

840-1614666-19, s pozivom na broj 0302

Na osnovu mišljenja Ministarstva nauke (413-00-1080/2002-01)
ova publikacija oslobođena je plaćanja opšteg poreza na promet,
shodno čl. 11 st. 7 Zakona o porezu na promet.

In memoriam: проф. др Љиљана Црепајац

У Београду је 6. септембра 2018. године преминула др Љиљана Црепајац, редовни професор Филозофског факултета у пензији. Рођена је 1931. године као Љиљана Станојевић, у београдској грађанској породици. Њихова породична кућа била је на Врачару, у Милешевској улици, на месту где је некад на њу излазила Јиречекова; доцније је ту изграђен солитер. Причала је да су једно од њених првих сећања из детињства биле улице прекривене цвећем на сахрани краља Александра 1934. године. Марсејски атентат био је наговештај тешких времена која су убрзо уследила и обележила детињство и рану младост њене генерације. После рата, након велике матуре, уписала је 1950. студије класичне филологије на Филозофском факултету у Београду. Дипломирала је 1954, да би већ од наредне године била ангажована на матичној катедри, најпре као придружени професор средње школе а од 1956. у звању асистента.

Магистарску тезу "The Theory of Glossematics" израдила је и одбранила 1957. на Универзитету у Копенхагену а ментор јој је био један од водећих лингвиста оног времена, Луј Јелмслев (Louis Hjelmslev). Докторску дисертацију „О префиксалном *a-* у класичним језицима“, рађену под менторством свога професора, академика Милана Будимира, одбранила је 1962. на Филозофском факултету у Београду, након чега је исте године изабрана у звање доцента за предмет Историјска граматика класичних језика. Откада је 1967. он подељен на историјске граматике грчког и латинског језика, проф. Црепајац преузела је Историјску граматику грчког језика; за тај предмет бирана је 1970. у звање ванредног а 1987. у звање редовног професора. Од 1994. до свог одласка у пензију 1996. вршила је дужност управника Одељења за класичне науке. Њен кратак управнички мандат обележила је прослава 120-годишњице наставе класичне филологије на Београдском универзитету пропраћена једнодневним научним скупом 23. новембра 1995. Проф. Црепајац била је иницијатор и предани организатор те прославе, која ће остати упамћена као звездани тренутак нашег Одељења.¹

Љиљана Црепајац сахрањена је 19. септембра на Новом Бежанијском гробљу. Тог лепог и сунчаног дана поткрај кишног лета испратили су је њен супруг Љубомир, са којим је више од пола столећа провела у складном браку, њени пријатељи и колеге, већином њени некадашњи ученици. Стицајем околности, присутан је био ипак само мали део нас којима је она била „најбоља посветитељица у тајне језикословља“, како смо је ословили посвећујући једну од свезака овога часописа њеном јубилеју.² У доба када је један од најпривлачнијих али и најзахтевнијих домена науке о језику, индоевропска компаративна лингвистика, у нас био иначе веома слабо и више симболично присутан, слушаоница Одељења за класичне науке на другом спрату Капетан-Мишиног здања била је јединствено место где се

¹ Зборник радова скупа под насловом *Saecula Confluentia* изашао је девет година доцније, 2004, у издању Филозофског факултета.

² *Lucida intervalla* 43/2014, са посветом Μυσταγογῶ γλωττολογίας ἀρίστη.

средом, на предавањима и вежбањима Љиљане Црепајац, отварао приступ у дубине језичке праисторије. Под њеним вођством, полазећи од грчких факата, долазили смо кривуда-вим, али поузданим путевима до речи и облика латинског, санскрита, па и свога матерњег језика. За неке од нас била је то снажна и трајна фасцинација. Академик Јасмина Грковић-Мејдор, данас један од водећих палеослави-ста, испричала ми је како је из Новог Сада, где је живела и студирала, средом ранила у Београд само да би присуствова-ла часовима Љиљане Црепајац. Проф. Црепајац није била само надахнут предавач, него и посвећен ментор, на чију се стручну помоћ и моралну подршку увек могло рачунати. Сви њени дипломци, магистранди и докторанди памте је са захвалношћу. Нама, својим студентима, знала је у шали рећи како нам је деда био Милан Будимир а прадед Паул Кречмер. Тиме не само да је сликовито предочавала један од оних континуитета који се у универзитетском образо-вању протежу од учитеља до ученика, често прелазећи гра-нице међу државама и народима, него нам је имплицитно и казивала да нас доживљава као своју духовну децу. Уџбе-ник *Στοιχεῖα Ἑλληνικά*, који је написала у коауторству са Миланом Будимиром, био је од 1967.³ за поколења српских класичара незаобилазан увод у учење старогрчког језика и његове историје.

Као научник, Љиљана Црепајац била је у српској средини настављач дела Милана Будимира, који је у српску академску средину пренео тековине младограматичарске компаративне лингвистике које је усвојио на Бечком универзитету од Паула Кречмера, водећег грецисте онога времена, чији је *Увод у историју грчког језика* крајем деветнаестог века отворио ново поље истраживања у домену индоевропских студија — проблем предгрчког супстрата на Балкану и у Егеју. На том основу Милан Будимир изградио је своју „пеластичку теорију“, коју је и проф. Црепајац прихватила и узимала у обзир у своме научном раду, а посветила јој је и своје излагање на поменутом скупу

³ У питању је темељна прерада првог издања, које је 1959. објавио Будимир.

поводом 120. годишњице nastave класичне филологије на Београдском универзитету. Притом није остајала по страни од модерних праваца истраживања историје и праисторије грчког језика; особита јој је заслуга што нам је приближила достигнућа микенологије, како у настави и путем сопствених радова, тако и својим преводом класичне Чедвикове књиге *Микенски свет* (The Mycenaean World), а не најмање организацијом, заједно са Петром Илијевским, међународног микенолошког скупа у Охриду 1985. године, где је имала запажен реферат о индоевропским гутуралима у грчком у светлу микенских сведочанстава. Тежишта научног рада Љиљане Црепајац била су старогрчка и палеобалканска етимологија и историјски утицај грчких модела на образовање европске културне лексике. Објављивала је у земљи и у иностранству, поред српског језика највише на немачком, који је одлично знала као стипендист Хумболтове фондације.⁴ Шири културна јавност зна је по њеним високо оцењеним преводима са класичних језика, међу којима издвајамо преводе Аристотелове *Политике* и Тацитових *Анала*; за овај други добила је 1970. награду „Милош Н. Ђурић“ Удружења књижевних преводаца Србије, да би јој 2006. године била од истог удружења додељена награда за животно дело.⁵

Лик Љиљане Црепајац наћи ће своје место у галерији заслужних београдских класичних филолога на челу са Јованом Туроманом, чији портрети красе зидове слушаонице Одељења за класичне науке у којој је она деценијама подучавала и где за нас, који је памтимо, још лебди нешто од њеног духа. Њено дело остаће чврсто и трајно уграђено у историју српске хуманистике.

⁴ У књизи *Bibliografija nastavnika i saradnika Filozofskog fakulteta u Beogradu*, књига 1, Београд 1995 дат је, на странама 487–494, списак од 68 дотада објављених и у штампу датих публикација проф. Црепајац, а у монографији *Филозофски факултет 1838–1998 — Период 1963–1998* сумаран преглед њене дотадашње делатности (стр. 527–528). Целовито сагледавање и вредновање научног доприноса Љиљане Црепајац остаје пред нама као задатак за будућност. Он укључује објављивање радова и превода који су за њом остали у рукопису.

⁵ О преводилачком раду проф. Црепајац више у новом броју часописа *Мостови*.

АЛЕКСАНДАР ПОПОВИЋ
(1961–2018)

Почетком 2018. године заувек нас је напустио колега др Александар Поповић, угледни српски класични филолог и византолог, ванредни професор Византијске филологије на Одељењу за класичне науке. Прерана смрт, која је трагично зауставила једну плодну научну каријеру, значи немали губитак за струку којој је професор Поповић предано служио више од три деценије. За све оне који су га ближе познавали одлазак драгог колеге и пријатеља значи у првом реду опроштај од једне несвакидашње, самосвојне личности, која је пленила оригиналним духом и храбром доследношћу свога животног става.

Богата научна делатност Александра Поповића, подељена између двеју главних области његовог професионалног интересовања, класичне филологије и византологије, неодвојиво је везана за Одељење за класичне науке, на коме је провео цео свој радни

век, од првог, библиотекарског звања, до професуре на предмету Средњогрчка и новогрчка филологија. Професор Поповић је био дугогодишњи шеф Катедре за средњогрчку и новогрчку филологију, а у два наврата обављао је и дужност управника Одељења за класичне науке. Био је ангажован на више научних пројеката, посебно на неколико узастопних пројеката Византолошког института САНУ, са којим је успешно сарађивао дуго низ година.

Већ у својим најранијим радовима – почев од магистарске тезе, посвећене наслеђу хомерског пародистичког епа у византијској књижевности и његовој преводној рецепцији на домаћим просторима, а затим и обимне докторске дисертације о античком миту у књижевном делу цара Јулијана Апостате – Александар Поповић је испољио посебну наклоност према изучавању класичног наслеђа и његове културноисторијске судбине у широком луку од позне антике и византијског средњовековља до новог века и модерне рецепције класичне старине у националним оквирима. Респектабилна хуманистичка ерудиција једне данас готово заборављене врсте доћи ће затим до пуног изражаја у обимном и тематски разуђеном опусу – преко шездесет студија из широке области књижевне историје антике и средњег века, византијских извора за историју Јужних Словена, археологије и историјске географије Балкана, те историје идеја, теорије превођења с класичних језика, рецепције антике у старој средњовековној и модерној српској књижевности, као и историје класичних наука и византологије у Срба.

Посебно место у интелектуалној заоставштини Александра Поповића заузимају његови преводи с класичних језика. Не само они литерарни у ужем смислу, којима не недостаје ни аутономни артистички квалитет (поменимо само репрезентативни избор из списка Јулијана Апостате, или фрагменте *Индијске историје* Ктесије из Книда), већ и они „илустративни“, функционално подређени истраживачкој сврси (као преводи судских аката охридског архиепископа Димитрија Хоматина, или делова историје Лаоника Халкокондила, хроничара пада Цариграда, оба намењени публиковању у оквиру „Византијских извора за историју народа

Југославије“), ови преводи увек су брижљиво стилизовани, филолошки прецизни и доследно саображени духу изворника.

Нажалост, део писане заоставштине Александра Поповића остао је, колико знамо, у рукопису. То важи не само за неке од необјављених превода (нпр. за преписку Димитрија Хоматина, која је послужила као предложак за неколико вредних научних прилога), већ пре свега за делове дуго и брижљиво припремане монографске студије о цару Јулијану Апостати, ослоњене на текст докторске дисертације.

Жива успомена на личност и дело професора Александра Поповића обавезује нас, његове колеге и пријатеље са Одељења за класичне науке, да овој необјављеној заоставштини посветимо достојну пажњу, коју она сасвим несумњиво заслужује.

Danilo Savić
École Pratique des Hautes Études, Paris
d.md.savic@gmail.com

The Development of Indo-European *-ln- in the Greek Inherited Lexicon¹

Abstract: Two reflexes of the IE cluster *-ln- are generally recognised in Greek: the assimilation of *-ln- to -λλ-, and the vowel lengthening in front of *-l-, prompted by the loss of *-n-. A reassessment of the relevant Greek material is proposed.

Key Words: Greek, Proto-Indo-European, Etymology, Nasal Suffix.

0. Introduction

The IE cluster *-ln-, containing two resonants, can manifest in three different forms, depending on its surroundings: *-ln-, *-l̥n-, or *-l̥h-. In this article, we shall deal with either *-ln- or *-l̥n-; the variation *-l- provides no insight on the development of the cluster *-ln-, since IE *-Vl̥hC- > Gr. -VλαC-, as in **h₁l̥h₂g^{wh}-u-* > Gr. ἐλαχύς, Skt. *laghú-* / *raghú-*. All potential occurrences of the sequence *-Cl̥hV- reflect as -Cαλλ- in Greek and are part of the verbal flexion, e.g. θάλλω, σφάλλω; the one exception, πίλναμαι, has probably preserved the cluster by means of analogy, as we explain below. On the other hand, *-VlnV- seemingly reflects either as -V̄lV- (compensatory lengthening) or -λλ- (gemination). Sometimes the reflex of *-VlnV- depends on the dialect: Ionic-Attic displays compensatory lengthening, e.g. in βούλομαι, while the Aeolic βόλλομαι has a geminate instead. However, there are some forms that do not necessarily belong to a dialect other than Attic-Ionic, but only show *-VlnV- > -λλ- such as ὄλλυμι, or ἐλλός and ὠλλόν. The nature of *-l- and *-n- should also be taken into account. As our material shows, *-l- is always part of the root, while *-n- is either a nasal infix (in verbs such as θάλλω), or a suffix (e.g. in ὠλλόν, ὄλλυμι, but also probably in βούλομαι and ὀφείλω). Therefore, our analysis of the individual Greek forms considers the following criteria: dialectal attestations, the nature of *-n- and its presence in IE cognates, as well as other possible sources of -V̄lV- or -λλ-.

¹The content of this paper was originally presented in June 2017 as part of my BA thesis *Razvoj ie. *ln u leksičkom nasleđu grčkog i latinskog jezika (The development of IE *ln in the Greek and Latin inherited lexicon)* on the occasion of its defense at the Department of Classics, University of Belgrade.

1. IE **ln* in Greek verbal flexion

1.1 IE **-ln-* > Gr. *-λν-*

1.1.1 *πίλναμαι*

Apart from middle *πίλναμαι*, active forms *πλνᾶ*² and, perhaps, *πλνᾶς*³ are attested. They both imply a 1sg.pr.act. *πλνάω*. It is possible to assume **πίλνημι* < **πίλνᾶμι* as an active form of *πίλναμαι*. This is facilitated by the traces of contract active forms. On the basis of *κίρνημι* : *κίρνάω*, we can analogically suppose **πίλνᾶμι* : *πλνάω*.⁴ Almost all verbs containing 1s.pr. *na* *-νημι/-νᾶμι* < **-ne-h₂-mi* create a younger contract form in *-άω*, which may or may not retain the nasal infix (e.g. *πίτνημι* : *πετάω*).⁵ Therefore, *πίλναμαι* is to be derived from IE **pelh₂-*, ‘sich nähern’; v. LIV s.v. In favour of **-h₂-*, apart from the analogy to *κίρνημι*, we adduce derivatives such as *πέλας* ‘near’ and *πελάζω* ‘to approach’. An obvious nasal present is also found in Yav. *pəṛəne* ‘to charge at someone, to attack’ of the same root.

In conclusion, there is sufficient evidence to postulate **πίλνᾶμι* < **p_l-ne-h₂-mi*, and *πίλναμαι* < **p_l-n-h₂-*. The *-i-* in *-ιλ-* instead of the expected *-αλ-* or *-λα-* is to be seen as the influence of verbs such as *πίτνημι* and *σκίδνημι*, in which it occurs regularly.⁶ According to Lejeune, this analogy was in part prompted by the vocalism of the reduplication in present tense.⁷ The nasal infix in *πίλναμαι* remains unhindered, under the influence of the verbs ending in *-νημι*.

πίλναμαι is thus the only example of a preserved **ln* in Greek.

1.2 IE **-Cl_nV-* > Gr. *-CVλλV-*

This group is comprised of the verbs ‘ending in *-αλλω*’, along with *ὄλλυμι* and *τέλλω*. The central question to be unravelled is the origin of the geminate *-λλ-*. From an IE perspective, the geminate most often comes down to either **-ln-* or **-lj-*, i.e. a nasal present or an iota-present; v. LIV: 17, 19. The nasal present of these verbs in Greek is derived from the IE athematic present roots

² Hes. *Op.* 510.

³ Hom. *Dem.* 115. The reading of the verse is problematical, v. STRUNK 1967: 34.

⁴ STRUNK 1967: 34 claims that *πλνᾶ* can be read as *πίλνᾶ*, i.e. a non-augmented 3.sg.imp. Consequently, *-ᾶ* is expected in any case, and it belongs to *πλνάω*.

⁵ Also, cf. Lesb. *κάλημι*, *φίλημι* with *καλέω*, *φιλέω*.

⁶ LEJEUNE 1987: §212.

⁷ LEJEUNE 1987: §212. and HARÐARSON 1993: 182¹¹⁹.

ending in $*-h_{1/3}$.⁸ Necessary, but frequently insufficient evidence of any of the two solutions is almost always present in another IE language, or languages. As we consider $\theta\acute{\alpha}\lambda\lambda\omega$ to be the most convincing example of an ‘ $-\alpha\lambda\lambda\omega$ verb’ continuing IE $*-ln-$, its case is presented at the beginning. The other ‘ $-\alpha\lambda\lambda\omega$ verbs’ are given in alphabetical order, while $\delta\lambda\lambda\omega\mu$ and $\tau\acute{\epsilon}\lambda\lambda\omega$, being somewhat different, are analysed at the end.

1.2.1 $\theta\acute{\alpha}\lambda\lambda\omega$

The only certain verb cognate of $\theta\acute{\alpha}\lambda\lambda\omega$ ‘to bloom, flourish’ is Alb. *dal* ‘to sprout, come out’. Another cognate is to be found in the Arm. adjective *dalar* ‘green, fresh’. Possible Germanic and Celtic cognates exist; the forms in question are MW *deillyau* ‘to emanate’ and various Germanic words for ‘dill’.¹⁰

For $\theta\acute{\alpha}\lambda\lambda\omega$ and *dal* LIV reconstructs the root $*dhalh_1-$ ‘herausquellen, hervorsprießen’. Both verbs are traced back to a zero-grade present containing a nasal infix, $*dh_1-n(e)-h_1-$. Such a formation is permissible in both cases. While Greek offers no decisive evidence, Albanian might just present solid proof regarding the nasal infix.

We must remark, however, that a solution other than the nasal present appears to be possible.¹¹ If Alb. *dal* is to be derived from a nasal present, we must suppose that IE $*ln >$ Alb. *l*. DEMIRAJ 1993: 260ff. argues for this development. According to him, there is a group of Albanian verbs whose present forms originate from the IE nasal present in the following manner: IE $*rn >$ *rr*, as in *marr*,¹² while IE $*ln >$ *l*, as in *dal*. OREL 2000: 91 differs significantly concerning *dal*. He claims that IE $*ln >$ Alb. *ll* (although, $*rn >$ *rr* remains). Nevertheless, the examples provided, especially the verbs,¹³ can be reconciled with *dal*. OREL 2000: loc.cit. mentions two verbs, *kall* ‘to insert, thrust, incite, set on fire’ and *pjell* ‘to beget, produce, bear’. Regarding *kall*, a PAlb. $*kalna$ is assumed, originating from IE $*k^{w}ol-o-$, a thematic present of the root $*k^{w}el-$. Indo-European $*l$, however, regularly gives Alb. *ll*, if in intervocalic position in Proto-Albanian.¹⁴ Thus it seems that the PAlb. form might as well be $*kala$; it would, further,

⁸ RIX 1992: §226.

⁹ EDG s.v. $\theta\acute{\alpha}\lambda\lambda\omega$ expresses doubt concerning the comparison with *deillyau*, while the form isn’t even mentioned in LIV s.v. $*d^{h}alh_1-$. According to EDPC, however, *deillyau* < PCelt. $*dal-n-$ < IE $*d^{h}l-n-h_1-$ and can be compared with $\theta\acute{\alpha}\lambda\lambda\omega$.

¹⁰ It seems that the Germanic forms are of no relevance for the present discussion, v. EDPG s.v. $*deli$.

¹¹ For a survey of suggested etymologies, v. AE and AED s.v. *dal*.

¹² Cf. LIV s.v. $*merh_2-$ and AE s.v. *marr*. Also, cf. Alb. *luqerrë* < Lat. *lucerna*.

¹³ The nouns adduced by OREL 2000: 91. are *bolle*, *gësthallë* and *hall*. None of them is etymologically transparent.

¹⁴ AE 3.2.b: IE $*seh_1l-$ > PAlb. $*sālā$ > alb. *gjöllë*.

regularly reflect as *kall*. The same reasoning can be applied to *pjell*, in spite of its obscure etymology.¹⁵ In favour of this we adduce the Alb. verbs of similar formation: *shtjell*, *sjell*, *vjell*, all of which are derived from an IE thematic present.¹⁶ In conclusion, Alb. *ll* is not to be traced back to IE **ln*. Furthermore, *dal* is not the only example of IE **ln* > Alb. *l*, the other one being *për-kul* < **k^wl-n-h₁-*.¹⁷

The different reflexes of IE **-l-* seen in *-kul* and *dal* should be addressed. The former probably presents a regular reflex, the latter simply does not contain one at all.¹⁸ Therefore, the root **d^halh₁-* proposed by LIV is not tenable. Having in mind the Aeolic and Doric perf. τέθαλα, along with IA perf. τέθηλα, we propose the root **d^heh₂lh₁-*.¹⁹ The Alb. aor. *dola* fits in well, since IE **eh₂* > Alb. *o*, as in *mótër* < **meh₂-tr*. Therefore, we conclude that *dal* < **d^hh₂l-ne-h₁-*.²⁰

On the basis of noted similarities between *dal* and θάλλω, we may with great certainty assume that θάλλω also goes back to *d^hh₂l-ne-h₁-*.²¹

This development of θάλλω supposes that its root was thematised, and that later on **-λv-* > *-λλ-* through assimilation. In other words, **d^hh₂l-ne-h₁-mi* > **θάλvημι* ⇒ **θάλvω* > θάλλω. We suppose that the other ‘-αλλω verbs’ have undergone the same process, if a nasal present is to be reconstructed for them.

1.2.2 βάλλω

βάλλω has two interesting forms attested in the Arcadian dialect – part. pres. ἐσδέλλοντες and 3.sg.aor. ἔζελεν.²² The variation β-/δ- indicates se an IE root beginning with **g^w-*. LIV reconstructs **g^welh₁-* ‘treffen, werfen’.²³ Old Irish 3.sg.pres. *at-baill* ‘stirbt’ is attributed to the same root. Both forms sup-

¹⁵ Pace OREL 2000: 91, *pjell* cannot be simultaneously compared with Lat. *pellō* and with Gr. πάλλω, if a comparison can be maintained at all. Cf. LIV s.vv. **pelh₁-*, **pelh₂-*.

¹⁶ AE s.v. *dal* and LIV s.vv. **stel-*, **k^welh₁-*, **uel-* (2). Furthermore, cf. LIV s.v. **der-*, where Alb. *djerr* is derived from **der-e-*.

¹⁷ LIV s.v. **k^welh₁-*.

¹⁸ AE 3.1.1.b: the reflex of IE **l* in PALb. is **li*, which may or may not be preserved. Cf. *pópel* < PALb. **pēl-p_{li}*, *plis* < PALb. **pliti-*. Another reflex of IE **l* could be Alb. *ul*. In fact, *-kul* is the only solid example. It is of importance, however, to emphasise that in no case does IE **l* > Alb. *a*.

¹⁹ I am uncertain whether MW *deillyau* can be derived from this root, if it is at all related to the discussed material. In any case, LIV s.v. **d^halh₁-* remains open to a root **d^heh₂lh₁-*.

²⁰ IE **-CHC-* > *-CaC-* regularly in Albanian, as in *shtat* < **sthst-* (Cf. Lat. *status*).

²¹ The **-h₁* is certain. Cf. the deverbative adjective θαλερός < **d^hh₂lh₁-ro-*. We also note that, in Greek, the following vocalisation is theoretically possible, although not probable: **d^hh₂l-ne-h₁-*.

²² ἐσδέλλοντες is found on IG V 2.6. ἔζελεν is attested by Hesychius, as the Arcadian form of ἔβαλεν. The grade of these forms must stem from an ancient radical aorist. ζ- next to β-/δ- is probably a particularity of Arcadian. Hesychius also notes δέρεθρον and ζέρεθρα, as Arc. for βάραθρα. Furthermore, Strab. 8.8.4 clearly states that ζέρεθρα is an Arc. word.

²³ **-h₁* is reconstructed in view of the forms in βλη-, such as 1.sg.perf. βέβληκα. It is also convenient if we are to pursue the possibility of the nasal present. STRUNK 1967: 42ff. gives a survey of etymologies proposed for βάλλω.

posedly stem from a nasal present. While it looks as if this is not disputed for *at-baill*,²⁴ we cannot be certain about βάλλω. Even if we accept the attempt of STRUNK 1967: 44 to shrink the semantic distance,²⁵ this one OIr. form cannot present solid proof for Greek. Apart from that, the nasal present in βάλλω is sometimes reconstructed on the basis of Skt. *ud-gūrṇa-* ‘emporgehoben’. This has no solid basis: (1) *ud-gūrṇa-* is an adjective, where a nasal suffix is more probable, (2) Skt. root *ud-gur-* ‘emporwerfen’, which gave *ud-gūrṇa-*, contains no nasal suffix.²⁶

The only, and somewhat obscure, indication of a nasal present is OIr. *at-baill*. Therefore, βάλλω might as well be an iota-present.

1.2.3 σφάλλω

σφάλλω ‘to bring down, ruin, mislead’ is compared with Skt. *skhálate* ‘to stumble, stagger’ and Arm. *sxalem* ‘id.’. The comparison with Lat. *fallō* ‘to deceive’ is less certain.

LIV s.v. *(s)g^{wh}eh₂l- ‘straucheln, fehltreten’ reconstructs for the Skt. and Arm. forms a thematic present, while deriving σφάλλω from an iota present, and *fallō* from a nasal one. Before laying out the possibilities for Greek, we should briefly consider *fallō*, as it is the only cognate with a possible nasal infix. In terms of semantics, a leap from tripping to deceiving is easy to imagine. Even more so, since some rather subtle vestiges of such a development are found in Latin:

1) *Sed gradum firmare vix poterant, cum modo saxa lubrica vestigium fallerent, modo rapidior unda subduceret.*²⁷

‘But, they could hardly stand fast, for at one moment the slippery rocks deceived their step, at another the strong current carried them away.’
(Translation mine)

2) *Illa vero miserabilis erat facies, cum ii, quos instabilis gradus fefellerat, ex praecipiti devolverentur...*²⁸

‘It was indeed a miserable sight, when they, who had been deceived by

²⁴ This is stated on the basis of EDPC s.v. **bal-ni-* and THURNEYSSEN 1998: §215, §552. Our references do not seem to have any doubt regarding the nasal present of *at-baill*, although they provide no explanation for it.

²⁵ *at-baill* is interpreted as ‘es (das Leben) auswerfen’, in which case it was originally a euphemism for ‘sterben’.

²⁶ V. KEWA s.v. *guráte*.

²⁷ Curt. 4.9.18–19.

²⁸ Curt. 7.11.16.

the unsteady step, fell downhill...’ (Translation mine)

3) *Taetra ibi luctatio erat via lubrica non recipiente vestigium et in prono citius pedes fallente...*²⁹

‘There was a terrible struggle, since the slippery path provided no foothold and swiftly deceived their steps down the slope...’ (Translation mine)

In all three cases, someone is deceived into falling due to the action carried out by *fallō*. Furthermore, the context of *fallō* is complemented by words such as *vestigium* ‘foot, step’, *gradus* ‘step, walk’ and *pes* ‘foot’. On the basis of these excerpts, although they are not to be taken as the most solid proof, it becomes easier to imagine the semantic leap from ‘trip, bring down’ to ‘deceive, mislead’.³⁰

Be it as it may, if *fallō* is related to *σφάλλω*, *skhaláte* and *sxalem*, their common root would require a *s-mobile*, as reconstructed by LIV. The geminate in the present stem of *fallō* can, in theory, come from **-ld-*, **-ln-*, or **-ls-*. According to EDL s.v. *fallō*, perf. *fefellī* is derived from the present stem, while the pt.perf. *falsus*, contains *-ls-* by analogy to the pt.perf. *salsus* (*sallō* ‘to salt’). We can confidently discard **-ld-*, having in mind the small number of reliable attestations of **-ld-* and the fact that the cognates of *fallō* do not display a **-d-*.³¹ The suffix of the desiderative, **-s-* seems even less viable. Thus, we also discard **-ls-* in *fallō*. Out of the remaining possibilities, LIV opts for a nasal present, while EDL is quite unclear.³² However, if we are to imagine a **-ln-* in the root reconstructed by LIV, then it cannot possibly be an infix, since the root would be **s-g^{wh}h₂-n-l-*. Rather, we would need to posit **s-g^{wh}h₂(e)l-n-*, with a suffix.³³ In the case of the infix, it is unclear whether **-l-* or **-n-* would be vocalised, while the suffix would be an ad hoc solution. It is, however, possible to reconstruct a root which would contain the cluster **-ln-*, with a nasal infix:

²⁹ Liv. 21.36.7.

³⁰ A more thorough research of the semantics of *fallō* might provide further evidence. However, it cannot be conducted in the limits of the present work.

³¹ However, cf. SIHLER 1995: §458.3 who argues for **-ld-* in this case. In a hypothetical **faldo*, **-d-* would be a root extension, as in Lat. *-fen-d-ō*, cf. Hitt. *k₁en-^{zi}*, Skt. *hán-ti*, Gr. *θείν-ω* (< **θεν-ι-ω*). Alternatively, **-d-* could be derived from IE 2.sg.ipv.act. **-d^{hi}*. Such a development is attested in Latin, e.g. LIV s.v. **g^{wh}en-* and EDL s.v. *-fendō*. Although both of these root extensions require an in-depth research in themselves, it can be said with confidence that *fallō* has little chance of continuing either of them.

³² EDL s.v. *fallō* states that the transitive meaning of the verb in Latin is to be explained by a nasal present, and that the same goes for Gr. *σφάλλω*. Cf. SIHLER 1995: §454B. On the other hand, EDL s.v. *-cellō* 2 states that *fallō* must have contained a dental. SCHRIJVER 1991: 173, 180 also believes that *fallō* certainly contained **-ld-*.

³³ Exactly in this manner is the nasal present of *fallō* formulated by EDL.

*s-g^{wh}eh₂lH-, or *s-g^{wh}h₂l-n-H-. The root-final laryngeal is compatible, although not proven by, with the cognates in Sanskrit,³⁴ Armenian, and Latin. Further, such a root would allow us to see a typical IE nasal present reflected in Latin and Greek forms.

Greek σφάλλω, according to LIV, is derived from an iota present. Also, according to the root reconstructed therein, it is difficult to imagine a nasal present in σφάλλω. Like in Latin, we would have to reconstruct *s-g^{wh}h₂-n-l-, which, depending on the vocalisation, could give σφάλλω (if *-h₂-; *-nl- > -λλ-, kao συλλέγω), or, probably, *σφάλω (if *-ŋ-). For this reason it is more plausible in the case of Greek, as in Latin, to postulate a root-final laryngeal. However, unlike Latin, Greek requires a precise laryngeal. According to what was established in the section 1.2.1 for θάλλω, a root *s-g^{wh}eh₂lh₁- is to be posited. As for the precise preform of σφάλλω, we would need to reconstruct either *s-g^{wh}h₂l-n-h₁- or s-g^{wh}h₂l-n-h₁-. It should be kept in mind that the form with *-l- cannot reflect fallō.

It is therefore possible to trace back σφάλλω (and fallō) to an IE nasal present. However, this remains speculative for the following reasons: (1) root-final laryngeal in *s-g^{wh}eh₂l- cannot be directly proven, (2) the same laryngeal does not exclude the possibility of σφάλλω originating from an iota present, since it regularly disappears in front of *-i- by way of Pinault's Law, (3) no decisive support is found in Lat. fallō, the only other cognate with a possible nasal present.

1.2.4 σκάλλω

The verb σκάλλω 'stir up, hoe' presents a somewhat problematic etymology. LIV s.v. *(s)kel- (2), leaves it isolated, although not decisively. An iota present *(s)k₁l₁-e/o- is posited for σκάλλω. Elsewhere³⁵ a possible connection with Lith. *skeliù*, *skél̃ti* / *skiliù*, *skilti* 'to split, strike fire',³⁶ *skylù*, *skilti* 'to split off, separate oneself' and with Hitt. *iškalla-i* 'to slit, split, tear' is proposed. The Lithuanian and Hittite forms are grouped under *skelH- 'aufschlitzen, spalten'.³⁷ It is worth noting that *skiliù* and *skeliù* (the -e- of *skeliù* stemming from the aorist) both derive from an iota present, while *skylù* derives from a nasal

³⁴ It is, however, unclear what the reflex of *-h₃ would be in that situation. Would it reflect as -ā- according to Brugmann's law? Whatever the answer, a root ending in *-h₃ could not engender σφάλλω.

³⁵ EDG s.v. σκάλλω and EDH s.v. *iškalla-i*.

³⁶ LIV s.v. *skelH- and LEW s.v. *skilti* 2. 'Feuer schlagen', i.e. the act of making fire.

³⁷ The appurtenance of Arm. *c'elum*, which is questionable according to LIV s.v. *skelH-, is of no importance for our discussion.

present. The root **skelH-* can be extended to include σκάλλω, on both phonological and semantic grounds.

LIV partly announces the semantic correspondence, since it attributes the meaning ‘spalten’ to both roots, **(s)kel-* and **skelH-*. Furthermore, LIV explains that σκάλλω specialised its meaning, from ‘aufschlitzen’ (i.e. to make an incision, cut open) to ‘den Boden spalten, hacken’ (i.e. to hoe, hack the ground). According to dictionaries,³⁸ it is in this meaning that σκάλλω is attested for the first time. The aforementioned difference in root-vocalism in Lith. *skiliù* and *skeliù*, as well as their meaning ‘to strike fire’, sparks a comparison with Greek; more precisely, with σκάλλω and σκέλλω ‘to dry up, wither’.³⁹ The comparison is based on the assumption that σκέλλω, similarly to σκάλλω, specialised its meaning from ‘scorch’ to ‘dry up’, whereby the Greek ‘scorch’ is comparable to the Lithuanian ‘strike fire’. This is all the more attractive when the root-vocalisms of Greek and Lithuanian are taken into account: a zero-grade in σκάλλω corresponds to the zero-grade in *skiliù*, while the *e*-grade in σκέλλω corresponds to the one in *skeliù*. Furthermore, Homer’s use of σκέλλω speaks in favour of this:

τῶ δ' ἐπὶ κυάνεον νέφος ἤγαγε Φοῖβος Απόλλων
οὐρανόθεν πεδίον δέ, κάλυψε δὲ χῶρον ἄπαντα
ὄσσον ἐπεῖχε νέκυς, μὴ πρὶν μένος ἠελίοιο
σκήλει' ἀμφὶ περὶ χροά ἵνεσιν ἠδὲ μέλεσσιν.⁴⁰

„And above him (Hector) Apollo brought down from the skies a dark cloud to the field, and covered the ground where the dead man lay, before the sun scorched the skin on his sinews and limbs.“ (Translation mine)

It seems correct to attribute the meaning ‘to scorch’ to σκέλλω; scorching can be derived without greater difficulties from the basic meaning of the root **skelH-* ‘aufschlitzen’, if we have in mind the effect of fire on materials such as wood or, in this case, skin. In view of this interpretation of σκέλλω, cognates are more easily found in Lithuanian. Having in mind that the laryngeal of **skelH-* would not necessarily change the reflection in Greek, it is probable that both σκάλλω and σκέλλω belong to that root. In order to posit a nasal present for σκάλλω we need the root **skelh₇-*. (A good parallel concern-

³⁸ EDG and LSJ s.v. σκάλλω. Attested by Hdt. 2.14.

³⁹ LIV s.v. **skelh₇-* adduces σέλλομαι, deriving it from a nasal present.

⁴⁰ Hom. *Il.* 23.188–191. The verses 190–191 are quoted by Plut. *Quaes. Conv.* 3.10, in the discussion titled ‘Why flesh rots sooner under moonlight, than under sunlight?’ (Διὰ τί τὰ κρέα σήπεται μᾶλλον ὑπὸ τὴν σελήνην ἢ τὸν ἥλιον;). The context of the relevant passages there seems to indicate the meaning ‘to dry up’.

ing the nasal present is found in Lith. *skylù*.) However, Hitt. *iškalla*⁻ⁱ does not seem to allow such a reconstruction, for it requires **-h_{2/3}*, according to EDH.⁴¹ LIV, on the other hand, with its reconstruction **skelH-*, might not completely discard the possibility of **-h₁*.

Should the question of the Hittite form remain open, two solutions present themselves: (1) *σκάλλω* is originally a nasal present, which is hardly imaginable without **-h₁*, (2) *σκάλλω* is an iota present,⁴² whose laryngeal is deleted by Pinault's Law. The same dilemma applies to *-λλ-* in *σκέλλω*; it is not necessarily of the same origin as the geminate in *σκάλλω*, especially if the Lithuanian cognates are taken into account.

1.2.5 πάλλω

In theory, *πάλλω* 'to swing, rock' may represent an iota present. However, the Indo-European background of the verb can be disputed on grounds of its lack of IE cognates. In spite of the possible connection with Sln. *pláti*, *pŕl-jem* 'wogen, wallen machen',⁴³ a PGr. etymology cannot be excluded.⁴⁴ Nevertheless, if the connection with *pláti* is to be accepted, then the common root should be **pelh₁-*,⁴⁵ and *πάλλω* < **pl_o-ne-h₁-*. All of this is highly speculative. The root **pleh₁-* 'to fill' most probably isn't a *Schwebeablaut* of **pelh₁-*, since their semantics have no apparent connection.

1.2.6 ὄλλυμι

ὄλλυμι can be compared to Lat. *ab-oleō* and *dē-leō* 'to destroy'. A somewhat uncertain comparison is found in Hitt. *hallanna*⁻ⁱ 'to trample down, flatten', which indicates a root **hall-*.⁴⁶ From the perspective of Greek, a reconstruction

⁴¹ EDH 2.3.2.2d and s.v. *iškalla*⁻ⁱ. Some verbs of the *tarn(a)* class, such as *iškalla*⁻ⁱ, require a root excluding **-h₁*. On grounds of the development of 3.sg.praes. of those verbs, where IE **CoCH-e-i* > PHitt. **CoCai*, **-h₁* is to be excluded. In other words, EDH considers the development IE **CoCH₁-e-i* > PHitt. **CoCai* impossible, which is why it reconstructs *skelh_{2/3}-* for *iškalla*⁻ⁱ, *skilū*, *skylū* and *σκάλλω*. We are not in the position to contradict this proposal. However, it should be observed that the Hitt. geminate *-ll-* might continue **-lh₁-*, since IE **VRHV* > Hitt. *VRRV*, according to ärrī < **h₁orh₁ei*. V. EDH 1.4.5j.

⁴² A comparison with *σκούλλω* 'to lacerate, tear up' speaks in favour of a nasal present. This is possible if we accept the arguments adduced by VINE 1999: 565ff. He believes that *σκούλλω* < **skol(H)-je/o-*, with a regular development of IE **-ol̥-* > Gr. *-υλλ-*, according to Cowgill's law. (Cf. IE **b^hol̥jom* > Gr. *φύλλον*, Lat. *folium*).

⁴³ LIV s.v. **pelh₁-*.

⁴⁴ EDG s.v. *πάλλω*.

⁴⁵ This root could consequently encompass the other Slavic cognates, Polish and Upper Sorabian *plóc*, v. SES s.v. *pláti*.

⁴⁶ EDH s.v. *hallanna*⁻ⁱ. If this comparison stands, then the original meaning should probably be 'to trample down'. The attestations of the Hittite verb are rare, and its meaning is simultaneously

* h_3elh_3- is preferable,⁴⁷ since it covers both Latin and Hittite, while allowing a nasal present. The Greek form is then derived from * h_3elh_3- , in the following manner: * $h_3ol-n-h_3-mi$ > * $\delta\lambda\nu\mu$ > $\delta\lambda\lambda\mu$.⁴⁸ The aor. $\delta\lambda\epsilon\sigma\alpha$, and derivatives such as $\delta\lambda\epsilon\theta\sigma\alpha$, indicate a root ending in * $-h_1$ rather than * $-h_3$.⁴⁹ On the other hand, the derivatives can be explained by a dissimilatory process $o-o > o-e$, or as continuation of the aorist stem. In turn, $\delta\lambda\epsilon\sigma\alpha$, could show a metathesis $o-e > e-o$, as seen in $\epsilon\kappa\acute{o}\rho\epsilon\sigma\alpha$ and $\epsilon\sigma\acute{\tau}\acute{o}\rho\epsilon\sigma\alpha$.⁵⁰

1.2.7 τέλλω

Apart from the aforementioned Arc. $\epsilon\sigma\delta\acute{\epsilon}\lambda\lambda\omicron\nu\tau\epsilon\varsigma$, $\tau\acute{\epsilon}\lambda\lambda\omega$ ‘to make rise, spring, produce’ could be an example of an aorist-stemming e -grade nasal present. EDG s.v. $\tau\acute{\epsilon}\lambda\lambda\omega$ considers it an iota present, on grounds of comparison with $\sigma\tau\acute{\epsilon}\lambda\lambda\omega$. This may seem more probable at first, since $\tau\acute{\epsilon}\lambda\lambda\omega$ originates from the root * $telh_2-$, which, lacking * $-h_1$, should not normally follow the development of the verbs ending in $-\alpha\lambda\lambda\omega$. A nasal present is evident in $\kappa\acute{\alpha}\mu\nu\omega$ < * $kemh_2-$,⁵¹ and in $\tau\acute{\epsilon}\mu\nu\omega$ < * $temh_1-$ which displays an e -grade of the aorist. Moreover, the root * $telh_2-$ is found in OIr. *tlenaid* and Lat. *tollō*; in view of Old Irish, the Latin form latter certainly continues * t_l-n-h_2- .⁵² All of this points to a nasal present in $\tau\acute{\epsilon}\lambda\lambda\omega$.

1.3 IE *-VlnV- > Gr. -V̄λV-/-VλλV-

The reflections of IE * $-ln-$, if at all present in these verbs, are different depending on the dialect. Although the precise outcome for each dialect is difficult to establish, some constants can be observed: in IA the * $-n-$ is lost, trig-

deduced from the context in which it is found and the comparison with $\delta\lambda\lambda\mu$ and *ab-oleō*. In Hittite, $-ll-$ < IE * $-lH-$, v. footnote 41. LIV s.v. * h_3elh_1- , EDH 1.4.7.2b, and EDH s.v. *hallanna*ⁱ also assume that Hitt. $-ll-$ < IE * $-ln-$.

⁴⁷ * h_1- is excluded because of Hittite. Greek can continue * $h_{1/3}$.

⁴⁸ According to Cowgill’s law $-v\mu$ < * $-nh_3mi$. The long vowel in $-\lambda\bar{u}$ - may be analogical, e.g. from $\delta\sigma\nu\mu$. Alternatively the present may stem from a zero-grade, * $h_3l-ne-h_3-mi$. This would provide an explanation for $-\lambda\bar{u}$ -, but $\delta\lambda-$ instead of then expected * $\delta\lambda-$ is problematic. Cf. LIV s.v. * $sterh_3-$ and HARĐARSON 1993: 222 for $\sigma\acute{\tau}\acute{o}\rho\nu\mu$ < * st_l-ne-h_3- , where $-o\sigma-$ of the aorist is also reflected in the present stem, instead of * $-a\sigma-$.

⁴⁹ * $-h_1$ would require an explanation as to why $\delta\lambda\lambda\mu$ did not follow the development of $\theta\acute{\alpha}\lambda\lambda\omega$.

⁵⁰ LIV s.v. * $kerh_3-$, * $sterh_3-$.

⁵¹ LIV s.v. * $kemh_2-$.

⁵² According to WATKINS 1965: 184, already in Proto-Italic a zero-grade nasal infix IE * $-n-H-$ > Plt. * $-n\bar{a}$ - is generalised, expanding from plural into singular. At the same time, a thematisation takes place in 1.sg.praes. and 3.pl.praes. The Celtic languages go through an identical generalisation (but without thematisation, cf. OIr. *sernaim*, *tlenaim* < * $ster-n-h_3-mi$, * t_l-n-h_3-mi), which is why WATKINS 1965, loc.cit. suggests an Italo-Celtic * $n\bar{a}$ -conjugation, accepted by SCHRIJVER 1991: 406. The Latin nasal presents stemming from this process are generally comparable to nasal presents in other IE languages, e.g. *sternō* < * $ster-n-h_3-$, cf. OIr. *sernaid*, Gr. $\sigma\acute{\tau}\acute{o}\rho\nu\mu$, Skt. *stṛṇāti*). As shown by *sternō* and e.g. *cernō*, *spernō*, *temnō*, they continue the e -grade of the aorist.

gering compensatory lengthening in front of *-l-. The *-n- is also lost in Doric, where it prompts regular vowel lengthening in front of *-l-. Aeolic shows *-ln- > -λλ-. The reflection of *-ln- in Arcadian is uncertain. IE cognates being rare, the nature of *-n- in *-ln- is unclear.

1.3.1 βούλομαι

Before entering the discussion about βούλομαι, we provide a table of its dialectal forms, along with variations of βουλή.⁵³

Dialect	Verb	Noun
Ionic-Attic	βούλομαι	βουλή
Arcadian	βόλομαι ¹	βωλά ²
Lesbian	βόλλομαι	βόλλα
Doric	βώλομαι, δήλομαι ³	βωλά
Thessalian	βέλλομαι	βουλά ⁴
Boeotian	βείλομη	
Locran, Delphian	δείλομαι	

¹ Attested in Hom. Il. 9.319, Hom. Od. 1.234, and Hom. Od. 16.387. Those verses are considered to be a younger part of the Homeric corpus by Chantraine 1948: 311.

² Possibly a Doric loanword in Arcadian.

³ More precisely, EDG qualifies βώλομαι as Cretan, and δήλομαι as Heracleian.

⁴ Not mentioned by EDG, but epigraphically attested. The noun might represent a 'thessalised' form of βουλή. Slings 1975: 11f. treats it as an originally Thessalian form, mainly because of the Larissa inscription (IG IX 2.517), where -βουλ- is found in Thessalian names and patronyms, along with names and patronyms belonging to other dialects (e.g. Αὐτόβουλος next to Ἀρχιππας Καλλιφούντειος). The language of the inscription also contains a visible amount of Thessalian characteristics (such as 3.sg.praes.conj. βέλλειτε), next to the letter of king Philip V of Macedon written in κοινή. In spite of this, cf. THESS. στάλλα.

<Fig. 1 – dialectal forms of βούλομαι>

No IE cognates are known, but an IE root *g^wel- is usually reconstructed.⁵⁴ There are two key questions related to βούλομαι. Firstly, the question of vowel lengthening. If the possible sources of the lengthening, *-s- and *-n-, are taken into account along with the proposed root *g^wel-, it becomes obvious that we are dealing with a suffix. Besides, it is unclear whether the noun βουλή is derived from the verb, or vice versa. There is no apparent solution that would

⁵³ Dialectal forms according to EDG s.v. βούλομαι. DELG s.v. βούλομαι adduces two Pamphylian forms whose appurtenance is unclear. We do not discuss them in this work.

⁵⁴ EDG s.v. βούλομαι. A different root is given by LIV *g^welh₃-, but the root with *-h₃ and a nasal infix does not explain the o-grade.

cover all variations of βούλομαι and βουλή.

The suffix *-s- implies that βούλομαι originates from IE *g^wol-s-, be it desiderative or aorist subjunctive. The former of the two is not a satisfactory solution, since it cannot account for the prevalent o-grade. Furthermore, the desiderative is usually reflected as future, which is not the case here. And finally, it seems as superfluous, as it is natural, to imagine a desiderative form of a verb that already means 'to wish'. As far as aorist is concerned, the o-grade remains problematic.⁵⁵ Although there are reasons to doubt *-s-,⁵⁶ it is a priori an easier assumption, since it does have an apparent morphological motivation (unlike *-n-). Since both suffixes are, in their own way, speculative, we shall not engage in a discussion of their probability. Rather, we would like to present a somewhat plausible hypothesis motivating *-n- in βούλομαι.

The suffix *-n- can be found in the noun βουλή. Contrary to the verb, where the *-n- does not seem particularly motivated, in βουλή it can be as easily described as in ποινή < *k^woi-nēh₂; that is, as part of -νη < *-neh₂, a well known productive suffix. Furthermore, the noun evidently goes back to an o-grade *g^wol-, as proven by IA βουλή and Dor. βωλά. This solution indicates that βούλομαι is a denominative verb, which is acceptable in general, but seemingly not for Arc. βόλομαι, since this form does not show any trace of a nasal suffix. This can be attributed either to Arcadian orthography, or to the archaicity of the Arcadian verb. We are reluctant to accept that the orthography of βόλομαι hides the true quantity of -o- in the first syllable. In view of the attested Arcadian forms of ὀφείλω (v. section 1.3.3), and the presence of βόλομαι in the Homeric epic, pace CHANTRAINE loc.cit., we believe that βόλομαι is unaffixed, thus being older than the other dialectal forms.

The instances of βόλομαι in Homer show that -o- in βολ- is indeed short. Next to Arc. (?) βωλά, whose first-syllable vowel length indicates a suffix, it can be claimed that βόλομαι had no suffix,⁵⁷ unlike the other dialectal variations. A potential form of indicative perfect of βόλομαι is used by Homer:

⁵⁵ o-grade is usually ascribed to the influence of the 1.sg.perf. προβέβουλα (Hom. Il. 1.113). Some sigmatic aorists with an o-grade do exist. SLINGS 1975: 4¹³, however, notes that, as a rule, they originate from a bisyllabic root ending in *-h₃. The same is found in HARĐARSON 1993: 75⁶⁰. The aorist o-grade in these verbs presupposes a metathesis of *-e- and *-o-, e.g. IE *k^werh₃- > PGr. *kero- > *kore- > Gr. ἐκόρεσα. The same is found in LIV s.v. *k^werh₃-. Therefore, they are not to be compared with *g^wel-.

⁵⁶ Also against *-s- v. SLINGS 1975: 3ff.

⁵⁷ Even if βωλά is understood as a dorism, it is highly probable that the suffix would not have disappeared without trace in βόλομαι. As already indicated, cf. Arc. ὠφηλον. For this to be proven incorrect, different reflections in Arcadian should be posited for *-oln- and *-eln-, which is not likely. A more complicated alternative would be positing an entirely different suffix for ὀφείλω, but see section 1.3.3.

καὶ γὰρ ῥά Κλυταμνήστρης προβέβουλα
κουριδίδης ἀλόχου (...) ⁵⁸

‘For I prefer her [Chryseis] to Clytemnestra, my lawful wife (...)’ (Translation mine)

CHANTRAINE 1948: 426 states that προβέβουλα was formed on the basis of βούλομαι, which is not necessarily correct. There are no significant obstacles to interpreting προβέβουλα as an indicative perfect. The aorist, however, would require us to overcome certain morphological difficulties.⁵⁹ Since προβέβουλα is a quadrisyllabic word, it is easy to ascribe -ου- to metrical lengthening.⁶⁰ Therefore, if this indeed is a perfect indicative, its simplex would probably be *βέβουλα. In favor of an *o*-grade perfect stem we can observe a certain kind of conservatism in προβέβουλα, which has -ου- < -ο-, instead of -υ- which should otherwise be expected, according to Cowgill’s Law. However, VINE 1999: 557 narrows down the general formulation of this law (*o* > *υ* between a labial consonant and a resonant) to the instances in which *o* > *υ* only if -ο- is between a labiovelar consonant and a nasal. If this is correct, then προβέβουλα indeed contains an *o*-grade perfect stem. Accordingly, -ολ- of βόλομαι may have appeared under the influence of the perfect stem. On the other hand, since the *e*-grade aorist is seen in some dialects, it indicates, along with the *o*-grade perfect, a zero-grade present.⁶¹ βόλομαι can continue an original zero-grade present under two tendentious conditions: (1) IE **l* > Arc. ολ⁶² and (2) IE **l* remains vocalised in **g^wl*-V.⁶³ Alternatively, βόλομαι might have simply received its root vocalism under the influence of the *o*-grade perfect. Whichever the solution may be, the Arcadian form plausibly remains the older than the other forms, and a predecessor of the noun βουλή:⁶⁴ (1) βόλομαι is the only form with no suffix, (2) as a potential zero-grade it the only form that certainly avoids the effect of Cowgill’s Law, if we keep in mind the conclusion of VINE 1999: *loc.cit.*, which, if applied to βουλή and βούλομαι

⁵⁸ Hom. *Il.* 1.113–114.

⁵⁹ In theory, it can be assumed that -βέβουλα < **g^we-g^wol-mi*, or < **g^we-g^wl-mi*, but the athematic ending would be unexpected. It is also unclear whether *-*l*- or *-*m*- would be vocalised.

⁶⁰ It is hard to imagine this form without metrical lengthening. Cf. *σοφότερος > σοφώτερος.

⁶¹ Cf. γίγνομαι, γέγονα, ἐγενόμην and τίκτω, ἔτεκον, τέτοκα. However, it is to be noted that these verbs, unlike βούλομαι, have reduplicated presents. γίγνομαι also has a causative aorist ἐγενάμην. One should in theory be posited for βούλομαι as well, but it is unclear if the semantics of the verb allow this.

⁶² This is fairly certain, since IE **l* > Arc. ολ, τετόρταυ (= τετάρτης) < **k^wetum-*.

⁶³ This is hardly the case, but let us note two precedents: acc.pl. τέσσαρα < **k^wetumns* and Boeot. βανά (= γυνή) < **g^weh₂* (the accent in Greek indicates an IE zero-grade root; -α- in the first syllable can only be explained by *-*h*-).

⁶⁴ Pace SLINGS 1975: 8f. The argument that βουλή, if deverbial, could not have acquired its technical meaning ‘council, counsel’ at an early stage in all the dialects is not convincing; βουλή is already used by Homer as both ‘will, wish’ and ‘council, counsel’ (cf. Hom. *Il.* 1.5. and *Il.* 2.53).

would most probably disrupt the *o*-grade. It should, therefore, be assumed that βουλή and βούλομαι retained somehow their root-vocalism.⁶⁵

It is therefore possible that the same root gave the PGr. verb **g^wolomai* and the noun **g^wolnā*, while the verb **g^wolnomai* was derived from the noun. Additionally, both **g^wolnā* and **g^wolnomai* preserve their root vocalism in analogy to **g^wolomai*. The *e*-grade forms can fit into this frame: (1) the aorist *e*-grade was generalised in all tenses, (2) furthermore, they might have also preserved the formant **-s-*, if a sigmatic aorist is to be reconstructed at all. This proposition, however, also requires a high degree of speculation.

1.3.2 εἰλέω and εἰλύω

Greek has two different verbs εἰλέω: εἰλέω 1 ‘to press together, draw together, fence in’ and εἰλέω 2 ‘to roll, turn, wind, revolve’ (cf. Lat. *volvō*). Synonymous with the latter is εἰλύω ‘to wrap around, envelop, cover’. εἰλέω is found in different forms. The Attic dialect shows ἴλλω and εἴλλω.⁶⁶ The Doric of Elis has φηλέω, while the Doric of Delphi has εἴλομαι. Hesychius notes ἀπέλλειν, as an Aeolic word for ἀποκλείειν ‘to shut out’. LIV groups all of these under two different roots **mel-*. The comparison with Skt. *vyhōti*, which is posited for εἰλέω 1 by LIV, and for εἰλύω by DELG and EDG, has been convincingly refuted by LUBOTSKY 2000: 317, who proved that *vyhōti* continues the IE root **H₁mer-*. An IE **-ln-* is therefore very improbable in all of these verbs.

1.3.3 ὀφείλω

As is the case of βούλομαι, ὀφείλω has no IE cognates. A root **h₃b^hel-* is therefore reconstructed purely on the basis of Greek forms. The dialectal forms are Aeol. ὀφέλλω and Dor. ὀφήλω.⁶⁷ Apart from ὀφείλω ‘to owe’, one also finds ὀφέλλω ‘to increase’.⁶⁸ Since the Aeolic dialect formally makes no distinction between these two verbs, it is unnecessary to reconstruct an iota-present for ὀφέλλω ‘to increase’.⁶⁹

⁶⁵ We are not certain whether the claim of VINE 1999: 568, that *-oll-* not originating form **-ol̥-* is not affected by Cowgill’s Law, refers also to Lesb. βόλλομαι, βολλά, nor whether it has any implications regarding the forms with vowel lengthening. As an example *-oll-* < **-oln-* we only find ὄλλυμι, which is not convincing enough. Namely, ὄλλυμι already has *-νυμι* < **-nh₃mi*, so it is difficult to imagine that **h₃oln-* would give **υλλ-* at the same time.

⁶⁶ Perhaps ἴλλω < **ῥί-ῥλ-ω*. EDG s.v. εἰλέω 1 sees εἴλλω as a result of confusion between ἴλλω and εἰλέω.

⁶⁷ V. footnote 62 for the possible Arc. forms showing *-ελλ-* and *-ηλ-*. The Arcadian inscription IPArk 5 (Tegean, found in Delphi) attests ὀφηλον and ὀφειλήμασι.

⁶⁸ ὀφέλλω ‘to sweep, broom’ shall not be taken into account here.

⁶⁹ SLINGS 1975: 10.

There are not direct indications for a nasal present. It can only be posited if all other possible developments are excluded. EDG s.v. ὀφείλω and SLINGS 1975: 6 offer the following analogies, ἔτεμον : τέμνω and ἔδακον : δάκνω, and ὄφελον : ὀφείλω, in order to reconstruct a nasal present. Their proposition is not strong enough. On the other hand, the only other possibility, **-ls-*, is even more speculative. The verb ὀφείλω simply gives no basis for a **-s-*⁷⁰ in the present stem. If the lack of better solutions leads one to propose a nasal present in ὀφείλω, a question arises concerning its nature. There is no noun like βουλή, which could serve as basis for a nasal suffix. A **-neu-/nu-* present is out of question. A speculation seems worthwhile: perhaps ὀφείλω originally continued a zero-grade with a nasal infix, while the present obtained the *e*-grade from the aorist. This is however problematic in three ways: (1) against the root **h₃b^helh₁-*, which is necessary in our speculation, one can adduce the noun ὀφειλέτης, (2) the only cases of a verb with a nasal infix and an *e*-grade in present would be τέλλω and Arc. hapax ἐσδέλλοντες,⁷¹ (3) if the root was indeed **h₃b^helh₁-*, there is no obvious reason why the development **h₃b^hl^h-neh₁-mi* > **ὀφάλημι* ⇒ **ὀφάλλω* did not take place.

There is reason to consider an IE **-ln-* in the context of ὀφείλω, but no solid proof in its favour. If there indeed was a **-n-*, cannot be an infix. A further inquiry regarding the Arcadian forms is also necessary.

2. IE **-ln-* in Greek nominal flexion

2.1 IE **-VlnV-* > Gr. *-VλλV-*

2.1.1 ἐλλός

In view of ἔλαφος < **h₁el-n^hb^ho-s* 'deer'⁷², ἐλλός 'deer calf' gmost certainly continues **ἐλνός* < **h₁el-no-s*. EDG s.v. ἐλλός sees 'an Aeolic development', probably based on **-ln-* > *-λλ-*. The word is rare. Homer attests it only once,⁷³ and there is no explicit proof of an Aeolic origin. As is the case of ἔλαφος, ἐλλός too can have a root-final laryngeal on the basis of Lith. *ėlnis*. The reconstruction is in that case **h₁elh_{1/2}-no-*.

2.1.2 θαλλός

θαλλός 'green twig, sprout' is probably derived from θάλλω. A different

⁷⁰ The sigmatic aorist ὀφλήσαι is of a later date and is derived from the fut.act. ὀφλήσω.

⁷¹ V. footnote 38.

⁷² V. EDG s.v. ἔλαφος.

⁷³ Hom. *Od.* 19.228.

development is difficult to imagine, since θαλλός cannot continue a root-final laryngeal. This noun, therefore, is not an independent reflex of IE *-ln-.

2.1.3 κελλάς

A gloss of Hesychius meaning μονόφθαλμος ‘one-eyed’. The comparison with Skt. *kāṇāḥ* and OIr. *coll* ‘one-eyed’, which would continue the *o*-grade of the same root, cannot provide for an IE *-ln-. In Skt. -n- < *-ln- seems impossible,⁷⁴ while the OIr. -ll- does not necessarily continue IE *-ln-.

2.1.4 κιλλός

According to EDG, κιλλός ‘grey’ is attested four times, and relatively late. There is also a derivative κίλλος ‘ass’, which according to Hesychius also means ‘cricket’. A possible connection with κελαινός ‘black, dark’, or with Lat. *columba* ‘pigeon’, are purely hypothetical. The Latin form, if related, would not solve the origin of the Gr. geminate, while κελαινός itself has no clear etymology. Consequently, κιλλός remains obscure.

2.1.5 κυλλός

κυλλός ‘deformed, crippled’ is probably connected to the gloss κελλόν (Hesychius) meaning ‘twisted’. A connection with Skt. *kunih* ‘lame’ probably does not exist.⁷⁵ VINE 1999: 566 reconstructs **k^wol(H)-io-*, where the laryngeal is deleted by Pinault’s Law, while **-ol̥-* > -υλλ- in accordance with Cowgill’s Law. In theory, it is possible to derive the Gr. -λλ- from IE *-ln-, if we accept that in **k^wol(H)-no-* the laryngeal can be deleted by the Saussure’s Effect. Additionally, VINE 1999: 568 would in this case have to be proven wrong; that is, PGr. **-oln-* would in fact be affected by Cowgill’s Law and give Gr. -υλλ-.⁷⁶

2.1.6 ώλλον

Hesychius’ gloss ώλλον is defined as ‘τήν τοῦ βραχίονος καμπήν’ (‘the place where the hand bends’) which allows a comparison with ώλένη ‘elbow’. ώλένη is compared with IE words for elbow, all of which continue an old *n*-stem:⁷⁷ Lat. *ulna*, OHG *ell*, OIr. *uilen*. Greek also has the form ώλήν,

⁷⁴ KEWA s.v. *kāṇāḥ*. Skt. reflects IE *-ln- as -rñ-, cf. *vrñóti*, *varñah*.

⁷⁵ KEWA s.v. *kunih* supposes a non-IE origin. If κυλλός and κελλάς are indeed related to Skt. *kunih* and *kāṇāḥ* they would show two examples of Skt. *n* < IE **ln*, if such a development is even possible.

⁷⁶ V. footnote 65.

⁷⁷ The nasal stem seems to be an innovation of certain languages. The Baltic and Slavic cognates (e.g. Lith. *úolektis*, OCS *lakъto*) show an older formation, v. LUBOTSKY 1990: 131f.

-ένος (Suda), which is probably younger (perhaps analogical to ἀυχίην, -ένος ‘neck’). In view of the adduced IE cognates, ὠλλόν < *ὠλον < *h₃eHl-no- can be reconstructed.

2.2 IE *-VlnV- > Gr. -V̄V- / -VλλV-

In this group we find two kinds of words – those that, like βουλή, show a lengthened vowel in front of -λ- in alternance with -λλ- and those that have only one of the two outcomes of IE *VlnV. For βουλή v. section 1.3.1.

2.2.1 ἀλής

ἀλής ‘thronged, crowded’ (initial ā-) also has two variations: Aeol. ἀολλής and the hapax ἀελλής.⁷⁸ All of these belong to the root *uel- (cf. εἰλέω). On those grounds ἀολλής and ἀελλής should confirm preforms with a digamma – *ἀφολλής, *ἀφελλής. The aspiration of ἀλής is not certain, but changes nothing regarding our inquiry. To encompass ἀλής and ἀολλής, we can reconstruct *sm-μl̥-n-, although ἀολλής might also continue an o-grade. ἀελλής certainly requires an e-grade. DELG considers that ἀλής could be derived from an unattested noun *φέλ-νος ‘crowd’ (cf. ἔθνος, συμῆνος), which would then explain the *-n- in *sm-μl̥-n-. In view of the vowel lengthening in the IA form, *-j- is impossible, while *-s- has no obvious motivation. Even so, the suggested etymology remains speculative. One should also have in mind the lack of IE cognates.

2.2.2 ἐξουλή

ἐξουλή is an Attic legal term meaning ‘ejectment, dispossession’, with no apparent etymology. An earlier *ἐκφολ-νᾱ has been suggested,⁷⁹ which further leads to the root *uel-, or, more precisely, to its o-grade. This makes sense semantically. One of the meanings of the verb εἰλέω, a derivative of the root *uel-, is indeed ‘to fence in’. It therefore seems reasonable, as supposed by DELG, that ἐξουλή is a verbal noun of an unattested *ἐκ-φελνέω ‘eject’. In this regard, note the resemblance with βουλή. An existence of an IE *-ln-, however, is not directly proven. On the other hand, there is no apparent alternative.

2.2.3 μείλιχος

The adjective μείλιχος ‘soft, mild, friendly’ is attested already in Homer

⁷⁸ Hom. Il. 3.13: κονίσαλος ἀελλής ‘thick cloud’.

⁷⁹ V. DELG and EDG s.v. ἐξουλή.

and Hesiod. The Doric material points to μηλ-, and the Aeolic to μελλ-. This can lead us to reconstruct *μελ-v-, but, much like in the case of ὀφείλω, confusion is produced by Arcadian derivatives Μελιχίωι⁸⁰ and Μελίχων.⁸¹ The inscription of the former is lost.⁸² On the other hand, Μελίχων resembles ὀφειλήμασι. Equally problematic are comparisons with other IE forms, such as Lat. *mel* ‘honey’ and Lith. *malónė* ‘mercy’. An *-ln- in this case is therefore improvable.

2.2.4 οὐλή

οὐλή is attested in the *Odyssey*, but not in the *Iliad*. It means ‘scarred wound, scar’ and is connected to the root *uelh₃-, cf. Lat. *vulnus* ‘wound’, OIr. *fuil* ‘blood’. This root also gave Lat. *vellō* ‘to pull out’, Hitt. *ualh^{-zi}* ‘to hit’ and Gr. ἀλίσκομαι, aor. ἔαλων ‘to be caught’. None of these reveal the formation of οὐλή. A possible reconstruction is *uolh₃-neh₂- > οὐλή (cf. ἐξουλή, βουλή), if one accepts the deletion of *-h₃- in the position *-oRHC-, according to the Saussure’s Effect. However, since the latter phenomenon is not widely accepted, we are inclined to offer an alternative. VAN BEEK 2011: 163 concludes that the forms showing the deletion of the laryngeal in *-oRHC- share three traits: (1) a nasal suffix, (2) the *-R- in the formula is always a liquid, (3) the suffix is always -CV-. οὐλή fits in perfectly. An IE *-ln- in this case is quite probably.

In spite of this, one alternative cannot be completely discarded, although it strikes us as somewhat more difficult: the suffix *-ueh₂. If *uolh₃-ueh₂ is the correct etymology, then the compensatory lengthening is Ionic, but certainly not Attic (cf. Att. κόρη, Ion. κούρη < PGr. *korwā); additionally, we would need to accept that the Ionic form expanded into the Attic dialect.

2.2.5 οὔλος

The adjective οὔλος ‘crinkly, woolly’ is attested in Homer. The connection with λῆνος ‘wool’ from the root *uelh₁- is semantically attractive, but it is possible to group οὔλος with εἰλέω 2 ‘to roll, turn’ from the root *uel-. In the first case, οὔλος < *uolh₁-no-,⁸³ while *-h₁- is regularly deleted, as in οὐλή.⁸⁴ In the

⁸⁰ IG V, 2 90.

⁸¹ IG V, 2 38.

⁸² SLINGS 1975:14.

⁸³ *h₂- is sometimes reconstructed in the initial position, but we have excluded it here, since it only serves to explain Hitt. *hulana*-. According to EDH s.v. *hulana*-, it may be of Hurrian origin. It is also phonologically problematic, since IE *-lh₁- > Hitt. -ll-, while here *h₂ulh₁- would need to give *hula*-.)

⁸⁴ Cf. VAN BEEK 2011: 138 does not comment upon the loss of *-h₁-, probably since he does not consider that οὔλος and λῆνος are necessarily related. VINE 1999: 563 is in favour of the nasal suffix and the Saussure’s Effect in οὔλος and οὐλή.

other case, οὔλος < **uol-no-*.

οὔλος is not a reliable example of an IE *-*ln-* in Greek, since both cases present an alternative formation: **uol-uo-*. If *-*u-* caused the compensatory lengthening, then, as οὐλή, οὔλος is to be considered as an exclusively Ionic form.

2.2.6 στήλη

Apart from IA στήλη, we know of Dor. στάλα and Thess. στάλλα. On the basis of these forms one might reconstruct a preform **steh₂l-*. Alternatively, a connection with στέλλω ‘to put in order’ and the IE root **stel-* is possible. For IA, the latter option would require a development **stl₂neh₂* > **stal-nā* > **stālā* > στήλη, and the former **steh₂l-neh₂* > **stāl-nā* > **stālā* > στήλη. The preform **stl₂neh₂* has the advantage of encompassing all three attested variations of the noun. It also has a convenient cognate in the form of the OHG noun *stollo* ‘scaffold’.

3. Conclusion

Not counting πύλναμαι, the Greek material can be sorted in two groups: (i) forms showing gemination, and (ii) forms showing vowel lengthening in front of the IE *-*l-*. The group (ii) is particularly problematic, lacking reliable IE etymologies that could confirm *-*ln-*. Apart from Arc. ἐδέλλοντες, the group (i) has no dialectal forms, while the verbs of this group always have a nasal infix in the present stem. In the nominal flexion, the nasal is always part of a suffix. In the group (ii) most of the forms have different dialectal reflections of *-*ln-*, while the *-*n-*, if it exists, is always a suffix. In order to explain these differences, the most reliable forms of each group should be singled out.

The most reliable nouns of group (i) are ἐλλός and ὠλλόν, on grounds of their comparative material. As for the verbs, θάλλω and ὄλλυμι are the reliable sources of IE *-*ln-* in this group. We regard as partially reliable all the other verbs of group (i). All of them, with the exception of πάλλω, have at least one IE cognate for which a nasal present can reasonably be posited.

It is difficult to determine whether group (ii) contains any plausible reflections of *-*ln-*, apart from στήλη. The following forms we consider to be partially reliable: ἀλής, βουλή, and ἐξουλή, since in their cases all other sources of vowel lengthening can be excluded.⁸⁵ To this we add, in spite of the confusion caused by Arcadian forms, the verb βούλομαι, since its nasal suffix could

⁸⁵ οὐλή and οὔλος are excluded here, since they might continue the suffix *-*uo-*.

have originated from βουλή, and ὀφείλω, since all possibilities other than the nasal suffix seem rather difficult. A nasal suffix is thus posited for practically all of these examples. Its existence is indicated by the geminate -λλ- present in dialectal forms of the etymologies of group (ii), which, according to the evidence of group (i), can indeed continue an IE *-ln-.

It is worth noting that the gemination exists in both groups. However, the one in θάλλω and ὄλλυμι could not have taken place at the same time as Aeol. βόλλομαι and ὀφέλλω, in view of the IA forms βούλομαι and ὀφείλω. While θάλλω, with significant hesitation, can be attributed to the Aeolic dialect,⁸⁶ the rest of the -αλλω verbs cannot. In the same way ὄλλυμι could, in theory, be of Aeolic origin. But, in this case one would deal with Aeolic loanwords in Ionic-Attic, which is all the more improbable in view of an alternative solution. Group (ii) probably reflects an older state, since the gemination *-ln- > -λλ- exists alongside vowel lengthening across the Greek dialects, while in group (i) the gemination is the only known development. Furthermore, θάλλω and other (potential) nasal -αλλω preserved the *n longer than those in group (ii), by means of analogy to κάμνω or δάκνω.⁸⁷ For τέλλω cf. τέμνω. A similar analogy to the -νυμι verbs, would have preserved the *n in ὄλλυμι. On the other hand, such an analogy did not affect βούλομαι and ὀφείλω. Their nasal present is not of the same origin, nor formation, as the one of θάλλω and ὄλλυμι. Rather, one should see in them thematic verbs with a nasal suffix. In βούλομαι such a suffix is derived from the noun, while in ὀφείλω it has no clear source. As such, these verbs did not belong to any larger group of morphologically similar verbs. Consequently, no analogy could have preserved their nasal suffixes.

It is tempting to apply the same interpretation to the nouns of group (i), but this would also open a new question. What is the difference between ἐλλός and ὠλλόν on one side, and βουλή and ἐξουλή on the other? It is possible, in principle, that ἐλλός and ὠλλόν have kept their nasal suffixes longer than βουλή and ἐξουλή. However, both -vo- and -νη- are quite productive in Greek. There is no apparent reason as to why the analogy would affect only one of the two. But the following facts are worth pointing out: (1) if they reflect *-ln-, all of the forms of the nominal flexion in group (i), apart from κελλάς, show the suffix *-no-, (2) in group (ii) all of the nominal flexion, except οὔλος and μείλιχος, shows the suffix *-neh₂-, (3) the sequence *-Vl-neh₂- is never reflected exclusively as -Vλλᾱ-/Vλλη-. Therefore, according to

⁸⁶ If the root had a vocalised *-h₂- instead of a vocalised *-l-, then, strictly speaking, n Aeolic origin cannot be discarded completely. The same is possible for a nasal present in σφάλλω.

⁸⁷ A similar development is seen in ἔννυμι, cf. the older εἴνυμι < *mes-nu-mi.

the available material, it is possible to claim that IE $*-Vl-neh_2-$ > IA $-\bar{V}\lambda\eta-$, Dor. $-\bar{V}\lambda\bar{\alpha}-$, Aeol. $-V\lambda\lambda\alpha-$ regularly.

If it continues an IE $*-ln-$, the form οὔλος contradicts the supposed development of $*-Vl-neh_2-$. Also, no explanation is provided for μείλιχος and κελλάς. On the other hand, οὔλος can be understood as a Ion. form with the suffix $*-μo-$. κελλάς most probably has no IE etymology. A lack of IE etymology is also possible for μείλιχος, whose nasal, if it existed, must have been part of a suffix, the nature of which remains obscure. It also must be admitted that there seems to be no particular phonetical motivation for the mentioned reflections of $*-Vl-neh_2-$ in Greek.

Abbreviations:

* – reconstructed form

> – ‘yields’

< – ‘comes from’

⇒ – ‘yields by derivation’

C – consonant

H – laryngeal

R – resonant

V – vowel

Aeol. – Aeolic

Alb. – Albanian

Arc. – Arcadian

Arm. – Armenian

Att. – Attic

Boeot. – Boeotian

Dor. – Doric

Gr. – Greek

Hitt. – Hittite
IA – Ionic-Attic
IE – Indo-European
Ion. – Ionic
Lat. – Latin
Lesb. – Lesbian
Lith. – Lithuanian
MW – Middle Welsh
OCS – Old Church Slavonic
OHG – Old High German
OIr. – Old Irish
PAlb. – Proto-Albanian
PCelt. – Proto-Celtic
PGr. – Proto-Greek
PHitt. – Proto-Hittite
Skt. – Sanskrit
Sln. – Slovenian
Thess. - Thessalian
YAv. – Young Avestan

Sources

- Curt. = Curtius Rufus, *Historiae Alexandri Magni*. WWW : <https://goo.gl/nn-hiQG>. (Accessed 15.05.2017.) (On www.perseus.tufts.edu from Curtius Rufus, Quintus. *Historiarum Alexandri Magni Macedonis libri qui supersunt*. Leipzig: Teubner, 1908. Ed. Edmund HEDICKE.)
- Hdt. = Herodotus, *Historiae*. WWW: <https://goo.gl/RLvYn7>. (Accessed 13.05.2017.) (On www.perseus.tufts.edu from Herodotus, with an English translation by A. D. Godley. Cambridge: Harvard University Press, 1920.)
- Hes. *Op.* = Hesiodus, *Opera et dies*. WWW: <https://goo.gl/B4KkqU>. (Accessed 04.05.2017.) (On www.perseus.tufts.edu from Hesiod. *The Homeric Hymns and Homerica with an English Translation by Hugh G. Evelyn-White. Works and Days*. Cambridge: Harvard University Press; London: William Heinemann Ltd., 1914.)
- Hes. *Th.* = Hesiodus, *Theogonia*. WWW: <https://goo.gl/dZ4ap6> (Accessed 04.05.2017.) (On www.perseus.tufts.edu from Hesiod. *The Homeric Hymns and Homerica with an English Translation by Hugh G. Evelyn-White. Theogony*. Cambridge: Harvard University Press; London: William Heinemann Ltd., 1914.)
- Hom. *Dem.* = Homerus, *Hymnus Cereris*. WWW: <https://goo.gl/Vra3oO>. (Pristupljeno 04.05.2017.) (On www.perseus.tufts.edu from Anonymous. *The Homeric Hymns and Homerica with an English Translation by Hugh G. Evelyn-White. Homeric Hymns*. Cambridge: Harvard University Press; London: William Heinemann Ltd., 1914.)
- Hom. *Il.* = Homerus, *Ilias*. WWW: <https://goo.gl/MlJeIq>. (Accessed 13.05.2017.) (On www.perseus.tufts.edu from Homer. *Homeri Opera in five volumes*. Oxford: Oxford University Press. 1920.)
- Hom. *Od.* = Homerus, *Odyssea*. WWW: <https://goo.gl/YzMdB8>. (Accessed 17.05.2017.) (On www.perseus.tufts.edu from Homer. *The Odyssey with an English Translation by A.T. Murray, PH.D. in two volumes*. Cambridge: Harvard University Press; London: William Heinemann Ltd., 1919.)
- Liv. = Livius, *Ab urbe condita*. WWW: <https://goo.gl/OEJoAG>. (Pristupljeno 15.05.2017.) (On www.perseus.tufts.edu from Livy. *Ab urbe condita*. Oxford: Oxford University Press, 1929. Edd. Robert Seymour CONWAY. Charles Flamstead WALTERS.)
- Plut. *Quaes. Conv.* = Plutarchus, *Quaestiones Convivales*. WWW: <https://goo.gl/>

[HcDByy](#). (Accessed 17.05.2017.) (On www.perseus.tufts.edu from Plutarch. *Moralia*. Leipzig: Teubner, 1892. Ed. Gregorius N. BERNARDAKIS.)

Strab. = Strabo, *Geographica*. WWW: <https://goo.gl/7ccYSB>. (Accessed 17.05.2017.) (On www.perseus.tufts.edu from Strabo. *Geographica*. Leipzig: Teubner, 1877. Ed. A. MEINEKE.)

Text of Greek inscriptions in this article are quoted in accordance with: <http://inscriptions.packhum.org> (Accessed 25.05.2017.)

References

- AE = DEMIRAJ, Bardhyl. *Albanische Etymologien*. Amsterdam/Atlanta: Rodopi, 1997.
- AED = OREL, Vladimir. *Albanian Etymological Dictionary*. Leiden/Boston/Köln: Brill, 1998.
- VAN BEEK, Lucien. The “Saussure Effect” in Greek: a revision of the evidence. *The Journal of Indo-European Studies* 39 (2011), 129–175.
- BUCK, Carl Darling. *The Greek Dialects*. Chicago/London: Chicago University Press, 1973.
- CHANTRAINE, Pierre. *Grammaire homérique I*. Paris: Klincksieck, 1948.
- CHANTRAINE, Pierre. *Grammaire homérique II*. Paris: Klincksieck, 1953.
- CHANTRAINE, Pierre. *Morphologie historique du grec*. Paris: Klincksieck, 1984.
- COWGILL, Warren. *Evidence in Greek*. Winter, Werner (ed.). *Evidence for Laryngeals*. London/The Hague/Paris: Mouton & Co., 1965, 142–180.
- DELG = CHANTRAINE, Pierre. *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*. Paris: Klincksieck, 1968.
- DEMIRAJ, Shaban. *Historische Grammatik der albanischen Sprache*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1993.
- EDG = BEEKES, Robert S.P. *Etymological Dictionary of Greek*. Leiden/Boston: Brill, 2010.
- EDH = KLOEKHORST, Alwin. *Etymological Dictionary of the Hittite Inherited Lexicon*. Leiden/Boston: Brill, 2008.
- EDL = DE VAAN, Michiel. *Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages*. Leiden/Boston: Brill, 2008.
- EDPC = MATASOVIĆ, Ranko. *Etymological Dictionary of Proto-Celtic*, Leiden/Bos-

- ton, Brill 2009.
- EDPG = KROONEN, Guus. *Etymological dictionary of Proto-Germanic*, Leiden/Boston, Brill, 2013.
- HARÐARSON, Jón Axel. *Studien zum urindogermanischen Wurzelarist*. Innsbruck: Innsbrucker Beiträge für Sprachwissenschaft, 1993.
- KEWA = MAYRHOFER, Manfred. *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch des Altindischen*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1956.
- KLINGENSCHMITT, Gert. *Das altermenische Verbum*, Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1982.
- LEJEUNE, Michel: *Phonétique historique du mycénien et du grec ancien*. Paris: Klincksieck, 1987.
- LEW = FRAENKEL, Ernst. *Litauisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1962.
- LIV = RIX, Helmut. KÜMMEL, Martin *et al.* (edd.). *Lexicon der indogermanischen Verben*. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 2001².
- LSJ = LIDDELL, Henry George. SCOTT, Robert. *A Greek-English Lexicon, revised and augmented throughout by Sir Henry Stuart Jones, with the assistance of. Roderick McKenzie*. Oxford: Clarendon Press, 1940.
- LUBOTSKY, Alexander. La loi de Brugmann et *H₃e-. (*Sine ed.*) *La reconstruction des laryngales*. Liège-Paris: Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège, fascicule CCLIII, 1990, 129–136.
- LUBOTSKY, Alexander. The Vedic root vr̥- 'to cover' and its present. Forssman and Plath (edd.). *Indoarisch, Iranisch und die Indogermanistik. Arbeitstagung der Indogermanischen Gesellschaft vom 2. bis 5. Oktober in Erlangen*. Wiesbaden: 2000, 315–325.
- MARTIROSYAN, Hrach L. *Etymological Dictionary of the Armenian Inherited Lexicon*. Leiden/Boston: Brill, 2009.
- OREL, Vladimir. *A Concise Historical Grammar of the Albanian Language*. Leiden/Boston/Köln: Brill, 2000.
- RIX, Helmut. *Historische Grammatik der Griechischen*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1992.
- SCHRIJVER, Peter. *The Reflexes of the Proto-Indo-European Laryngeals in Latin*. Amsterdam/Atlanta: Rodopi, 1991.

SCHWYZER, Eduard. *Griechische Grammatik*. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1939.

SIHLER, Andrew L. *New Comparative Grammar of Greek and Latin*. New York/Oxford: Oxford University Press, 1995.

SLINGS, S. R. The Etymology of βούλομαι and ὀφείλω. *Mnemosyne* 28 (1975): 1–16.

SES = SNOJ, Marko. *Slovenski etimološki slovar*. Ljubljana: Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, 2015. WWW: www.fran.si (Accessed 13.05.2017.).

STRUNK, Klaus. *Nasalpräsentien und Aoriste*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1967.

THURNEISEN, Rudolf. *A Grammar of Old Irish*. Dublin: Dublin Institute for Advanced Studies, 1998.

VINE, Brent. On "Cowgill's Law" in Greek. Eichner *et al.* (edd.). *Compositiones Indogermanicae in memoriam Jochem Schindler*. Prague: 1999, 555–600.

WITHNEY, William Dwight. *The Roots, Verb-forms and the Primary Derivatives of the Sanskrit Language*. Delhi: Motilal Banarsidass, 2006.

Danilo Savić
École Pratique des Hautes Études, Paris
d.md.savic@gmail.com

Развој индоевропског **ln* у лексичком наслеђу грчког језика

Апстракт: Два се одраза ие. групе **ln* углавном препознају у грчком језику: асимилација **ln*- у -*λλ*-, односно дужење вокала испред **-l*-, узроковано губитком **-n*-. Предлаже се поновни преглед релевантног грчког материјала.

Кључне речи: грчки, прото-индоевропски, етимологија, назални суфикс.

Јелена Тодоровић Васић
Филолошко-уметнички факултет
Универзитет у Крагујевцу

Есхилови драмски принципи у трагедији *Оковани Прометеј*

Апстракт. У раду се бавимо Есхиловим драмским принципима у трагедији *Оковани Прометеј* тумачећи поменућу трагедију. Први део рада је усмерен на специфичност односа према миту и представљању богова, док се у другом делу бавимо формирањем трагичких карактера, ћутањем и односом Прометејеве грешке и казне. Поменућим приступом настојаћемо трагедију *Оковани Прометеј* поставити у саоднос са Аристотеловим принципима трагичног чиме се треба истаћи посебност Есхиловог дискурса.

Кључне речи: антика, трагедија, Есхил, мит, Прометеј, човек.

Увод

Предмет истраживања су драмски принципи и карактеристике Есхиловог стваралаштва у првој трагедији *Оковани Прометеј*, од некадашње трилогије, са напоменом да су друге две, *Ослобођени Прометеј* и *Прометеј ватроноша* сачуване само у виду фрагмената. Тежићемо разоткривању Есхиловог односа према миту и митској основи трагедије. Анализом митског карактера човекољупца Прометеја настојаћемо објаснити односе међу боговима и између богова и људи. Проговарајући о смени генерација богова истаћи ћемо кључне сегменте митске приче који ће условљавати развој потоњих агона. Ишчитавањем трагедије тежићемо издвајању сегмената дискурса који потврђују теоријски утврђене особине Есхиловог стваралаштва. Циљ рада је детаљна анализа дискурса приликом које ће бити утврђени Есхилови песнички поступци, однос према митским принципима и процес развоја и формирања карактера Прометеја.

Основа Есхилових трагедија је митска, што не представља вид одступања у односу на Софокла и Еурипида, као ни његов однос према миту. Митски карактери које конституише су зависни од приче из које

произилазе, али су и представљени кроз одређене песничке форме које су својствене Есихлу, какво је нпр. ћутање. Ово специфично средство изражавања не ремети митску структуру карактера нити деградира Аристотелове захтеве при формирању лица трагедије. За разлику од наведеног, у сумњу се може довести Есихово поштовање јединства места, времена и радње које је Аристотел успоставио. Његове трагедије поштују јединство радње, а често и јединство места, мада се јединство времена често занемарује. У трагедији *Оковани Прометеј* у којој су лица бесмртници време и не може имати важност, па је самим тим и занемарљиво да ли се Прометеја драма одвија од изласка до заласка сунца. Јасно је да у Есиховом Окованом Прометеју постоје два различита времена, једно је историјско и оно је свакако праволинијско, док је друго митско и циклично (Кот 1974, 16). Праволинијско време је оно које прати радњу и подразумева хронолошко низање догађаја од окивања до коначне Прометејеве пропасти у подземни свет. Митско време је оно које примарно дефинишу богиње судбине, затим Зевс и коначно сам бунтовник говорећи о будућим судбинским сусретима који су унапред одређени и који ће условити даљи ток времена. Они који дефинишу митско време су у узрочно-последичном односу у смислу да Зевс не може побећи од сопствене судбине која је унапред одређена („Од судбине ни он утећи не може“ (Есхил 1974, 47)), а представљају је „Три Судиле и, уз њих, Срде памтиље“ (Есхил 1974, 47), као што ни Прометеј не може избећи Зевсову срдбу изазвану противљењем.

Однос према миту

Иако су трагичке радње код Есихла најчешће једноставне, без много испреплетаних догађаја, већ се инсистира на једном средишњем, врло често одабира пресудне историјске периоде или кључне сукобе који су и одраз различитих убеђења. Свакако да је најважнији сегмент његових трагедија мит тј. прича, а Аристотел под причом подразумева „састав догађаја“ (Аристотел 1966, 16), што значи низ радњи које формирају структуру трагедије. У *Окованом Прометеју* нема стабилне радње, развојни ток догађаја се огледа у долажењу и одлажењу ликова, при чему се Прометеј не помера (Лески 1995, 118). Најчешће Есихове главне драмске личности имају непомирљивог противника и њихов сукоб надраста агон у аристотеловском смислу. Причу коју Аристотел сматра најважнијим сегментом трагедије Есхил формира на миту, са напоменом да бира једну од верзија мита или део читавог мита који ће користити. Значајно је да и поред селекције коју врши Есхил не мења сам мит

зарад настанка трагедије (Тодоровић 2017, 251), тако чини и са митом о Прометеју. Његова трагедија отпочиње након Прометејево крађе ватре, нема помена о деоби жртвеног говечета, ни о Пандори. О делу мита који се користи говори се већ на самом почетку трагедије, када Власт уводи у радњу:

Јер понос твој, свестваралачког огња сјај,
он украде и смртном створу дарова;
тај грех он мора откајат бозима,
власт Дивову да поштовати научи,
а с људима да своје везе прекине.
(Есхил 1974, 27)

Исти сегмент мита ће навести и сам Прометеј у другој појави:

[...] Људ'ма дадох дар,
и зато јадника јарам овај подносим.
У нертек-штапу извор огња уграбих,
ти искру, која људ'ма учитељица
вештине сваке поста – благо велико.
(Есхил 1974, 32)

Коначно при самом крају трагедије Хермес као Зевсов гласник потврђује поменути верзију: „[...] што згреши богу јер смртном створу поможе / ја теби, крадиватро, ево говорим.“ (Есхил 1974, 65) Наведеном апострофом Прометеј се именује „крадиватро“ чиме начињена теомахија постаје основни конституент лица, мада истовремено представља коначни осврт на митску причу која је у основи трагедије.

Мотив Прометејево крађе ватре је занемарен (Лески 1995, 120) у односу на добротина која је Прометеј посветио људима и на пренаглашену Прометејеву љубав према човечанству. О својој наклоности људском роду вишеструко проговара сам Прометеј:

[...] ал јадних људи уопште се не сети,
но цео род им хтеде искоренити,
па потом друго ново племе створити.
Тек ја ти прегнух, ја ти људе избавих
да уништени у мрак Хадов не дођу.
(Есхил 1974, 37)

Читава трећи чин је навођење Прометејевих заслуга за човечанство, при чему бива јасно да је он тај који је омогућио рационално бивствовање:

Под земљом живљаху ко мрави живахни
завлачећи се у мрак тамних пећина.

[...]

Па онда број им нађох, знање најбоље,
и слова дадох им да знају писати,
и памћење, ту мајку свега умештва.

И стоку први ја у јарам ухватих

[...]

Бродару нико други него ја моропловку
саградих лађу с платненијем крилима.

(Есхил 1974, 45-46)

Прометејеви дарови подразумевају и лекове, прорицање, знања о богоугодним жртвама и употреби метала. Обухваћене су све сфере постојања или тачније они сегменти који човека уздижу изнад осталих живих бића и приближавају божанствима. Наведеним бива предочено да Прометеј представља побуњеника и у смислу уздизања људског рода, против чега су свакако богови. Прометејеву приврженост људима наводи и хор, као својеврсни резонер:

Јер од Дива страх те није,
самовољно, Прометеју,
браниш људе преко мере.

(Есхил 1974, 48)

Симболика ватре је ипак јако значајна у смислу начињеног преступа који је имплицитно узрок Прометејеве трагичности. Ватра коју људима даје Прометеј није Зевсова небеска ватра („она коју носи у руци, која не слаби и никад се не гаси, бесмртна ватра“) већ је рођена из семена и самом напоменом да је рођена бива речено и да умире (Вернан 2002, 47). Прометејевска ватра је „техничка ватра“, слична је људској природи да би живела мора да се храни, а може и да подивља па ју је немогуће обуздати (в. Исто 2002, 48). Не може се занемарити и чињеница да је Прометејева ватра онај тренутак који представља прелазак из природе у културу (Кот 1974, 21), чиме Прометеј постаје фигура која је одраз несавладиве људске тежње за напретком (Ђурић 1996, 274). Наведено јасно указује на чињеницу да прича о Прометеју бунтовнику јесте метафорична представа побуђивања људског размишљања као реализовања потребе за развојем и напретком.

Свет богова

Есхилове трагедије су формиране на строгим религијским убеђењима и догмама, у његовим трагедијама је све у служби богова и све је њихова воља. Сматра се изразитим представником митолошке епохе, што значи да је безгранично веровао у реално постојање богова и њихову несагледиву моћ, као и човекову апсолутну зависност од воље богова (Црепајац 1974, 6). Самим тим у његовим трагедијама су митолошке и религијске теме обрађене са свим ужасима и демонстрацијама моћи божанстава. Код Есхила су богови лишени људских особина, представљени су идеализовано, мада је у *Окованом Прометеју* Зевс приказан као сурови тиранин (Лески 1995, 119). Приказивање Зевса као суровог и властољубивог бога се ништи са Есхиловом теологијом,¹ али је у поменутој трагедији вишеструко наглашено. Први који напомиње Зевсову суровост је Хефест на самом почетку трагедије: „Див је срца безмитног. / А строго влада сваки нови владалац.“ (Есхил 1974, 45) Затим Океан: „[...] и против бича не ритај се; видиш сам / да владар влада жесток и самосион“ (Есхил 1974, 40), да би Прометеј представио Зевсову власт кроз судбине титана Атланта и Тифона. Градационо распоређивање исказа о Зевсовој суровости је сврсисходно у смислу да се од Хефеста и Океана, који посматрају демонстарцију моћи на другом, долази до Прометеја који из позиције посматрача прелази у трпиоца. Промена перспективе је неопходна јер Прометеј треба да се оформи као бунтовник из објективних разлога, да би касније био перципиран као жртва тираније.

У Есхиловом *Окованом Прометеју* нема напомена о постојању „првобитног склада“ или „природног поретка“ ствари, што његову теогонију истовремено представља као историју аутократије врховног бога (Кот 1974, 12–13). Смена генерација богова не утиче на промену оваквог виђења, приликом смене генерације долази до одређених промена, али оне не нарушавају систем. Прометеј истиче своју улогу у претходној замени пантеона богова: „На моје речи мрачни бездан Тартаров / дубоко крије Крона, старца древнога, / са друговима његовим“ (Есхил 1974, 37). Јасно је да ће се поступак смене наставити, јер ће сваког сина узурпатора престола са тог истог престола смаћи син попут њега самога. Зевс је тиранин, а Прометеј бунтовник, али и жртва која мора да буде поднешена да би се испунило пророчанство. Иако постоји мноштво

¹ Због наведеног многи проучаваоци *Окованог Прометеја* и Есхиловог стваралаштва уопште постављају питање аутентичности трагедије.

напомена да ће Зевс бити свргнут са власти Прометеј није бунтовник који узурпира или жели престо, већ једноставно види и зна будућност². Ономогућено је постојање склада или система вредности који ће опстати, јер је представљен универзум оца и сина супарника и владара тиранина.

У трагедији о Прометеју учествује читав универзум, „богови, људи и стихије“ (Кот 1974, 9). Аристотел (1966, 36) због света у коме се одвија радња трагедије приповест о Прометеју сврстава у четврту врсту трагедија ткз. чудесну. Поменути универзум има вертикалну структуру, на врху су богови, а на дну је место прогонства и кажњавања (Исто). Не треба занемарити чињеницу да је на врху Зевс, син узурпатор и владар тиранин, а да је дијаметрално од њега Прометеј, његов савезник у свргавању Крона и вечити заштитник људског рода. Вертикални космос који подразумева место вечног живота, какав је Олимп и подземни свет или свет мртвих је представа *axis mundi* који се често у књижевности употребљава за графичко представљање света, посебно у религијском смислу. Требало би да се створи идилична слика света, до чега би и дошло да Прометеј својим „човекољубљем, самовољством и пркосним бунтовништвом“ није нарушио Зевсову хармонију (Ђурић 1996, 274). Намерно је речено Зевсову хармонију, јер иста подразумева аутократску власт врховног бога тиранина, што није хармонија у правом смислу.

Слика космоса какву даје Есхил је стереотипна представа религијских начела и моралних поука произашлих из односа врховног бога или принципа апсолутно исправног и његовог идејног противника или, из поменуте перспективе, принципа апсолутно погрешног и неприхватљивог. У *Окованом Прометеју* ниједна страна, ни Прометејева ни Зевсова, није страна апсолутно доброг, али није ни страна апсолутно лошег. Зевс је сурови тиранин, али и таштитник Олимпљана, док је Прометеј крадљивац ватре, али и доброчинитељ људи, тако да опстаје апсолутна супротстављеност, али не и корелација добар-зао.

Лица

Лица трагедија су посебне личности, поред чињенице да су хероји или чак сами богови, посебност се огледа и у њиховим могућностима или у особинама које манифестују. Наведеним бива разјашњено зашто Есхил за лица своје трагедије бира Прометеја³, Хефеста и Хермеса. Сва

² Прометејево име (грч. Προμηθεύς) значи онај који предвиђа, гледа у будућност, који унапред мисли.

³ Прометеј је један од четири сина титана Јапета и Океаниде Климене (Речник грчке и римске митологије 1987, 362).

лица су митски карактер, јер њиховој појави претходи мит и смештени су у егзистенцијални простор богова, сви су у некој врсти сродства или су судбински повезани, али су сви и потчињени Зевсовој вољи. Хефест при окивању каже: „Ал крв и сродство јаку везу створише“ (Есхил 1974, 28), што истиче као један од разлога његовог оклевања. Сродство се првенствено односи на припадност бесмртицима, а не нужно на крвно сродство, мада су Хермес и Хефест Зевсови синови и полубраћа, а Прометеј и Хермес су полутитани. Зевс који је узрок читаве радње се не појављује на сцени, већ шаље изасланике (Власт, Силу, Хефеста и Хермеса), али је преко њих присутан. У *Окованом Прометеју* постоји често помињање врховног бога, али он увек дела преко посредника. То обожавање Зевса и представљање његове воље кроз нижа божанства, најчешће његову децу је карактеристично за Есхилово стваралаштво.

Хор има значајну улогу у Есхиловим трагедијама, првенствено изриче ставове самог трагичара, а затим представља филозофске и моралне идеје епохе (Црепајац 1974: 7). Аристотел захтева да песник треба хор да посматра као још једног глумца на сцени (Аристотел 1966, 37). Хор је често представљен као тумач одређених дешавања или је постављен у службу главном лицу или божјим захтевима. У трагедији *Оковани Прометеј* хор чине Океаниде које изричу истинитосне ставове, показујући неопходну ванредну храброст. Првенствено се мисли на однос према побуни против прокламованог поретка нових богова:

Не дао ми Див свевладар
никад памет бунтовничку
но да свагда бога волим
и говеда да му кољем
и приносим свете жртве
крај таласа неуморних
Океана, оца мога!
(Есхил 1974, 48)

Океаниде се наведеним исказом не одричу Прометеја, већ само на специфичан начин проговарају о несрећи која задеси бунтовнички карактер. Не могу се њихове речи схватити ни као критика, већ као објективно представљање стварности. Наведени исказ је један од најбољих примера изрицања великих истина човечанства кроз партиције хора.

Океаниде на специфичан начин проговарају и о положају жене:

Никад, никад, о Судиље,
не виделе мене као неву Дива
ил ма кога с неба бога.

[...]

Није страх ме брака према себи,
Јачи бози да не заволе ме,
Око њино не запало за ме!

(Есхил 1974, 62)

Покренуто питање положаја жене произилази из сусрета са Ијом, која је привукла пажњу врховног бога и на себе навукла Херин бес. Океаниде жале над судбином жене која доживи Ијину судбину, њихова тужбалица је реално размишљање о потчињености човека у односу на божанства. Молбе које упућују самим боговима су одраз људског очајања које је видно и у Ијином и у Прометејевом удесу.

Океаниде које поред лирских партиција прате Прометејеву судбину и саживљавају се са његовом патњом. Хор у трагедији *Оковани Прометеј* обитава између два становиштва, готово да је растрзан на две супротне стране. У појединим моментима не одобрава и не подржава Прометејеву гордост, његову непоколебљиву вољу и „опасну слободу говора“ (Падуано 2011, 40), а у другим сегментима тужи и плаче над његовом судбином.

Титан Прометеј је бунтовник, али и праведник, вечити човекољубац. До његовог страдања долази због начињене теомахије и то наспрам врховног бога Зевса (Ђурић 1962, 65). Прометеј се сматра најграндиознијим ликом трагедије, представља несавладиве тежње за напретком, чак и када због те тежње страда он у томе проналази задовољство⁴ (Ђурић 1996, 274). У његовим патњама је симболично представљено „страдање непокорне људске природе, која се не може помирити са амбисом што дели личну вољу од воље богова“ (Кохан 1971, 179). Како Фридман (2012, 46) наводи:

Прометеј је симбол човека у знању и вештини, својој улози поспешитеља људских потенцијала и оца људске науке. Он је симбол човека као бића на граници, онога који није свемогућ као Зевс, али познаје и види будућност. Он је човек који отима простор за себе од себичног стварања.

⁴ Повезује се са Гетеовим Фаустом, са напоменом да Фуст трага за истином и очајава због своје жеље, Гете ће филозофски разрешити своју драму тако што Фауст проналази коначно задовољство у залагању за човечанство, док Есхил прометејевско питање разрешава песнички (Ђурић 1962, 66).

Као архетип бунтовника Прометеј представља одрицање свега што Зевс представља, чак и деградацију његових жеља. На почетку трагедије при чину окивања он не жели да говори, и када му се обраћају он не проговара, јер у присуству Силе и Власти као основних конституената Зевсовог лика одбија да учествује. Овим поступком, иако бива окован не признаје врховног владара. Када проговори, Прометеј бира да се не повинује и не покори:

И неће ме речма очарати медним,
Ни устима слатким, и никад се нећу
Ни његових оштрих препаста претња
И оно му рећи док ме из љутог
Не избави гвожђа [...]
(Есхил 1974, 34)

Зарад непотчињавања Зевсу Прометеј прихвата своју даљу егзистенцију: „А ја ћу ову судбу да подносим“ (Есхил 1974, 42) што представља бунтовничко мирење са сопственом несрећом само да се не повинује, да не учини како се од њега захтева. Врхунац његовог бунтовништва је ниподаштавање Хермеса кога назива „божјом послутом“ (Есхил 1974, 65) и „дерлетом“ (Исто 1974, 67), али је и сам песнички поступак у кореспонденцији са непојављивањем Зевса на сцени и његовим проговарањем кроз изасланике. Наведеним се истиче да Прометеј неће учинити шта Зевс тражи. Његов пркос вишеструко истиче хор:

Ти пркосиш, под горком том
не савијаш се невољом,
а реч ти дрска сувише
(Есхил 1974, 34)

Да Хермо право збори, и ми мислимо,
Јер гони те да пркосити престанеш
(Есхил 1974, 68)

Поред хора, Прометејеву бунтовну природу истичу и Океан и Хермес:

ОКЕАН
А будеш ли овако оштрим речима
ти пркосио, брзо тебе чуће Див
[...]
И зато, мучениче, гнев утишај тај
па гледај да се мука тих ослободиш!
[...]

Ти миран буди и не хули сувише.
ХЕРМО
Ал оно и пре само таквим пркосом
Ти пристаде у луку ове невоље
(Есхил 1974, 65)

Прометејева побуна против Зевса није побуна против прокламованог поретка која за сврху може да има свргавање врховног бога, већ „побуна унутар поретка и у сагласности са њим“ (Фридман 2012, 45). Побуна је борба доњег или смртног света, света доњих, против горњих и бесмртног света (Кот 1974, 11). Сукоб светова је очигледан у лику самог Прометеја и његове распопућености која се истиче у припадности титанима, али и беспрекорној љубави према човеку. Прометеј је и трагичка фигура, јер његов бунт и његово убеђење да га Зевс неће убити треба да остану у складу са његовим незамисливим страдањем (Фридман 2012, 46).

Прометејевом лику бунтовника супродстављен је Хефест, који се на почетку трагедије појавује у својству оруђа Зевсове жеље. Он окива Прометеја колебајући се и премишљајући се, што Власт успева да уколотечи. Хефест је фигура сина слушаоца, онога који се противно својој вољи приклања Зевсовој и дела онако како Зевс захтева. Поменуто колебање ликова је карактеристично за Есхилове трагедије, са напоменом да постоји и лице у својству резонера које усмерава ка ономе што богови желе.⁵

Ћутање

Једна од примарних карактеристика Есхиловог стваралаштва је ћутање појединих ликова. Ћутање Лески (1995, 107) назива изражајним средством, што подразумева да мора бити делотворније од говора и мора преносити потпунију поруку (Тодоровић 2016, 253). Постоје различите манифестације ћутње у *Окованом Прометеју*, на самом почетку трагедије главно лице је присутно, али не проговара, мада не проговара ни Сила. Није неопходно да Сила проговори, довољно је што је њено присуство наведено у дидаскалијама, јер је у читавој првој појави очигледно деловање Зевсове силе, окивање је својеврсна демонстрација божанске силе и моћи. Онако како је Прометеј ћутањем објективизован, Сила је субјективизована, тако да је њено ћутање последица делања. У првој појави Прометеј је потпуно објективизован, наведено је обраћање

⁵ У *Орестији* колеба се Орест при чину матероубиства, али његов пријатељ Пилад иступа у функцији резонера и захтева да Орест учини оно што су богови од њега тражили.

њему, али он не одговара већ ћути. Иако је његово ћутање имплицитно наведено суштински је симболично немогућност проговарања приликом окивања, јер било који исказ не би могао да промени неминовну судбину. У другој појави Прометеј проговара, али је један од његових исказа: „Ал нити ћутати а нит не ћутати / не могу о злу овом [...]“ (Есхил 1974, 31–32) Очигледно је да не може да проговори, није више питање његовог избора већ немогућности изрицања. На почетку трећег чина Прометејево ћутање је наведено у дидаскалијама „Мало ћути, а потом се прене“ (Есхил 1974, 45) да би природу и разлог свог ћутања објаснио сам:

Не држите од сујете ил пркоса
да ћутим но ми жалост срце подгриза
што себе видим ја овако смрвљена.
Па ипак, свима новим боговима тим
ко други све те части подели но ја?
Ал о том ћутим. Не волим да говорим
што знате. [...]
(Есхил 1974, 45)

Најексплицитнији пример Прометејевог ћутања је изазвала сама његова појава, пред сопственом судбином и сликом окованог, распетог титана нема могућност да говори. Прометеја не спречава да говори судбина која је непромењива већ слика која дочекује оне који му прилазе, чиме се одражава његова титанске бесмртничка природа. Он занемари помисли како изгледа онима који му прилазе, о чему Ија проговара када га угледа окованог.

Погрешка и казна

Мит о Прометеју разоткрива „вечит сукоб између слободе и неминовности, између титанских тежњи горде личности и гвоздених окова“ (Кохан 1971: 180). Овај сукоб је вишеструко наглашен и у односи Ије⁶ и Прометеја. Прометеј је одраз разума и све време је прикован за стену без могућности скоријег ослобођења, а Ија је одраз телесности и вечно осуђена на лутање и немир без наговештаја скоријег смираја. Ија је због Зевсове наклоности протерана из родитељског дома и осуђена на лутање, да би због Хериног гнева трпела муке:

⁶ У Есхиловој трагедији *Оковани Прометеј* нема одступања од мита о Ији, она сама изговара читаву митску причу. По миту Ија је сањала и поверила се оцу коме је проречено да ће му Зевс уништити дом, ако не отера кћер, што он и чини. Ија се преображава у краву (или је преображава Зевс како би је сакрио од Хере), али бива прогањана Агром кога Зевс убија посредством Хермеса, мада након ослобођења од Арга Ија бива прогањана обадам (*Речник грчке и римске митологије* 1987, 165).

И одмах ми се лик и ум извратише,
те рогата – што видите – оштроустим
бодена обадам у скоку махнитом
све трчах према Керхни, питком извору,
и врелу Лерни; за мноштане срљати
говедар, пород Земљин, Арг плаховити
и сваки траг ми вреба густим очима.
(Есхил 1974, 54)

Ија нема могућност да не страда, не може да се уклони од Зевсове жеље, а не може да се спасе од Хериног гнева, њен положај је неминовно страдање. У трагедију је њен лик уведен као представа положаја човека наспрам божанских жеља, што изазива тужбалицу и молбе хора Океанида. Не треба занемарити чињеницу да је Ијина погрешка за разлику од Прометејеве била неминовна, она није имала избора, док Прометеј јесте.

Прометејева казна је у симболичној кореспонденцији са његовим сагрешењем. Како Вернан (2002, 54) наводи:

Хтео је смртницима да подари месо, нарочито цигерицу, која представља посебан комад жртвоване животиње, јер се из тог органа може читати да ли су богови жртву примили. Са своје стране, Прометеј постаје, због своје цигерице, омиљена храна Зевсовог орла. Тај орао је симбол божанског грома, он је ватроноша Зевса громовника. На неки начин, ватра коју је украо Титан вратила се његовој цигерици како би се њоме увек изнова гостила.

Та Прометејева љубав према човеку је примарни разлог сагрешења пред Зевсом, чак и оног сагрешења које није обухваћено Есхиловом трагедијом. Зевсова казна за непослушност и пркос је симболична, али и сурова. Не можемо занемарити чињеницу да Прометеј бива првенствено кажњен јер не жели да проговори о будућности, не жели да изрекне које дете и из ког брака ће бити син узурпатор оца тиранина. Први пут Прометеј у дијалогу са хором наводи последњи сегмент његове осуде:

Да, заиста мене, мада ми уде
страховито гвожђе распиње сада,
господар блажених требаће још
да нову му тајну откријем ону
што носи му изгуб жезла и власти.
(Есхил 1974, 34)

Други пут у дијалогу са Ијом:

ИЈА
Зар може икад Див да падне с престола?
[...]
ИЈА
Па ко ће њему царско жезло отети?
ПРОМЕТЕЈ
Сам себи својим намерама сујетним.
ИЈА
А како? Кажи ако реч ти не уди!
ПРОМЕТЕЈ
Узеће жену, али ће се кајати.
(Есхил 1974, 57)

И коначно у дијалогу са Хермесом где Прометеју бива упућено конкретно питање:

ХЕРМО
Мој отац позива те да му кажеш брак
Са ког ће – то се хвалиш – власт изгубити.
ПРОМЕТЕЈ
[...] Далеко сам од свега тога. А ти
Одбрзај натраг путем којим долете!
Та ништа што ме питаш нећеш дознати!
(Есхил 1974, 65)

Троструко одбијање да изрекне будућност коју само он види Прометеја сурвава у Тартар уз муње и громове и Зевсову срџбу. Орао и окивање су казна коју је Прометеј могао да избегне откривањем будућег сина узурпатора, али његово коначно бунтовничко одбијање покорвања Зевсу и поштовања његових захтева бива кажњено изгнанством у део света који је супротан божанском Олимпу. Прометеј бива кажњен не само орлом и вечним боловима, већ и немогућношћу да види светлост и човека.

Закључак

Есхил у трагедији *Оковани Прометеј* не одступа од општеприхваћених митова, користи превасходно сегменте, што је свакако вид трансформације, али не и деградација митске приче. Радњу своје трагедије формира на митском предлошку, али незанемарујући специфичност карактера

главног лица и наравно сукоб противника на коме инсистира. Есхил у поменутој трагедији не остаје доследан у приказивању богова, а нарочито Зевса, као идеализованих бића, већ је очигледан наговештај оног еурипидовског божанства са људским манама и жељама. Таквим поступком одступа од свог устаљеног представљања богова у трагедијама. Лица Есхилевих трагедија су у кореспонденцији са Аристотеловим захтевима, то су обавезно посебни карактери, какав је свакако бунтовни титан Прометеј и његова пратња, хор Океанида. Једноставност трагичке радње се надомешћује експресивношћу и речитошћу лица. Мада лица трагедије морају говорити, Есхилови ликови се неретко карактеришу ћутањем. У Окованом Прометеју заћути чак и главно лице и то у више наврата, са напоменом да свако ћутање у Есхиловом дискурсу има специфичну природу и функцију. Ћутање не нарушава претходно формиран митски карактера бунтовника, већ га надомешћује у одређеном смислу.

Есхил у *Окованом Прометеју* одступа од појединих принципа свог стваралаштва, али у многима остаје доследан себи, што се посебно односи на проговарање о одређеним моралним и религијским идејама. Кроз хорске реплике видни су колективни ставови који представљају велике истинитосне тврдње у спречи са митолошким уверењима. Такви искази хора су увек изазвани дијалозима и судбинама других лица, што не умањује значај хора. Есхилова трагедија је са хорским партицијама успевала да остави јединствену поуку засновану на традиционалним нормама, али са освртом на истинитост и делотворност.

Извори

Есхил 1974 = Есхил, Оковани Прометеј, у: *Трагедије*, Београд: Просвета.

Литература

Аристотел 1966 = Аристотел, *О песничкој уметности*, Београд: Завод за издавање уџбеника Социјалистичке републике Србије.

Вернан 2002 = Ј. Р. Вернан, *Васељена, богови, људи*, Београд: Б. Кукић; Чачак: Градац.

Ђурић 1962 = М. Ђурић, *Патња и мудрост: студије и огледи о хеленској трагедији*, Титоград: Графички завод.

Ђурић 1996 = М. Ђурић, *Историја хеленске књижевности*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Јелена Тодоровић Васић

Кохан 1974 = П. С. Кохан, *Историја старе грчке књижевности*, Сарајево: Издавачко предузеће „Веселин Маслеша“.

Кот 1974 = Ј. Кот, *Једење богова*, Београд: Нолит.

Лески 1995= А. Лески, *Грчка трагедија*, Нови Сад: Светови.

Падуано 2011 = Г. Падуано, *Античко позориште*, Београд: Слио.

Срејовић и Цермановић Кузмановић 1987 = Д. и А. Срејовић и Цермановић Кузмановић, *Речник грчке и римске митологије*, Београд: Српска књижевна задруга.

Тодоровић 2017 = Ј. Тодоровић, *Дискурс ћугања у Есхиловој трагедији Орестија*, у: *Зборник радова са XI међународног научног скупа Српски језик, књижевност, уметност, Тишина* (књига II), Крагујевац: Филум, 249–257.

Фридман 2012 = М. Фридман, *Проблематични побуњеник*, Београд: Службени гласник.

Црепајац 1974 = Љ. Црепајац, Предговор, у: *Трагедије*, Београд: Просвета.

Jelena Todorović Vasić
Faculty of Philology and Arts
University of Kragujevac

Aeschylus' dramatic principles in the play *Prometheus Bound*

Abstract: In this paper, we deal with the dramatic principles and characteristics of Aeschylus' creativity in the first tragedy of *Prometheus Bound*, from the former trilogy, with the notion that the other two, *Prometheus Unbound* and *Prometheus the Fire-Bringer* are preserved only in the form of fragments. We will strive towards the disclosure of Aeschylus' attitude toward myth and myth-based tragedy. By analyzing the mythical character, philanthropist Prometheus, we will try to explain the relations between Gods and between the Gods and the people. Speaking about the change of generations of gods we will stress the specific phases in the development of specific dramatic conflicts. By examining the tragedy, we will strive to issue the segments of discourse which confirm the theoretically determined characteristics features of Aeschylus creativity. The aim of the paper is a detailed discourse analysis in which Aeschylus' poetic procedures, attitude towards mythical principles and the process of development and character formation of Prometheus will be determined.

Key words: antique, tragedy, Aeschylus, myth, Prometheus, man.

94:323(38)"-411/-402"

808.5-5:929 Лисија

821.14'02 Лисија

COBISS.SR-ID 273296140

Ифигенија Радуловић
Филозофски факултет
Универзитет у Новом Саду
ifigenija@ff.uns.ac.rs

Гордан Маричић
Филозофски факултет
Универзитет у Београду
gordan.maricic@f.bg.ac.rs

Против Ератостена*¹ или како је једно политичко убиство прошло некажњено

Апстракт: Аутори рада анализирају Лисијину беседу сачувану у корпусу под бројем 12. Ова беседа представља жив опис друштвено-политичких прилика одмах након рестаурације демократије у Атини 403. године пре н. ере, али и догађаја који су довели до њеног рушења годину дана раније. Беседа *Против Ератостена* је вишеслојна, а допуна је главним историјским изворима, Ксенофоновом *Хеленској историји* и Аристотеловом *Уставу атинском*, представљајући догађаје из другог идеолошког угла.

Кључне речи: Ератостен, Тридесеторица, демократија, олигархија, Терамен, убиство, злочини.

После рушења олигархијске владавине Тридесеторице тирана и обнове демократије у Атини 403. г. пре н. ере, организовано је, и поред проглашене амнестије, неколико приватних судских процеса против налогодаваца или извршилаца убистава бројних Атињана. Породица угледног атинског говорника Лисије је због убиства његовог Полемарха (беседничковог брата) и конфискације богатства, постала симбол страдања под тиранијом. Судски процес против Ератостена, једног од тридесеторице тирана, осумњиченог за убиство Полемарха, привукао је велику пажњу како у Атини, тако и широм грчког света. Главни историјски извор за целокупна дешавања у Атини за време тираније, и након њеног рушења, јесте управо Лисијин говор *Против*

* Рад је део истраживања на пројекту *Интеракција култура, привредни токови и социјалне структуре на тлу Војводине као историјски процес дугог трајања (од антике до 16. века)*, који финансира Покрајински секретаријат за науку и технолошки развој АП Војводине

¹ Делови беседе преведени су према издању: GERNET / Vizos 1999.

Ератостена (Κατ' Ερατοσθένους), у којем Лисија иступа као тужилац у приватном спору,² осврћући се на последњу тачку мировног споразума и захтевајући од атинског суда да се Ератостен осуди на смрт.³ О туженом Ератостену мало се зна. Ксенофонт га у *Хеленској историји*⁴ спомиње као једног од Тридесеторице тирана. Осим Ксенофонта, други антички извори га уопште не наводе. Лисијина беседа отуд представља једини извор за детаљније податке о његовој политичкој каријери. Према Лисији, Ератостен се пре првог обарања демократије и доласка на власт Четири стотине тирана 411. г. пре н. ере. налазио на Хелеспонту, где је радио у корист успостављања олигархије, те тада није био на власти.⁵ Као присталица Тераменове политичке опције тек је 405. г. пре н. е. изабран за једног од пет ефора који су припадали хетеријама.⁶ Њиховим напорима и деловањем у Атини утрт је пут за рушење демократије и увођења устава „отаца“ 404. г. пре н. ере, када је, на Тераменов захтев, Ератостен изабран за једног од Тридесеторице тирана.

Тужећи Ератостена за незаконито погубљење Полемарха, Лисија ће проширити оптужницу и на Терамена, вођу умерене олигархијске струје Тридесеторице. Живо описујући како је дошло до хапшења и убиства, он заправо оптужује целокупну владу Тридесеторице. Настанак саме беседе уско је везан за закон о метецима који су донела Тридесеторица.⁷ По том закону, сви метеци који су „негодovali“ против владе, проглашени су за *personaе non gratae* и осуђени су на смрт.⁸ На списку од десет људи нашли су се Лисија и Полемарх. Ератостен је ухапсио Полемарха на улици, одвео га у тамницу, где је овај попио отров, без суда и пресуде, не сазнавши за шта је „крив“. Лисија је успео да умакне подмитивши егзекуторе. Побегло је у Мегару, где је издашно новчано помагао избегле атинске демократе предвођене Трасибулом. После пада Тридесеторице, Лисија је на Паладију⁹ оптужио Ератостена за братовљеву смрт. То је био суд надлежан за случајеве убиства. За такав злочин, према атинском

² Д. Нејлс (Nails 2002, 192) сматра да је ово процес полагања одговорности, εὐθύνη, док С. Тод сматра да је говор заправо писмени памфлет који је кружио у Атини после обнове демократије (Todd 2000, 114).

³ О краткотрајној владавини Тридесеторице тирана и злочинима који су се дешавали вид. код античких писаца: Xen. *Hell.* 2.4.21; Isoc. 7.67; Aesch. 3.235; Arist. *Ath. Pol.* 35.4; Diod. 14.5.7.

⁴ Xen. *Hell.* 2.3.2.

⁵ Lys. 12.42.

⁶ Lys. 12.43.

⁷ Xen. *Hell.* 2.3.2; 2.3.18–22; Arist. *Ath. Pol.* 35.1; 36.1–2.

⁸ Lys. 12.6–7.

⁹ На истом суду водили су се процеси за убиства из нехата.

закону, била је предвиђена смртна казна.¹⁰

Структура и садржај беседе

Увод (προοίμιον): 1–3

У уводном делу беседе, Лисија се обраћа судијама и образлаже зашто је изашао пред суд као тужилац.

Стање ствари (διήγησις): 4–24

Лисија прелази на опис догађаја.

Тридесеторица представљају свој долазак на власт као спас: задатак им је да врате устав предака, да „очисте полис од рђавих грађана, а остале да врате врлини и правди”.¹¹ Теогнид и Пејсон¹² предложили су закон о метецима који „негодују”. Састављен је списак „опасних” метека са којима власт треба да се обрачуна. То је начин да се Тридесеторица богате, а да изгледа као да се све ради по закону. Унапред су смислили да ухапсе десет метека, од којих су само двојица били сиромаси. Тако нико не би могао да их оптужи како хапсе људе јер су се полакомили на њихово богатство. Лисија је ухапшен и предат Пејсону. Извршен је попис инвентара и робова у његовој радионици. Лисија је тражио од Пејсона да га пусти за један сребрни таленат, на шта је овај пристао, заклевши се „над својим гробом и гробом своје деце”¹³ да ће га пустити када добије новац. Нашавши и више од тога, узео је три сребрна талента, четиресто кизикена, сто дарика¹⁴ и четири сребрне посуде. Лисију је предао Мелобију и Мнеситеиду¹⁵, који су га одвели у Дамнипову¹⁶ кућу, где је Теогнид чувао друге метеке. Увиђајући да неће избећи смрт, Лисија је донео одлуку да побегне. Склонио се у кућу морнара Археа. Ту је сазнао да је Ератостен ухапсио његовог брата Полемарха и одвео га у тамницу. Полемарх и други метеци осуђени су на смрт испијањем кукуте. Није изведен пред суд нити му је пружена прилика да се брани. Штавише, Тридесеторица су забранила да се Полемархово тело изнесе

¹⁰ Грађанин који убије другог грађанина кажњаван је смрћу. Уколико би, међутим, грађанин убио метека, не би био осуђен на смрт. Дебра Нејлс сматра да је Лисија по повратку у Атину ипак добио атинско грађанско право, па је могао да тужи Ератостена (Nails 2002, 193).

¹¹ Lys. 12.10.

¹² Двојица од Тридесеторице.

¹³ Lys. 12.10.

¹⁴ Кизички статар био је од злата и сребра, а дарички од злата. Вредели су око двадесет осам, односно двадесет шест драхми.

¹⁵ Двојица од Тридесеторице.

¹⁶ Дамнип је био наклоњен олигархијском режиму, али је био и Лисијин пријатељ.

из било које од три куће које су браћа поседовала, да се оплаче и по обичајима сахрани. Конфисковали су им још седамсто штитова, доста злата, сребра и бронзе, одеће, покућства, као и робове. Мелобије је, чак, с ушију Полемархове жене стргао златне минђуше¹⁷. Терор се ускоро с метека проширио и на друге становнике Атине:¹⁸ „...јер ови су многе грађане отерали непријатељима, многе убили и неправедно их оставили несахрањене; многим су одузели грађанска права, а ћеркама многих других онемогућили су да се удају.”

Доказивање (πίστις): 25–91

Доказивање код Лисије увек је преплетено с изношењем чињеница и описом догађаја.

Испитивањем Ератостена започиње најдужи и најсадржајнији део беседе у облику живог дијалога:¹⁹

„Да ли си привео Полемарха или ниси?”

„Извршавао сам наредбе вођа из страха.”

„Да ли си присуствовао Већу када се говорило о нама?”

„Јесам.”

„Да ли си се сложио са онима који су заповедали да нас убију или си се успротивио?”

„Успротивио сам се.”

„ Да будемо или да не будемо убијени?”

„ Да не будете.”

„Да ли си сматрао да је праведно или неправедно то што страдамо?”

„Да је неправедно.”

Изводећи своје сведоке, оптужени се брани тиме да је само извршавао наредбе Тридесеторице, да сам није доносио одлуке. А он је сву власт, као један од Тридесеторице, држао у својим рукама. Међутим, Лисија управо то узима као Ератостенову најслабију тачку и најјачи део оптужнице: имао је сву моћ да се супротстави и знао да чини неправду и злочин, а ипак га је починио. Уз то, Лисија доказује да Ератостен не говори истину

¹⁷ В. WOOTEN 1988, 29–31

¹⁸ Lys. 12.21. οὔτοι γὰρ πολλοὺς μὲν τῶν πολιτῶν εἰς τοὺς πολεμίους ἐξήλασαν, πολλοὺς δ' ἀδίκως ἀποκτείναντες ἀτάφους ἐποίησαν, πολλοὺς δ' ἐπιτίμους ὄντας ἀτίμους τῆς πόλεως κατέστησαν, πολλῶν δὲ θυγατέρας μελλούσας ἐκδίδοσθαι ἐκώλυσαν.

¹⁹ Lys. 12.25. ἀπήγαγες Πολέμαρχον ἢ οὐ; τὰ ὑπὸ τῶν ἀρχόντων προσταχθέντα δεδιώς ἐποίησιν; ἦσθα δ' ἐν τῷ βουλευτηρίῳ, ὅτε οἱ λόγοι ἐγίνοντο περὶ ἡμῶν; ἦ; πότερον συνηγόρευες τοῖς κελεύουσιν ἀποκτεῖναι ἢ ἀντέλεγες; ἀντέλεγον; ἵνα μὴ ἀποθάνωμεν; ἵνα μὴ ἀποθάνητε; ἡγούμενος ἡμᾶς ἀδίκᾳ πάσχειν ἢ δίκαια; ἀδίκᾳ.

о томе да се противио злочинима. Да је тако било, да Тридесеторица нису имала поверења у њега, не би га слали на извршавање задатака. Ератостен би, да је хтео да помогне, лако могао да „не види“ оног кога тражи, или да га „не пронађе“. Лисија доказује да нико није могао да контролише ни Ератостена нити било кога другог од Тридесеторице, јер се они нису покоравали законима, већ су закон представљали они сами. Затим поставља реторичко питање: шта би се тек десило да се Ератостен слагао са захтевима и одлукама Тридесеторице? Обраћајући се судијама, он тврди да Ератостен у прилог своје невиности може да докаже само две ствари:²⁰ „...да није ухапсио Полемарха, или да је праведно поступио“.

Беседа даје обавештење о томе од коликог је значаја овај процес и какво је било расположење у Атини после склапања мира. Лисија наводи да су многи Атињани дошли на суд да чују пресуду како би се уверили да је починиоце злодела сустигла заслужена казна. Пристигли су и многи странци да би се уверили да с правом из својих полиса терају некадашње тиране. Нарочито су били заинтересовани Тебанци, који су помагали Трасибулу и демократама из Филе да сруше олигархију. На овом значајном месту, оптужница се проширује на сву Тридесеторицу. Користећи се реторским средством *locus communis*, Лисија наводи пример из блиске прошлости, пресуду над атинским стратезима: они нису стигли да покупе све настрадале другове после поморске битке код Аргинуса²¹ и због тога су, по кратком поступку,²² осуђени на смрт. Како онда да Тридесеторица не буду кажњена истом казном?

Лисија затим износи податке о томе да су грађани, губитком грађанских права, разоружани, и беседи о злочинима олигарха над сопственим грађанима и о издаји полиса непријатељима:²³

Наредите му (sc. Ератостену), дакле, да докаже где су то они побили толико непријатеља колико су погубили властитих грађана, или

²⁰ Lys. 12.34. [...] ἢ ὡς οὐκ ἀπήγαγεν αὐτόν, ἢ ὡς δικαίως τοῦτ' ἔπραξεν [...]

²¹ У бици код Аргинуса 406. г. пре н. е. атинска флота поразила је спартанску, што је приморало Спартанце да се обрате Атини за мировне преговоре. Међутим, стратези-победници су код куће били осуђени на смрт јер, због олује која се подигла, нису извукли из мора своје погинуле.

²² Lys. 19.7

²³ Lys. 12.39–40. [...] κελεύετε αὐτόν ἀποδείξει ὅπου τοσοῦτους τῶν πολεμίων ἀπέκτειναν ὅσους τῶν πολιτῶν, ἢ ναῦς ὅπου τοσαύτας ἕσας αὐτοὶ παρέδοσαν, ἢ πόλιν ἦντινα τοιαύτην προσεκτήσαντο οἶαν τὴν ὑμετέραν κατεδουλώσαντο. ἀλλὰ γὰρ ὅπλα τῶν πολεμίων τοσαῦτα ἐσκύλευσαν ὅσα περ ὑμῶν ἀφείλοντο, ἀλλὰ τεῖχη τοιαῦτα εἶλον οἶα τῆς ἑαυτῶν πατρίδος κατέσκαψαν; οἵτινες καὶ τὰ περὶ τὴν Ἀττικὴν φρούρια καθεῖλον, καὶ ὑμῖν ἐδήλωσαν ὅτι οὐδὲ τὸν Πειραιᾶ Λακεδαιμονίων προστατόντων περιεῖλον, ἀλλ' ὅτι ἑαυτοῖς τὴν ἀρχὴν οὕτω βεβαιότεραν ἐνόμιζον εἶναι.

где су заробили толико бродова колико су их сами предали, или да ли су било који полис освојили као што су ваш поробили. Јесу ли од непријатеља запленили толико оружја колико су од вас одузели? Да ли су освојили такве зидине какве су својој отаџбини разрушили? Они који су разорили утврђења око Атике вама су рекли да су их порушили око Пиреја,²⁴ не по заповести Лакедемоњана, већ зато што су сматрали да им је власт на тај начин безбеднија.

И то нису били једини злочини. Лисија се осврће на догађаје првог рушења демократског уређења и увођења олигархије на челу са Четири стотине тирана године 411. г. пре н. е. Оптужени Ератостен још тада је радио²⁵ на остварењу олигархијског преврата у војсци. Налазио се на Хелеспонту као тријерарх у тренутку када се Атина борила с пелопонеском флотом за мореузе. Он је, међутим, напустио свој брод и дошао у Атину.

Следи део беседе у коме Лисија прецизно описује како је завршен Пелопонески рат и припреман олигархијски преврат 404. г. пре н. ере, како је народ деморалисан и преварен, како се повукао пред агитацијом хетерија и, коначно, изгубио своја права.²⁶

Одиграла се поморска битка²⁷ и несрећа је преплавила полис.²⁸ Још док је владала демократија, хетерије су поставиле пет људи да сазивају грађане. То је био почетак устанка. Та петорица су вође завереника, окупљени да роваре против демократије. Међу њима су Ератостен и Критија. Они су поставили филархе на чело фила и наређивали Скупштини шта да изгласа и кога треба изабрати за архонта. Све у свему, постали су апсолутни господари и није било препреке да се њихова воља спроводи. Тако нисте имали само

²⁴ Лисија овде говори о условима мировног уговора који је склопио Терамен са Спартанцима 404. године пре н. е. О условима мира в. Xen. *Hell.* 2.2.19).

²⁵ Анализом имена учесника афере хермокопида и профанизације Елеусинских мистерија 415. г. пре н. ере, Ореш је дошао до закључка да су исте снаге и исти људи били носиоци власти у оба преврата (AURENSHE 1974).

²⁶ Lys. 12.43–44. [...] ἐπειδὴ δὲ ἡ ναυμαχία καὶ ἡ συμφορὰ τῆ πόλει ἐγένετο, δημοκρατίας ἔτι οὐσης, ὅθεν τῆς στάσεως ἦρξαν, πέντε ἄνδρες ἔφοροι κατέστησαν ὑπὸ τῶν καλουμένων ἐταίρων, συναγωγείς μὲν τῶν πολιτῶν ἄρχοντες δὲ τῶν συνωμοτῶν, ἐναντία δὲ τῶ ὑμετέρῳ πλήθει πρῶττοντες: ὧν Ἐρατοσθένης καὶ Κριτίας ἦσαν. οὗτοι δὲ φυλάρχους τε ἐπὶ τὰς φυλάς κατέστησαν, καὶ ὅ τι δέοι χειροτονεῖσθαι καὶ οὐστίνας χρεῖν ἀρχειν παρήγγελλον, καὶ εἴ τι ἄλλο πρῶττειν βούλοιντο, κύριοι ἦσαν: οὕτως οὐχ ὑπὸ τῶν πολεμίων μόνον ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τούτων πολιτῶν ὄντων ἐπεβουλευέσθε ὅπως μὴτ' ἀγαθὸν μηδὲν ψηφιεῖσθε πολλῶν τε ἐνδεεῖς ἔσεσθε.

²⁷ Код Егоспотама.

²⁸ Лисија мисли на губитак флоте, људства, опсаду Атине с копна и мора, и глад која је владала унутар зидина.

спољног непријатеља, него су се и ваши суграђани уротили против вас, како не бисте ништа добро изгласали у своју корист, а многе вам ствари беху ускраћене.

Тако су полис споља опколили непријатељи, а изнутра су претили олигарси. Атињани су били немоћни да се супротставе опсади душманима и робовању хетеријама. Тиме је пут обарању демократије био отворен. Ксенофонт и Аристотел не дају овакве податке.²⁹

Пошто није имао довољно доказа да Ератостена окриви за убиство брата, Лисија му приписује све злочине његовог вође Терамена и осталих тирана. Беседник даје живу слику терора који је владао у Атини за време тираније. Терамен је приказан као непријатељ полиса. Овај моменат се доводи у везу с тим да је у Атини, после обарања Тридесеторице, владала жеља за помирењем обе политичке странке и за стишавањем страсти. Наиме, сукобљене стране су се заклеле да забораве (οὐ μνησικακήσω) пређашња зла.³⁰ Нарочито су аристократе приказивале Тераменово деловање као благо и правично. Он је представљан као борац против екстремних олигарха, због чега је пао као жртва терора, који сам није спроводио и подржавао. Аристотел га у *Уставу атинском* приказује као политичара с најбољим концептом за друштвено уређење Атине. Философ оправдава и ублажава његово деловање и активности умерених олигарха. Међутим, Лисија доказује супротно. Он допуњује Аристотела и поткрепљује Ксенофонта, који, иако присталица умерене олигархије, у својој *Хеленској историји* Терамена представља као лицемера.³¹ Наиме, Лисија казује да умерени олигарси нису имали никакве добре намере према свом полису и његовим грађанима, већ су чинили све како би обезбедили власт, мислећи само на своју корист. Лисија потврђује оно што је касније предочио Аристотел.³² Терамен је погубљен после Трасибуловог освајања Филе. Када је Терамен имао прилику да се побрине за интересе полиса и за добробит грађана, у време првог Трасибуловог успеха, он је „заједно са својим сарадницима дошао на Саламину и Елеусину, ухапсио три стотине грађана, једном одлуком

²⁹ Занимљив је и одабир речи различитих античких аутора у вези са успостављањем власти Тридесеторице. Лисија користи облик κατέστησαν (освојити власт), Ксенофонт (*Hell.* 2.3.11) тврди да су олигарси одабрани (αἰρεθέντες), Аристотел (*Ath.Pol.* 34.3) да је народ био приморан да изгласа олигархију (ἠναγκάσθη χειρωνακτεῖν τὴν ὀλιγαρχίαν), док Платон (*Apol.* 32c) користи потпуно неутралан глагол „збити се, задесити“ (ἐγένετο).

³⁰ В. Arist. *Ath.Pol.* 39; РАДУЛОВИЋ / МАРИЧИЋ 2013, 199.

³¹ Али се и диви његовој храбрости кад треба да попије кукуту (*Xen. Hell.* 56).

³² Arist. *Ath.Pol.* 37.

(у једном дану) све их осудио на смрт.³³ А све да би, у случају пораза, умерени олигарси себи припремили одступницу. Таква одлука била је противзаконита. По закону, наиме, било је одређено да, уколико буде оптужен велики број људи, сваки појединачно мора бити изведен пред суд и саслушан одређеног дана.

За историју обарања олигархије Лисија даје следеће податке.

После Трасибуловог освајања Филе и Пиреја, кулминира сукоб екстремних и умерених олигарха. Уплашени за свој положај, умерени олигарси протерали су екстремне у Елеусину и започели преговоре са демократама из Пиреја. Од Тридесеторице, на власти су остали једино Ератостен и Фејдон, а изабрани су нови носиоци власти, међу којима су били Хипокле и Епихар³⁴, за које се сматрало да су највећи противници Харикла,³⁵ Критије и њиховог табора. Пошто је нова постава преузела власт, букнуо је још већи раздор и рат између оних у Пиреју, тј. демократа и оних у Атини, тј. умерених олигарха. Лисија беседи о умеренима:³⁶

Тиме су јасно показали да се нису бринули ни за оне у Пиреју, ни за оне што су неправедно погубљени, нити су се бринули за оне што су погинули и што ће тек погинути, већ за оне који су били јачи и који су се брже богатали. Наиме, преузевши власт и полис, ратовали су са обема странама, са Тридесеторицом, који су извршили све злочине и са вама који сте сва зла претрпели. Дакле, свима беше јасно да, ако су они праведно протерани, ви сте неправедно, а ако

³³ Lys. 12.52.

³⁴ О Епихару в. And.1.95; РАДУЛОВИЋ / МАРИЧИЋ 2013, 78, 81, 165, 186. Ретор га описује као сикофанта и непоштеног човека.

³⁵ Један од Тридесеторице.

³⁶ Lys. 12.56–60. ὧ καὶ φανερώς ἐπεδείξαντο ὅτι οὐχ ὑπὲρ τῶν ἐν Πειραιεῖ οὐδ' ὑπὲρ τῶν ἀδίκως ἀπολλυμένων ἐστασίαζον, οὐδ' οἱ τεθνεώτες αὐτοὺς ἐλύπουν οὐδ' οἱ μέλλοντες ἀποθανεῖσθαι, ἀλλ' οἱ μείζον δυνάμενοι καὶ θάπτον πλουτοῦντες. λαβόντες γὰρ τὰς ἀρχὰς καὶ τὴν πόλιν ἀμφοτέροις ἐπολέμουν, τοῖς τε τριάκοντα πάντα κακὰ εἰργασμένοι καὶ ὑμῖν πάντα κακὰ πεπονθόσι. καίτοι τοῦτο πᾶσι δῆλον ἦν, ὅτι εἰ μὲν ἐκεῖνοι δικαίως ἔφευγον, ὑμεῖς ἀδίκως, εἰ δ' ὑμεῖς δικαίως, οἱ τριάκοντα ἀδίκως: οὐ γὰρ δὴ ἐτέρων ἔργων αἰτίαν λαβόντες ἐκ τῆς πόλεως ἐξέπεσον, ἀλλὰ τούτων. [...] Φείδων αἰρεθεὶς ὑμᾶς διαλλάξει καὶ καταγαγεῖν τῶν αὐτῶν ἔργων Ἐρατοσθένει μετείχε καὶ τῇ αὐτῇ γνώμῃ τοὺς μὲν κρείττους αὐτῶν δι' ὑμᾶς κακῶς ποιεῖν ἔτοιμος ἦν, ὑμῖν δὲ ἀδίκως φεύγουσιν οὐκ ἠθέλησεν ἀποδοῦναι τὴν πόλιν, ἀλλ' ἐλθὼν εἰς Λακεδαίμονα ἐπειθεν αὐτοὺς στρατεῦεσθαι, διαβάλλων ὅτι Βοιωτῶν ἡ πόλις ἔσται, καὶ ἄλλα λέγων οἱ ᾤετο πείσειν μάλιστα. οὐ δυνάμενος δὲ τούτων τυχεῖν, εἶτε καὶ τῶν ἰερῶν ἐμποδῶν ὄντων εἶτε καὶ αὐτῶν οὐ βουλομένων, ἑκατὸν τάλαντα ἐδανείσατο, ἵνα ἔχοι ἐπικούρους μισθοῦσθαι, καὶ Λύσανδρον ἄρχοντα ἠτήσατο, εὐνούστατον μὲν ὄντα τῇ ὀλιγαρχίᾳ, κακονούστατον δὲ τῇ πόλει, μισοῦντα δὲ μάλιστα τοὺς ἐν Πειραιεῖ. μισθωσάμενοι δὲ πάντας ἀνθρώπους ἐπ' ὀλέθρῳ τῆς πόλεως, καὶ πόλεις ἐπάγοντες, καὶ τελευτῶντες Λακεδαίμονίους καὶ τῶν συμμάχων ὅπόσους ἐδύναντο πείσειν, οὐ διαλλάξει ἀλλ' ἀπολέσαι παρεσκευάζοντο τὴν πόλιν εἰ μὴ δι' ἀνδρῶν ἀγαθῶν, οἷς ὑμεῖς δηλώσατε παρὰ τῶν ἐχθρῶν δίκην λαβόντες, ὅτι καὶ ἐκεῖνοις χάριν ἀποδώσετε.

сте ви протерани праведно, онда су Тридесеторица неправедно. Наиме, нису они протерани из полиса јер су окривљени због неких других дела, већ због ових. [...] Јер је Фејдон, изабран да вас помири и да вас поврати, учествовао са Ератостеном у истим радњама и с истим уверењем био спреман да преко вас наноси штету бољима од себе, а вама што сте неправедно бежали није хтео да врати полис. Кад је дошао у Лакедемон убеђивао је њих да се дигну на оружје, лажући да ће полис пасти у руке Бојоћана, а причао је и друге ствари којима је сматрао да ће их боље убедити. Али, не могавши да то постигне [...] позајмио је сто талената³⁷ како би имао да плати епикуре и тражио је за вођу Лисандра, који је био веома наклоњен олигархији, словио као велики непријатељ полиса, а највише је мрзео оне у Пиреју. Да би уништио Атину, унајмио је разнородне људе, вабио и неке други полисе и, коначно, и саме Лакедемоњане са свим савезницима које су могли да приволе. Спремали су се не да помире полис, већ да га униште. То би се и десило да није било честитих људи³⁸ којима сте рекли да ћете изразити захвалност пошто казните непријатеље.

У другом делу беседе³⁹ оптужница се проширује на самог Терамена. У реторском смислу овакво проширење сматра се стилском маном. Али, управо овај стилски недостатак представља најдрагоценији и незаменљиви извор о једном од главних вођа олигархијског преврата и о догађајима који су у овој беседи приказани у другачијем светлу него код Ксенофонта и Аристотела.

Лисија описује дешавања која су следила пред прво рушење демократског устава у Атини 411. г. пре н. е. Терамена сматра за једног од кључних криваца за увођење владе Четири стотине. Живо је убеђивао и уверавао Атињане да се врати „устав предака“, и под том паролом успевао је да придобије разне друштвене слојеве, не само аристократе, већ и друге имућне грађане. Његов отац Хагнон, иначе истакнути политичар и грађанин, науарх 440. 331. и 429. г. пре н. ере, колонист Амфипоља, и један од потписника Никијиног мира 421, постао је пробулеута. Пробуле (πρобоуλή)⁴⁰ је тело које је уведено 413. г. пре н. е., после Сицилијанске катастрофе, наводно за хитне случајеве. Имало је овлашћење да унапред

³⁷ Аристотел (Arist. *Ath. Pol.* 40.) пише да су се обе стране, као темељ помирења, обавезале да измире дуг Спартанцима.

³⁸ То су Исменија Тебанац, Паусанија, спартански краљ, Ринонт и Фаул Атињанин, и неки Коринћани и Мегарани (Arist. *Ath. Pol.* 38).

³⁹ *Lys.* 12.62.

⁴⁰ Овакво тело постојало је и у Коринту (Thuc. 8.1. и Радуловић / Маричић 2013, 74).

већа о текућим пословима, тј. да припреми одлуке за атинску народну скупштину. Овим органом било је онемогућено да грађани сами одлучују о чему ће се расправљати у скупштини, чиме је био трасиран пут за рушење демократског уређења.

Пробуле је изабрало Терамена за стратега, али пошто се није истакао као Пејсандар⁴¹, Калајсхар и њима слични, удружио се са Аристократом.⁴² Своје пријатеље, Антифонта и Архептолема, који су, пошто је свргнута влада Четири стотине, пали у немилост, издао је да би се умилио народу. Тако се Терамен, иако присталица олигархије, спасао, а био је главни учесник и делатник њеног другог успостављања.

Као умерени олигарх, он је успео себи да обезбеди подршку аристократа, хипеја и најбогатијих атинских грађана, чиме је добио већи друштвени ослонац за своје деловање. Да није било њега и његове превртљиве политике, екстремни олигарси никада себи не би прибавили већу подршку и не би могли да издејствују промену устава. По свему судећи, власт Тридесеторице представља спрегу и договор две хетерије,⁴³ оне чији је вођа био Терамен, и друге, екстремне, чије је вођа био Критија. Две хетерије су вероватно једна другу подржале. Међутим, својом „умереношћу“ Терамен је постигао да задобије власт. Зато га Лисија и сматра главним кривцем за увођење олигархије и за сва дешавања током њихове владавине. Натеравши свој полис, који је био нападнут и с копна и мора, да се преда непријатељима, обезбедио је власт аристократији. Приказао је то као једино решење за спас. Лисија те драматичне догађаје овако описује:⁴⁴

⁴¹ Пејсандар је један од Четири стотине тирана и вођа екстремних олигарха, који је после обарања олигархије 411. г. пре н. е. побегао из Атине.

⁴² Thuc. 8.89.

⁴³ Хетерију је чинило петнаестак чланова (Радловић / Маричић 2013, 86).

⁴⁴ Lys. 12.68–71. τιμώμενος δὲ καὶ τῶν μεγίστων ἀξιούμενος, αὐτὸς ἐπαγγειλάμενος σώσειν τὴν πόλιν αὐτὸς ἀπώλεσε, φάσκων πρᾶγμα ἠύρηκέναι μέγα καὶ πολλοῦ ἄξιον. ὑπέσχετο δὲ εἰρήνην ποιῆσειν μήτε ὄμηρα δοῦς μήτε τὰ τεῖχη καθελῶν μήτε τὰς ναῦς παραδοῦς: ταῦτα δὲ εἰπεῖν μὲν οὐδενὶ ἠθέλησεν, ἐκέλευσε δὲ αὐτῷ πιστεῦειν. ὑμεῖς δέ, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, πρᾶττοσῆς μὲν τῆς ἐν Ἀρείπᾳ βουλῆς σωτήρια, ἀντιλεγόντων δὲ πολλῶν Θηραμένει, εἰδότες δὲ ὅτι οἱ μὲν ἄλλοι ἄνθρωποι τῶν πολεμίων ἔνεκα τὰ πόρρητα ποιοῦνται, ἐκείνος δ' ἐν τοῖς αὐτοῦ πολίταις οὐκ ἠθέλησεν εἰπεῖν ταῦθ' ἅ πρὸς τοὺς πολεμίους ἐμελλεν ἐρεῖν, ὁμῶς ἐπετρέψατε αὐτῷ πατρίδα καὶ παῖδας καὶ γυναῖκας καὶ ὑμᾶς αὐτούς. ὁ δὲ ὢν μὲν ὑπέσχετο οὐδὲν ἔπραξεν, οὕτως δὲ ἐνετεθύμητο ὡς χρῆ μικρὰν καὶ ἀσθενῆ γενέσθαι τὴν πόλιν, ὥστε περὶ ὧν οὐδεὶς πώποτε οὔτε τῶν πολεμίων ἐμνήσθη οὔτε τῶν πολιτῶν ἤλπισε, ταῦθ' ὑμᾶς ἔπεισε πρᾶξαι, οὐχ ὑπὸ Λακεδαίμωνίων ἀναγκαζόμενος, ἀλλ' αὐτοῖς ἐπαγγελλόμενος, τοῦ τε Πειραιῶς τὰ τεῖχη περιελεῖν καὶ τὴν ὑπάρχουσαν πολιτείαν καταλύσαι, εὐ εἰδῶς ὅτι, εἰ μὴ πασῶν τῶν ἐλπίδων ἀποστερηθήσεσθε, ταχεῖαν παρ' αὐτοῦ τὴν τιμωρίαν κομείσθε. καὶ τὸ τελευταῖον, ὦ ἄνδρες δικασταί, οὐ πρότερον εἶασε τὴν ἐκκλησίαν γενέσθαι, ἕως ὃ λεγόμενος ὑπ' ἐκείνων καιρὸς ἐπιμελῶς ὑπ' αὐτοῦ ἐτηρήθη [...]

Иако је примао највеће почести и био веома цењен и премда се нудио да спасе полис, он га је заправо уништио. Уверавао је све како је пронашао изузетно и непроцењиво решење. Обећавао је да ће донети мир не предавши таоце, не порушивши зидине, не предавши бродове. О томе није желео никоме да прича, али је затражио да му се верује. Веће на Ареопагу чинило је све да вас спасе и многи су говорили против Терамена. Знали сте да други људи чувају своје тајне од непријатеља, а он није хтео својим суграђанима да каже оно што је намеравао да саопшти непријатељима. Ви сте му, Атињани, ипак поверили отаџбину, децу, жене и себе саме. Ниједно обећање није испунио, али се зарекао да ће полис учинити малим и немоћним онако како о томе никада ниједан непријатељ ни сањао није, нити се иједан грађанин томе надао. Вас је убедио да то учините, не под притиском Лакедемоњана, већ им се сам понудио да разори зидине Пиреја и да сруши постојећи устав. Добро је што ћете га, ако не изгубите сваку наду, убрзо казнити. И, коначно, није дозволио да се састане скупштина све док не дође тренутак који су он и непријатељи пажљиво испланирали.

То је тренутак у којем су грађани, деморалисани деловањем хетерија, скрхани погубљењем заклетих демократа (Клеофонта), опкољени с копна и мора, глађу и умором изнурени, морали да пристану на коначан пораз у рату и предају власт тридесеторици „управника“, уз уверавање да је све то у њиховом интересу.

Како би себи осигурао јачи ослонац и припретио суграђанима, Терамен је захтевао Лисандрово присуство:⁴⁵

⁴⁵ Lys. 12.71–76. καὶ μετεπέμψατο μὲν τὰς μετὰ Λυσάνδρου ναῦς ἐκ Σάμου, ἐπεδήμησε δὲ τὸ τῶν πολεμίων στρατόπεδον. τότε δὲ τούτων ὑπαρχόντων, καὶ παρόντος Λυσάνδρου καὶ Φιλοχάρους καὶ Μιλτιάδου, περὶ τῆς πολιτείας τὴν ἐκκλησίαν ἐποίουν, ἵνα μήτε ῥήτωρ αὐτοῖς μηδεὶς ἐναντιοῖτο μηδὲ διαπειλοῖτο ὑμεῖς τε μὴ τὰ τῆ πόλει συμφέροντα ἔλοισθε, ἀλλὰ τὰκείνοις δοκοῦντα ψηφισαίσθε. ἀναστάς δὲ Θηραμένης ἐκέλευσεν ὑμᾶς τριάκοντα ἀνδράσιν ἐπιτρέψαι τὴν πόλιν καὶ τῆ πολιτεία χρῆσθαι ἣν Δρακοντίδης ἀπέφαινε. ὑμεῖς δ' ὅμως καὶ οὕτω διακείμενοι ἐθορυβεῖτε ὡς οὐ ποιήσοντες ταῦτα: ἐγινώσκετε γάρ ὅτι περὶ δουλείας καὶ ἐλευθερίας ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ ἠκκλησιάζεσθε. Θηραμένης δέ, ὦ ἄνδρες δικασταί, — καὶ τούτων ὑμᾶς αὐτοὺς μάρτυρας παρέξομαι — εἶπεν ὅτι οὐδὲν αὐτῷ μέλοι τοῦ ὑμετέρου θορύβου, ἐπειδὴ πολλοὺς μὲν Αθηναίων εἰδείη τοὺς τὰ ὅμοια πράττοντας αὐτῷ, δοκοῦντα δὲ Λυσάνδρῳ καὶ Λακεδαιμονίοις λέγει. μετ' ἐκείνων δὲ Λύσανδρος ἀναστάς ἄλλα τε πολλὰ εἶπε καὶ ὅτι παρασπόνδους ὑμᾶς ἔχοι, καὶ ὅτι οὐ περὶ πολιτείας ὑμῖν ἔσται ἀλλὰ περὶ σωτηρίας, εἰ μὴ ποιήσεθ' ἃ Θηραμένης κελεύει. τῶν δ' ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ὅσοι ἄνδρες ἀγαθοὶ ἦσαν, γνόντες τὴν παρασκευὴν καὶ τὴν ἀνάγκην, οἱ μὲν αὐτοῦ μένοντες ἤσυχον ἦγον, οἱ δὲ ᾤχοντο ἀπίοντες, τοῦτο γοῦν σφίσι αὐτοῖς συνειδότες, ὅτι οὐδὲν κακὸν τῇ πόλει ἐψηφίσαντο: ὀλίγοι δὲ τινες καὶ πονηροὶ καὶ κακῶς βουλευόμενοι τὰ προσταχθέντα ἐχειροτόνησαν. παρήγγελλο γὰρ αὐτοῖς δέκα μὲν οὓς Θηραμένης ἀπέδειξε χειροτονησά, δέκα δὲ οὓς οἱ καθεστηκότες ἔφοροι κελεύοιεν, δέκα δ' ἐκ τῶν παρόντων [...]

Послао је по Лисандрову флоту са Сама и душманску је војску увео у отаџбину. Упркос томе што су Лисандар, Филохар и Милтијад⁴⁶ били присутни, сазвали су скупштину у вези са уставом. Ниједан беседник нити било ко други није им се супротставио нити им запретио, ви нисте изгласали предлоге који су били у интересу полиса, него сте подржали њихове одлуке. Терамен је устао и заповедио вам да поверите полис тридесеторици мушкараца и да подржите устав који је предложио Драконтид⁴⁷. А ви, иако сте били у тешкој ситуацији, ипак сте гласно негодовали и нисте хтели да прихватите предлог. Знали сте, наиме, да сте се тог дана окупили у скупштини да одлучите да ли сте за ропство или за слободу. Часне судије, Терамен је рекао (и за то ћу вам довести сведоке) да га се ваше негодовање ништа не тиче, пошто зна многе Атињане који мисле исто као он, и да извршава одлуке Лисандра и Лакедемоњана. После њега, устао је Лисандар и, поред многих других ствари, рекао је и то да сматра да кршите споразум и да се, не будете ли учинили оно што Терамен тражи, ту више неће радити на уставу него вама о глави. Они у скупштини који су били честити људи, схватили су шта се спрема и увидели да су уцењени. Једни су остали тамо и ћутали, други су журно одлазили, имајући на уму да барем нису донели никакву одлуку на штету полиса. Неки, малобројни, кукавице и рђави људи, изгласали су дизањем руке оно што је било заповеђено. Наиме, наложено им је да изгласају десеторицу коју је Терамен показао, десеторицу коју су наметнули избрани ефори, и десеторицу који су остали у скупштини.

Ово је најзначајнији део беседе, који даје обавештења о процесу укидања демократског устава и увођења олигархијског, као и о самим носиоцима преврата и одабиру Тридесеторице тирана.

Међу Десеторицом који су били избрани на Тераменов захтев, налазио се и тужени Ератостен и та група чинила је тзв. умерене олигархе. Другу групу, одабрану по налогу ефора, чинили су Лисандрови избраници⁴⁸, а трећу, коју су одабрали присутни, чланови хетерија, чинили су тзв. екстремни олигарси, који су се залагали за укидање свих тековина демократије. Њих је предводио Критија.

Нападом на Терамена и на његове умерене олигархе, Лисија је

⁴⁶ Филохар и Милтијад су били заповедници флоте, подређени Милтијаду.

⁴⁷ Један од Тридесеторице, из деме Афидне (*Agist. Ath. Pol.* 34.3).

⁴⁸ Лисандрова Десеторица била су као декарси које је постављао у покореним областима.

подсетио Атињане да су управо они главни кривци за олигархијски преврат. Захваљујући њему, грађани су остали не само без грађанских права, већ и без права на живот. Умерени олигарси су, преваривши народ,⁴⁹ довели на власт сурову Тридесеторицу. Подсећа он још и да Терамена нису смакли екстремни олигарси док је бранио интересе грађана, већ властите, уплашен што му Критија и његове присталице угрожавају положај. Терамен и његове присталице носе кривицу за издају полиса непријатељима. Криви су и за увођење олигархије и за све незаконите пресуде и убиства докле год су владали.

У свом делу *Тридесеторица у Атини*⁵⁰, Питер Кренц даје другачију⁵¹ оцену Тераменовог политичког деловања. Наиме, Кренц претпоставља да Терамен није желео да полис измори глађу и тиме га приволи на предају под неприхватљивим условима (иако постоје многобројни извори⁵² који говоре о несносном недостатку хране), већ да је својим тромесечним боравком код Лакедемоњана (од децембра 405. до марта 404. г. пре н. е.) спречио атинску пропаст. За њега је он тајанствена историјска личност, чије деловање није добро и довољно проучавано. Кренц сматра да је Терамен својом борбом радио у корист атинске независности, да је он тај који се супротстављао влади Четири стотине године 411, и да је, као стратег, помогао да Атина победи код Кизика 410. Иако је после поновног успостављања демократије изгубио политички утицај у полису, наставио је да се бори заједно с Алкибијадом, и био је тријерарх у бици код Аргинуса. Овај аутор сматра и да Терамен није био крив⁵³ за суђење које је уследило у Атини. Касније, 404. г. пре н. ере, док је био на власти, супротставио се Тридесеторици када су захтевали да се спартански гарнизон доведе у град. На основу те његове „проатинске“ делатности овај аутор га сматра мировним преговарачем: 404. г. пре н. ере, он је хтео свој полис да спасе потпуног пораза и уништења. По Кренцовом мишљењу, Терамен је, будући да је Атина већ била под блокадом, чекао повољнији тренутак за склапање мира. Наиме, знао је да је део Лисандровог успеха код Егоспотама лежао и у новчаној подршци коју је пружала Персија. Лисандар је био у одличним односима са проспартанским опредељеним

⁴⁹ Лисија се осврће на институцију γράφῃ παρανόμων, којом је сваки атински грађанин могао да тужи оне који су предложили лоше законе. Он, као метек, то право није имао, али подсећа суграђане да су Тридесеторица преварили народ, убедивши га да гласа на своју штету и стога и за то тражи казну.

⁵⁰ KRENTZ 1982.

⁵¹ О позитивном политичком деловању Терамена писао је и FERRIN 1903/4, 667.

⁵² Xen. *Hell.* 2.2.11; 2.2.14; 2.2.16; 2.2.21; Diod. 13.107.4; Plut. *Lys.* 14.3; Justin 5.8.1–3.

⁵³ ANDREWES 1974, 112–122. Лисија чак каже (*Lys.* 13.10) да је Терамену у процесу докимастије због тога одбијено да буде стратег 405. г. пре н. е.

царевим сином Киром Млађим, заповедником персијских трупа у Малој Азији. Дарије Други је био тешко болестан и то је Терамену давало наде да ће склопити боље услове мира. Уколико би цар ускоро умро, Лакедемоњани би можда остали без подршке, бар док се не учврсти власт у Персији. Будући да Кир Млађи узурпацијом није успео да постане цар, новом цару Артаксерксу није била потребна јака спартанска флота, с обзиром на то да је атинска уништена, а градови у Јонији били под његовом влашћу. С друге стране, у Спарти су Лисандрову самовољу и ароганцију трпели докле год је побеђивао, макар уз персијску новчану подршку. Терамен мора да је предвиђао такав след догађаја и чекао је повољан тренутак. Мора бити да је то оно Лисијино „изузетно и непроцењиво решење“. Будући да је, по Кренцу, Лисандар увиђао да су Спартанци били спремни да га смене, осим уколико би ушао у Атину као победник – а управо је он одмах после битке код Егоспотама желео њено потпуно уништење – Терамен му је рекао да би Атина могла да буде Спарти од користи као противтежа тебанској хегемонији.⁵⁴ Зато је Лисандар, као уступак Атињанима, уместо уобичајене декархије,⁵⁵ тражио уништење атинских утврђења, увођење олигархијске владе и присуство спартанског гарнизона. За то се Терамен изборио. Он је даље убеђивао Лисандра да ће му се многи Лакедемоњани супротставити да уведе марионетску владу и да треба да инсистира да се у Атину врате изгнаници који ће ојачати проспартански/лисандровски утицај у Атини. Терамен ће, са своје стране, учинити све да тако буде. Коначно, Кренц сматра да је Терамен Лисандру нагласио да нема много времена да све то обави имајући у виду да би Лисандрови планови озбиљно били угрожени Даријевом смрћу, уколико Кир не постане цар. Због тога је Лисандар морао да склопи компромисни мир: да Атина задржи своју аутономију, али да буду срушени Дути бедеми и зидине око Пиреја. Иако су услови били гори од оних које су понудили ефори, Терамен је разочаран морао да их прихвати јер је блокада предуго трајала, а Дарије још није умро⁵⁶. Сматрамо да је оваква оцена политичког деловања Терамена преувеличана, јер остаје у домену пуке теорије, без икаквих опипљивих доказа.

⁵⁴ Лисандар се на скупштини Пелопонеских савезника супротставио предлогу Тебанаца да се Атина сравни са земљом, убеђујући Спартанце да им то не иде у прилог. Тиме би Теба постала исувише моћна. Међутим, управљањем Атином преко олигарха, Теба би била под сталном контролом из највеће близине. Спартанци су прихватили Лисандров предлог.

⁵⁵ Мунро 1938, 18–26. Аутор чланка мисли да је Терамен извојевао дипломатску победу за Атину када је уместо декархије, која би се састојала искључиво из Лисандрових људи, успео да успостави власт Тридесеторице архоната у Атини.

⁵⁶ Цар Дарије је умро у марту 404. г. пре н. е.

Враћајући се на самог оптуженог, Лисија тврди да је Ератостен незаконито хапсио и на смрт осуђивао грађане који нису прекршили никакав закон. Зна да Ератостен рачуна на благонаклоност судија, јер су међу њима били многи његови пријатељи. Узда се и у то што је био један од тирана који су починили најмање злочина. Очекује милост јер је, премда је имао прилику да се бекством из Атине спасе суђења, ипак остао. Лисија, међутим, куди такав поступак, сматрајући то за потврду његовог лицемерја и лукавства.

Апелујући на судије да Ератостена прогласе кривим и да га осуде на смрт, Лисија открива и како су доношене пресуде у време владавине Тридесеторице. Подсећа их да, иако је обновљено тајно гласење, неће моћи да сакрију своју одлуку: ако ослободе Ератостена, свима ће бити јасно да су проолигархијски настројени и тиме ће бити компромитовани. За време Тридесеторице, свачија одлука била је јавна. Гласови нису убацивани у кадиск,⁵⁷ већ се гласало на столовима за којима су седела Тридесеторица.⁵⁸ Тиме су оптужени били унапред осуђени, јер би судије, у страху за свој живот, одлучивале по вољи Тридесеторице.

Завршна реч (ἐπίλογος): 92–100

У завршном делу беседе, Лисија упозорава судије да ће, ако Ератостена ослободе кривице, оправдати злочине Тридесеторице и доказати своје олигархијско опредељење. Овакав Лисијин захтев и страх да би Ератостен могао бити ослобођен, доводи се у везу са атмосфером која је у Атини владала после поновног повратка демократа. Пошто је проглашена амнестија за све осим за Тридесеторицу, тежило се обостраном помирењу. Чини се пак да је то више била принуда него тежња.⁵⁹

Лисија апелује на све чланове суда да, без обзира на припадност једној или другој страни, донесу праведну одлуку. Оне који су били у Атини подсећа да су, због људи попут Ератостена, били приморани да ратују против своје браће, синова и суграђана. Да је тиранија однела коначну победу, да су победили, постали би слуге Тридесеторице, који би се богатали на рачун других грађана. „Сетите се епикура, које су ови (sc. Тридесеторица) поставили⁶⁰ на Акропољу као чуваре своје власти, а

⁵⁷ Бакарна посуда у коју су се убацивале пресуде.

⁵⁸ V. Lys. 13. 37; ДРАГАНИЋ 2011, 47.

⁵⁹ Општом амнестијом су се бавили: СЛОСНÉ 2015, 251–476, HARRISON 1968–1971, 280–282, КЏНН 1967, 31–73.

⁶⁰ Алузија на спартански гарнизон од седамсто људи на челу с хармостом Калибијем, који су као помоћ затражила Тридесеторица од Спартанаца. В. Хен. *Hell.* 2.3.14.

вашег ропства [...]”⁶¹ Оне који су били у Пиреју подсећа да им оружје, у рату, није отео непријатељ, него су то, у време мира, учинили тирани. Да су били приморани да беже и да су Тридесеторица тражила њихова изручења. Напомиње још да су многе храмове обешчастили и продали, бродоградилница с бродовима уништили, многе грађане са тргова и из храмова одвели и сурово погубили: неке друге су одвајали од породица и приморавали да изврше самоубиство, не дозвољавајући им ни погреб. Једном речи, држали су своје наредбе изнад божјих закона.

Беседа *Против Ератостена* најдужа је, најстраственија, најчитанија и најзначајнија Лисијина беседа. Она представља најважнији извор за податке о Лисијином животу, а посебно је важна за историју, јер говори о крају Пелопонеског рата, о обарању демократије, успостављању олигархије и њеном рушењу, и о крвавој владавини Тридесеторице тирана. *Против Ератостена* је живописна слика догађаја који су се одиграли пре, за време и после владавине Тридесеторице. Она је једина беседа коју је Лисија лично и у своје име⁶² изговорио пред атинским судом, а то право му је припадало као метеку исотелу.

Против Ератостена је спис који најпотпуније допуњује Ксенофонову *Хеленску историју* и Аристотелов *Устав атински*. Беседа, иако веома страствена и лична, често објективније приказује догађаје који су се одиграли у Атини од краја 405–403. г. пре н. ере, пружајући податке за политичку историју Атине с краја петог века. Треба, међутим, имати у виду да Лисијина беседа није само извор за историју него се из ње сазнаје да је Лисија, као и други ретори, био „субјект те историје и политике, њен креатор, експонент и жртва”.⁶³

Судећи по начину аргументације, у којој највише окривљује владу Тридесеторице, затим по општој тежњи да се забораве догађаји и да се стишају страсти, као и апеловањем на судије – међу којима су седеде многе присталице олигархије, Ератостенови пријатељи – и по самој чињеници да је Ератостен дошао на суд, стручњаци сматрају да је окривљени ослобођен оптужбе. Могућа потврда за ту тврдњу је једна каснија беседа, *У корист Ератостеновог убиства*. Овде Лисија брани Еуфилета, превареног

⁶¹ Lys. 12.94.

⁶² Због те чињенице Доувер (Dover 1968) и неки други сматрају да је то једина беседа коју је Лисија сам и у потпуности написао, а да су остале написали клијенти уз Лисијину сарадњу. Међутим, та теза није општеприхваћена, већ се разлике које постоје у беседама везују за чињеницу да је Лисија као сликар карактера писао беседе за људе различитог образовања, статуса и нарави.

⁶³ Марицки Гађански 1999, 141.

мужа, чија је супруга имала Ератостена за љубавника. И као што није познат исход овог процеса, није познато ни да ли је то исти Ератостен.⁶⁴

Може се помислити и на то да Ератостен није могао бити осуђен на смрт.⁶⁵ Како је реч о приватном процесу, тако остале оптужбе за које Лисија терети Ератостена нису, заправо, предмет тужбе, али су за нас драгоцене.

Овим процесом и овом беседом, Лисија је стекао славу као врхунски логограф,⁶⁶ поставши узор за чист атички дијалекат у прозном реторском правцу у антици, под именом атикизам. Можда је баш због ове беседе Лисија био најкомпетентнија личност да напише *Одбрану од оптужбе за укидање демократије*. У њој брани припадника аристократије који није био умешан у злочине Тридесеторице. Ипак, био је под сумњом, будући да је за време олигархије остао у Атини. Беседа *Одбрана од оптужбе за укидање демократије* представља Лисијин протест против колективне кривице.⁶⁷ Овим двома беседама заговарао је да сваки злочин има свог починиоца, те да због тога ниједан злочинац не треба да прође некажњено.

И кад се беседа прочита, и кад се овај рад приведе крају, остају нам у ушима Лисијине последње речи: „Завршавам с оптужбом. Чули сте. Видели сте. Уверили сте се. На вама је одлука. Пресудите!”⁶⁸

Извори и цитирана литература

ANDOCIDE 1930 = Andocide, *Discours*, Budé, Paris.

АРИСТОТЕЛ 1997 = Аристотел, *Устав атински*, предговор, превод и напомене Петар Јевремовић, Београд.

КСЕНОФОНТ 1980 = Ксенофонт, *Хеленска историја*, увод, превод и напомене Милена Душанић, Нови Сад.

LYSIAS 1999 = Lysias, *Discourse*, Budé, Paris.

ПЛАТО 1921 = Plato, *Oeuvres*, Budé, Paris.

ТУКИДИД 1981 = Тукидид, *Пелопонески рат*, превод и предговор Душанка Обрадовић, објашњења Милена Милин, Београд.

⁶⁴ DAVIES 1971, s.v. *Eratosthenes*.

⁶⁵ Да је ово био процес докимасије, Лисија не би могао да тражи смртну казну, јер у таквом процесу казна не постоји. Стога Лисијин захтев за смртном казном доказује да ово није процес докимасије, већ приватни судски процес.

⁶⁶ Логограф овде означава писца судских беседа за друге.

⁶⁷ ДРАГАНИЋ 2012, 82–93.

⁶⁸ Lys. 12.100.

- ANDREWES 1974 = A. Andrewes, "The Arginousai Trial", *Phoenix* 28, 112–122.
- AURENCHÉ 1974 = O. Aurenché, *Les Groupes, Alcibiade, de Leogoras et de Teucros. Remarques sur la vie politique athénienne en 415 avant J.-C.*, III/12, Paris.
- CLOCHÉ 1915 = P. Cloché, *La restauration démocratique à Athènes en 403 avant J.-C.* Paris.
- DAVIES 1971 = J. K. Davies, *Athenian Propertied Families 600–300 BC*, Oxford: Clarendon.
- DOVER 1968 = K. J. Dover, *Lysias and the Corpus Lysiacum*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- DORJAHN 1946 = A. P. Dorjahn, *Political Forgiveness in Old Athens: The Amnesty of 403 BC* Evenston.
- ДРАГАНИЋ 2011 = И. Драганић, „Лисијина беседа Против Агората као историјски извор“ *Истраживања* 22, 43–64.
- ДРАГАНИЋ 2012 = И. Драганић „Одбрана од оптужбе за укидање демократије – Лисијин политички памфлет против колективне кривице“, *Истраживања* 23, 81–94.
- HARRISSON 1968–71 = R. W. Harrison, *The Law of Athens*, I–II, Oxford.
- KÜHN 1967 = J. H. Kühn, *Die Amnestie von 403 v. Chr. im Reflex der 18. Isokrates Rede*, WS 80, 31–73.
- KRENTZ 1982 = P. Krentz, *The Thirty at Athens*, Ithaca – London: Cornell University Press.
- LOENING 1981 = T. C. Loening, *The Reconciliation Agreement of 403/402 B.C. in Athens: Its Content and Application* (diss. Brown).
- МАРИЦКИ ГАЋАНСКИ 1999 = К. Марицки Гаћански, „Хеленски ретори као политичари“ у: Радован Вучковић (ур.) *Зборник радова у част академика Славка Леовица*, Бања Лука – Српско Сарајево, 137–147.
- MUNRO 1938 = J. A. R. Munro, "Theramenes Against Lysander", *Classical Quarterly* 32, 18–26.
- NAILS 2002 = D. Nails, *The People of Plato. A Prosopography of Plato and other Socratics*, Indianapolis - Cambridge: Hackett Publishing Company.
- FERRIN 1903/1904 = V. Perrin, "The Rehabilitation of Theramenes", *Ancient History Review* 9, 649–669.
- РАДУЛОВИЋ / МАРИЧИЋ 2013 = И. Радуловић / Г. Маричић, *Андокид, беседник*

Ифигенија Радловић – Гордан Маричић

који је једном погрешио, Београд – Нови Сад.

TODD 2000 = S. C. Todd, *Lysias*, Austin: University of Texas Press.

WOOTEN 1988 = C. W. Wooten, "The Earrings of Polemarchus' Wife (Lys. 12. 19)", *Classical World* 82. 1, 29–31.

Ifigenija Radulović
Faculty of Philosophy
University of Novi Sad

Gordan Maričić
Faculty of Philosophy
University of Belgrade

***Against Eratosthenes* or how a political murder remained unpunished**

Summary: *Against Eratosthenes* is the only oration delivered personally by Lysias. It was the occasion on which he, although being an alien – *metoikos istoteles*, accused an Athenian citizen of murder, i.e. Eratosthenes for arresting and murdering Polemarchus, Lysias' brother. The orator took advantage of a case in the field of the general amnesty practice, which excluded only the crimes committed by the Thirty. Having this case in mind, Lysias took Eratosthenes to trial for murder. This trial was probably a private one, but since Eratosthenes was a prominent figure of the previous regime, actually one of the Thirty, drew the attention of many. By means of this oration Lysias as a foreigner, who did not have the right to actively participate in the political life of Athens, announced his political views on the past and recent events, on the nature of the regime of the Thirty, on their main leaders Critias and especially on Theramenes, to whom he put the most of the blame for the subversion of democracy. In his other speech *On a Charge of Overthrowing the Democracy*, which was delivered several years later, Lysias, this time in the role of the *logographos*, also disagreed with the common views on collective guilt, expressing his disapproval on leaving crimes unpunished and emphasized the importance of naming every perpetrator and his crime(s), not generalizing them.

Key words: Eratosthenes, Thirty, democracy, oligarchy, Theramenes, murder, crimes.

Родољуб Кубат
Православни богословски факултет
Универзитет у Београду

Историјски извештаји о настанку Септугинте

Анстракт: Историјски извори о настанку Септуагинте могу се поделити у три категорије: 1) они који непосредно говоре о настанку превода (Аристовул, Филон Александријски, Псевдо-Аристеј и Јосиф Флавије); 2) присуство грчког превода у делима појединих аутора (Димитрије, Евполем, 1Мак) и 3) рукописни фрагменти из најранијег периода. На основу постојећих сведочанстава може се у основи открити временски период настанка превода Петокњижја, као и могући разлози и мотиви. Савремена текстолошка и језичка истраживања се углавном слажу са овом изворима, што им даје на важности у смислу релевантности за ову научну проблематику.

Кључне речи: Септуагинта, превод, извори, Петокњижје, Птоломеј II Филадельф, свадочанство, рукописи.

Поред свих досадашњих истраживања, ни данас не постоји већи број релевантних историјских података који говоре о настанку Септуагинте. Углавном су то текстови који нису имали за циљ да историјски представе процес и узроке настанка превода на начин који то савремени човек очекује. То су најчешће списи појединих јудејских писаца који су имали пропагандни или апологетски карактер, као нпр. *Аристејево писмо* и Филон Александријски. У оба случаја се из апологетских разлога говори врло афирмативно о Септуагинти. С друге стране, код неких других јудејских писаца присутни су језички трагови Септуагинтиног превода, као што су Димитрије и Евполем. У том смислу су њихова дела посредни доказ о постојању превода у одређеном историјском тренутку. Такође, приликом датовања превода од битне помоћи су и папирусни фрагменти, који потичу из тога, односно нешто каснијег периода. У основи се може рећи да је на основу постојећих сведочанстава могуће у општим цртама скицирати слику настанка превода. Поготово се може приближно одредити време када је превођено Петокњижје. По том питању се извештаји углавном слажу, што данас на основу историјских и језичких истраживања потврђују и библијска наука. Главна античка сведочанства представљају јудејски писци који су живели у то доба: Димитрије, Аристовул, Евпо-

лем, Псевдо-Аристеј, Филон Александријски и Јосиф Флавије. Каснији хришћански аутори се уз извесне модификације искључиво ослањају на њихова сведочанства.

1. Димитрије

Најстарије познато сведочанство о постојању грчког превода Петокњижја појављује се код јелинизованог јудејског егзегете Димитрија. На основу једног његовог фрагмента,¹ где се са историјском амбицијом говори о извесним библијским догађајима који се завршавају ступањем на престо четвртог Птолемеја, може се закључити да је управо деловао за време Птолемеја IV Филопатора (221–205). С обзиром на то што се бавио тематиком тада актуелном међу јелинским граматичарима, вероватно је живео у Александрији. Од њега су – преко Александра Полихистора, односно Евсевија Кесаријског – остали фрагменти тумачења неких одељака из Постања (22; 35 16; 25 6) и Изласка (15 23–25), који се заснивају на већ постојећем грчком преводу.² Карактеристично је да у наративу не постоји ниједан знак разликовања речи Писма од речи историчара.³ Он не цитира Писмо, него га приповедачки уткива у сопствени наратив. Димитрије наводи грчке облике библијских личних имена (Βάλλα, Μανασση, Μωυσης, Ιουθορ и др.) и топонима (Μεσοποταμία). Његова хронологија није занована на јеврејском тексту, него одговара Септуагинтиној традицији. Присутне су и формулације из Постања, које одговарају Септуагинтином преводу, као нпр. τὸ πλάτος τοῦ μηροῦ (Пост 32 26).⁴ То су важне индикације које указују на то да се Димитрије користио већ постојећим преводом.

2. Аристовул

За разлику од Димитрија, његов нешто млађи сународник директно помиње настанак превода. Изричито сведочанство које говори о настанку грчког превода налази се код Аристовула, александријског Јеврејина, који је деловао око 175–150. године пХ. Његова дела нису остала у целини. Позната су преко неколико већих фрагмената, сачуваних углавном код Евсевија Кесаријског. О његовом животу не постоје поуздани подаци. Једини могући савремени, односно нешто каснији помен Аристовула налази се у 2Мак 1 10: *Ми у Јерусалиму и у Јудеји и герусија и Јуда – Аристовулу*

¹ Климент Александријски, *De libris Stromatum* 1, (XXI) 141, 1–2.

² *Praeparatio Evangelica* IX, 17–39.

³ DINES 2004, 137.

⁴ WALTER, 1980, 280–292; Holladay 1983, 51–91.

учитељу цара Птолемеја, који је од рода помазаних свештеника, и Јудејцима у Египту – желимо радост и здравље. Према тексту 2Мак, Аристовулу се обраћају Јевреји из Јерусалима и Јуде. Он се ословљава као учитељ цара Птолемеја. Друга макавејска је настала вероватно у последњој четврти 2. века пХ, а заснива се на делу Јасона Киренца, који је био савременик макавејског устанка. Вероватно је до таквог закључка писац 2Мак дошао познавајући Аристовулово дело, које је он посветио Птолемеју. Климент Александријски се ослања на извештај из 2Мак и говори да је деловао за време Птолемеја VI Филометора.⁵ У једном од сачуваних фрагмената Аристовул наводи:

Потпуни пак превод свих делова Закона десио се под владаром чији је надимак Филадельф, твојим претходником, који је своју намеру извршио веома посвећено, док је Димитрије Фалеронски покренуо све што је требало.⁶

Овај цитат стоји у контексту Аристовулове тврдње да су Платон, Аристотел и остали јелински мислиоци преузели своје идеје из Мојсејевог Закона. У том смислу, он говори о великој древности превода Закона на грчки:

Пре владавине Александра и Персијанаца, други су преводили извештаје о догађајима који су окруживали Излазак Јевреја из Египта, наше сународнике, и удалио је од њих све ствари које су се десиле управо као и сама њихова владавина.⁷

С обзиром на његову апологетску амбицију, тврдње да је било превода и пре целовитог превођења Закона су врло упитне. Међутим, податак да је било и ранијих покушаја превода Закона треба узети озбиљно у разматрање. У сваком случају, настанак превода Аристовул датира у доба Птолемеја II Филадельфа (283–246. пХ). Као и Димитрије пре њега, он под Законом подразумева Петокњижје (ή πεντάτευχος βίβλος).⁸ Библијске стихове наводио је на основу грчког превода, што је показатељ да је Петокњижје увелико кориштено на грчком.

3. Евподем

Слично посредно сведочанство, као код Димирија, може се видети и код Евподема, јудејског историчара који је вероватно живео половином

⁵ *De libris Stromatum* 1, (XXII) 150, 1; 5, (XIV) 97, 7.

⁶ Фрагмент III (WALTER 1983, 274).

⁷ Всевије Кесаријски, *Praeparatio Evangelica* 13, 12, 1.

⁸ TILLY 2005, 26.

Димитрије му одговори: „Ти списи захтевају превод будући да се житељи Јудеје користе посебним словима [као што се и Египћани служе својим симболима уместо слова], а уз то, имају и свој посебан језик. Често се сматра да је то сиријски, али то није тачно. У питању је сасвим други језик“. Пошто је о свему био обавештен, цар заповеди да се напише писмо првосвештенику Јевреја како би се споменута намера спровела у дело.¹³

Да би се начинио превод, цар се обраћа јерусалимском првосвештенику да му пошаље учене преводиоце. У знак добре воље, цар пушта јеврејске робове које је био заточио његов отац – Птолемеј I Сотир. Сам Аристеј, иначе представљен као високи дворанин, посебно се заузима да се та замисао спроведе. Након успешне мисије у Јерусалиму, првосвештеник Елеазар шаље му седамдесет два преводиоца, по шест из сваког племена, који долазе у Александрију. После пријема код цара, који их дочекује са посебним уважавањем и приређује им свечану седмодневну гозбу, Димитрије их одводи на острво Фарос и тамо седамдесет и два дана преводе Закон. Превод се свакодневно упоређује и поравнава под управом самог Димитрија Фалеронског:

Три дана касније, Димитрије поведе преводиоце преко морског насипа дугог седам стадија до острва, а затим се, прешавши мост, упути с њима ка северном делу. Тамо он окупи људе у раскошно опремљеној и веома осамљеној кући на самој обали, те их замоли да започну превођење, будући да им је све оно неопходно стајало на располагању у изобиљу. А они су преводили на следећи начин: најпре би поређењем усклађивали међу собом свако преведено место, а затим би Димитрије оно у чему су се сложили брижљиво записивао, од речи до речи.¹⁴

По завршетку, превод је јавно прочитан пред јудејском заједницом. Јудејци једнодушно прихватају превод и бацају проклетство на онога ко би у њему изменио макар и једно слово:

И догоди се да превод би завршен за седамдесет два дана, као да је то тако намерно удешено. Кад је посао био готов, Димитрије сабра јеврејску заједницу на месту где је превод угледао светло дана и прочита га наглас пред свима. Том читању присуствовали су и преводиоци, којима је том приликом мноштво окупљених указало свесрдно одобравање због великих добротина која су им учи-

¹³ Αριστέας Φιλοκράτης, 9 — 11 (прев. М.Вешовић/Н.Путник).

¹⁴ Αριστέας Φιλοκράτης, 301 — 302.

нили. Такође су одали признање Димитрију и замолили га да препише цео Закон и преда препис њиховим вођама. Када су књиге прочитане, свештеници, заједно са најстаријима од преводаца, званичним представницима јеврејске заједнице и вођама народа, иступише напред и рекоше: „Пошто је превод урађен како ваља, освећен и потпуно тачан, праведно је да такав остане сачуван и да не претрпи никакву прераду“. Како се сви сагласише с тиме, они позваше да се, као што је то налагао њихов обичај, прокуне свако ко би изменио макар и словце у ономе што је написано, било додавањем, преправљањем или изостављањем. И то су мудро учинили како би се слово Закона довека очувало непромењеним.¹⁵

Превод је потом прочитан и цару, који, одушевљен, налаже да се текст уз посебне почести одложи и чува као светиња.¹⁶ У спису има и подробних описа који се односе на дарове које Птолемеј шаље Елеазару, као и опис Јерусалима и храма. Нарочито је упадљива његова асоцијација на Изл 5, када говори о ослобађању израилских робова.¹⁷

Спис је дуго важио као аутентичан историјски извештај. Међутим, научна истраживања су одавно доказала да је реч о једном псевдоепиграфском спису, који потиче из друге половине 2. века пХ. Писац тога списка вероватно је јелинизовани Јеврејин из Александрије. Постоје јаки историјски аргументи који оспоравају његову аутентичност у смислу да аутор описује реалне догађаје у којима је сам учествовао.¹⁸ Неки наведени подаци не одговарају историјским чињеницама. Тако нпр. Димитрије Фалеронски није био библиотекар на двору Птолемеја II, него Птолемеја I Сотира. Филадельф га је по доласку на престо одстранио са двора.¹⁹ Историјски је спорна и битка са Антигоном која се помиње у *Писму* (гл. 180). Писац у неколико наврата користи имперфект (гл. 28 и 182), и тиме 'несвесно' открива да се радња дешавала у прошлости. Многи елементи сугеришу да писац није Јелин, високи службеник код Птолемеја, него Јеврејин који добро познаје јудејске верске обичаје. Ако се спис погле-

¹⁵ Αριστεας Φιλοκρατει, 307–311.

¹⁶ Уп. Αριστεας Φιλοκρατει, 14–23.

¹⁷ TILLY 2005, 28.

¹⁸ Уп. MEISNER 1973, 35–87.

¹⁹ Димитрије Фалеронски (350–280. пХ) био је ученик Теофраста и припадао је перипатетичарској школи. Једно време је у Атини био на истакнутом политичком положају. Касније је отишао у Александрију код Птолемеја I (307. пХ), и постао управник Александријске библиотеке. После повлачења Сотира са престола Димитрије је био на страни Птолемеја Керауна. Међутим, на престо је ступио Сотиров син од друге жене, Птолемеј Филадельф, који је протерао Димитрија у горњи Египат, где је овај убрзо умро (уп. Диоген Лаертије, *Живот и мишљења истакнутих философа* 5, 75–85).

да као књижевна врста, види се да дело нема класичну историографску амбицију. Иако насловљено Ἄριστεῖος Φλοκράτει, то није писмо у класичном смислу кореспонденције између две особе, него се ради о 'отвореном писму', упућеном широј публици. Жанровски текст представља приповедну прозу – διήγησις, како то и сам аутор каже. Такође, спис показује сличност са јелинистичким књижевним жанром, познатим под називом περὶ βασιλέως. То је тип дискурса заснован на врсти свечаног беседништва чија је тема какав треба да буде идеални владар, а који, осим као беседа, може бити реализован у различитим литерарним формама, од писма до романа. Циљ таквих списа био је да на афирмативан начин говоре о владару, идеализујући његова права, обавезе и овлашћења. То се посебно види у подробном опису гозбе коју је цар приредио преводиоцима, као и разговора о мудрости и богоугодном начину живота. У сваком случају, сасвим је очигледно да је овде реч о спису који није имао за циљ да пренесе поуздане историјске податке.

Одабир књижевне врсте, коју аутор користи, сутерише да је у питању приповест која има за циљ да постигне одређене ефекте. Анонимни александријски Јеврејин уместо историјских имао је апологетске и пропагандне амбиције. Намера писца је да промовише или одбрани александријски превод. Историјска позадина овог списа вероватно су извесна превирања унутар јудејске заједнице. Није јасно да ли писац укрупта своја уверења са антијелинистима, који су оспоравали саму идеју преводјења Светих списа на грчки или је у питању покушај да се истакне и нагласи значај александријског превода у односу на друге сличне, који су могли паралелно да настају.²⁰ Ако се ствар посматра из те перспективе, постаје јасније због чега је дело тако уобличено. У Писму се имплицитно саопштава да је александријски превод већ одавно настао и да су га преводили проверени и учени преводиоци из Израила. Сагласност за превод дао је јерусалимски првосвештеник. Сам цар је тако нешто тражио, а јеврејска заједница је превод прогласила аутентичним. Требало је управо да ти аргументи подупру ауторитет превода, без обзира на то са киме је аутор полемисао.

Аристејево писмо је у антици и средњем веку прихватано као поуздан историјски извештај, и као такво обликовало је читаву историју рецепције. Занимљиво је указати на то да житијски опис почетака мисије Кирила и Методија има неких подражавајућих сличности са Аристејевим списом.

²⁰ У новије време се појавило мишљење да је у Писму присутна и политичка намера, којом је требало оспорити јудејски храм у Леонтопољу и тамошњем кругу писмозналаца, а све из перспективе јерусалимског Храма (RöseL 2007, 327–344).

Побожна машта средњовековних људи уплела је у ту приповест још неке житијске детаље. Један од њих је и то да је свети Симеон Богопримац био један од преводаца. Статус Аристејевог писма, као историјски поузданог извештаја, променио се буђењем савремене критичке свести. Ранији научници су се својски потрудили да оспоре његов историјски карактер.²¹ Био је то готово априоран циљ, тако да се у том оспоравању често ишло предалеко. Данас је та дијалектика изгубила на оштрини, и већина истраживача сматра да оно у себи носи извесан број историјски релевантних информација.

5. Филон Александријски

Са садржином Аристејевог писма слаже се и Филон Александријски (25. пХ – 50), учени александријски Јеврејин и један од најзначајнијих јудејских мислилаца тога доба. Филон потиче из угледне и утицајне јеврејске породице. Стекао је богато јелинско образовање, које је на њега оставило дубок интелектуални траг, поготово нека платонистичка и стоичка схватања. Поред тога што је добрим делом изникао из јелинске културе, Филон је пре свега био велики познавалац и тумач Писма. Филон наставља праксу ранијих јелинистичких писаца тако што парафразира библијски текст, што се може видети у његовим делима: *De Opificio Mundi*, *De Abrahamo* или *De Decalogo*. У другим списима је библијске текстове тумачио стих по стих, као нпр. *Legum Allegoriarum*, *Quaestiones et Solutiones in Genesim et Exodum* или *De Gigantibus*. То су коментари са експлицитним навођењем текста, и у том смислу су важни за текстолошка истраживања Септуагинте. Филон је први велики тумач који је своју егзегезу темељио на Септуагинти, укључујући и места која се разликују од касније Јеврејске Библије.²²

Сав његов интелектуални напор састојао се у томе да у јелинском свету протумачи Мојсејево Петокњижје и покаже његову духовну надмоћ у односу на осталу философију. Филон је изгледа слабо познавао јеврејски језик, па је свете списе читао у грчком преводу – Септуагинти.²³ То се свакако одразило на његово вредновање превода. У једном од својих дела опширно се осврће на феномен настанка и значења превода Седамдесеторице:

²¹ VELTRI 1994, 14–15.

²² DINES 2004, 140–141.

²³ Уп. SANDMEL 1978, 107–112.

Птоlemeј, звани Филадельф, беше трећи владар после Александра, освајача Египта [...]. Тај владар се заинтересовао и пожелео да наш Закон преведе са халдејског на грчки језик. Одмах је отпратио посланство великом свештенику и владару јудејске земље – једна личност је вршила обе службе. Они му пренесоше његову намеру и затражише да изабере способне људе који су кадри да преведу Закон. Овај [првосвештеник] се обрадовао и уверио да је Божија воља да се цар за такве ствари заинтересује. Нашао је угледне људе међу Јеврејима, који су поред сопственог поседовали и јелинско образовање, и посла их са задовољством. И када су стигли на двор, цар их је срдачно примио; и док су се гостили, они су заузврат угостили свог домаћина духовитим и мудрим разговором; јер је он испитао мудрост сваког од њих појединачно, постављајући им низ нових и необичних питања; а они, пошто им време није дозвољавало да буду опширни у својим одговорима, одговарали су са великом тачношћу и прецизношћу као да су изговарали изреке које су већ унапред били припремили. Дакле, када су добили његов пристанак, одмах су почели испуњавати сврху због које је часно посланство послато; и размотривши међусобно важност посла, да преведу Законе који су били дати по непосредном божанском надахнућу, будући да нису могли ништа да одузму, нити да додају, нити да промене, већ су били у обавези да сачувају оригиналну форму и карактер целог списка [...] они, као људи надахнути, пророчки су говорили истим речима и изразима као да су под непосредним утицајем надахнитеља [...]. Ко није знао да сви језици, а посебно грчки, који је богат изражајним могућностима, може исте мисли на различите начине уобличити и описати, тако што би сваки пут употребио другачије изразе. То се приликом превођења Закона није дешавало, него је грчки текст усклађен са јеврејским тако да је све преведено одговарајућим изразима и речима које потпуно одговарају означеним стварима [...]. Сваки пут када би се Јевреји који знају грчки и Јелини који знају јеврејски истовремено нашли пред текстовима, јеврејским и грчким преводом, са страхопоштовањем су се дивили како су као сестре или као једно те исто дело, и садржином и обликом. Писце пак нису називали преводиоцима (ἐρμηνέας), него свештеницима и пророцима (ἱεροφάντας καὶ προφῆτας), јер су успели – захваљујући чистоти мишљења – да иду укорак са Мојсијевим чистим духом (συνδραμεῖν λογισμοῖς εἰλικρινέσι τῷ Μωυσέως καθαρῶτάτῳ πνεύματι). Од тада па до данас сваке године се на острву Фарос прославља празник на којем се не сакупљају само Јевреји,

већ и многи други да прославе место на ком је први пут засијала светлост овог превода.²⁴

Филонов текст у многим ставкама подсећа на *Аристеево писмо*. То подгрева мисао да је оно Филону било познато. Међутим, и даље остаје отворено питање да ли он своја сазнања црпи од Псевдо-Аристееја или је ту причу преузео из усмених предања. Наравно, није познато да ли је Псевдо-Аристееј творац тог извештаја у смислу да га је он сам смислио или је креативно обрадио већ постојећу причу.

Филон наглашава неколико ствари које се уклапају у претходне извештаје. У време Филадельфа превођен је Закон, а у том подухвату важну улогу су имали цар и јерусалимски првосвештеник. Намеру Филадельфа да се prevede Закон тумачи као плод Божије воље. Преводиоци су били угледни и образовани људи из јеврејске заједнице. Филон их назива првосвештеницима и пророцима (*ἱεροφάντας καὶ προφήτας*), који су били кадри да корачају у Мојсијевом чистом духу, јер су и сами били богонадахнути.²⁵ Као такви успели су да сачине превод који је потпуно истоветан са оригиналом. Филон тиме посредно изједначава преводиоце са Мојсијем, односно давање закона на Синају са преводом на грчки. Постоје и неки моменти којих нема код Псевдо-Аристееја. Филон помиње и празник посвећен преводу. За писца Аристеејевог писма, на основу језика којим пише, може се рећи да је био образован човек са смислом за приповедање. Филон је пак био темељно образован и креативан мислилац. Уз то, био је суботњи проповедник и угледни члан јудејске заједнице.²⁶ Он је из пропагандних и апологетских разлога могао да брани ауторитет грчког превода, и да га у том смислу теолошки додатно појача. Међутим, тешко је замислити да је Филон измислио празник у част превода.

6. Јосиф Флавије

Још један јудејски писац оставио је писано сведочанство о грчком преводу Светих списа. Реч је о јеврејском историчару Јосифу Флавију (37

²⁴ *De Vita Mosis* II, 29–41.

²⁵ Филон је био први мислилац који је поставио тезу о вербалној инспирацији. Касније је то тврдио и рави Јуда, учењак који је кодификовао Мишну око 150. год. Он пише: „Свети стави дух у срце сваког преводиоца те се догоди да су сви били истог мишљења [...] и писали су“.

²⁶ О Филоновом животу није остало много података. Зна се да је потицао из имућне александријске породице. Живот је проводио као повучени мислилац. Међутим, после погрома Јевреја у Александрији предводио је њихово посланство у Рим (39/40. године). У Риму је водио преговоре код цара Клаудија, о чему сам говори у делу *Legatio ad Caium*. Његов синовац Александар је после постао прокуратор Јудеје (уп. Масн 1996, 523–531).

– после 100). Јосиф је, за разлику од Димитрија, Аристовула и Филона, младост провео у Јудеји. Учествовао је у Јудејском устанку. Он није био Јеврејин из дијаспоре, мада је добар део живота провео изван Јудеје. Јосиф је сам писао значајна дела о Јеврејима на грчком, и у том смилу на почетку свог дела *Јудејске старине* програмски се позива на превођење Закона, као темељног и иницијалног момента за његов рад:

Тако сам, на пример, пронашао да је други Птоlemeј био изванредно ревностан у свему што се тицало учења и прикупљања књига; да је такође показивао и нарочиту склоност да прибави превод нашег Закона – као и у њему садржаног описа успостављања нашег правног устројства – на грчки језик. Притом, високи свештеник Елеазар, који ни по чему није заостајао за осталима међу нама, потомцима у истом достојанству свештеног чина, нипошто није позавидео нити ускратио поменутом цару учешће у подухвату [иначе би га у супротном сасвим сигурно и лако одбио], већ је знао да је управо одувек било у нашем обичају да ништа од онога што ми код себе уважавамо не ускраћујемо преношењу другима. Сагласно томе, сматрао сам да ми сасвим приличи да се истовремено и угледам на племенитост нашег високог свештеника, и да уједно претпоставим да чак и данас може бити много таквих љубитеља знања какав је био поменути цар; јер он у своје време нипошто није могао прикупити све наше списе; већ су му они људи, који су као преводиоци/тумачи били послани у Александрију, дали само законодавне књиге, поред којих тема, постоји и огроман број других разматраних питања у нашим светим књигама.²⁷

Јосиф овде износи и још један занимљив и важан увид, а то је да су Израилци били стално отворен народ. По том питању је у праву, а томе као доказ могу послужити таргуми, и чињеница да су Јевреји после ропства у Вавилону усвојили арамејски језик. Ови подаци посредно сугеришу да су египатски Јевреји могли још у раној фази свог боравка почети преводити Тору. Иако се он донекле узгредно осврће на тему превођења светих списа, важност овог одељка није умањена. Јосиф то исто понавља и касније у истом делу:

Након што је најпре Александар владао дванаест година, а за њим Птоlemeј Сотир четрдесет, египатско царство је преузео Птоlemeј Филадельф, и држао престо четрдесет година. Он је омогућио да се

²⁷ *Antiquitates Judaicae* I, 3.

растумачи Закон и ослободе они који су из Јерусалима као робови доведени у Египат, а којих је било сто двадесет хиљада.²⁸

За њега су то релевантни историјски подаци. Један од извора из којих је црпио то сазнање јесте Псевдо-Аристееј. Он у наставку препричава *Аристеево писмо*, уносећи извесне модификације и дораде. Једну од недоумица које оставља његов извештај представља број преводилаца које је послао Елеазар. Јосиф у истом одељку говори о седамдесет два (72) и седамдесет (70) старца²⁹ Могуће је да су постојале две верзије предања, које је он објединио. Предање о седамдесет преводилаца има за циљ да додатно појача ауторитет превода. Тако су успостављане неке важне паралеле везане за предавање Закона Мојсију. Наиме, Мојсија је на Синајску гору пратило седамдесет старешина, који су горе видели Бога (Изд 24 1–2.911). Такође, седамдесет старешина је добило удео у духу Мојсијеву (Бр 1116–25).³⁰ Седамдесет помоћника Мојсијевих за време Изласка и примања Закона симболички се поклапа са седамдесет преводилац Мојсијевог Закона. Сам Јосиф не изводи такве закључке. Њему као историчару бројка седамдесет два, односно по шесторица преводилаца из сваког племена, није деловала уверљиво, јер су у доба превођења племена била расута и нека већ ишчезла. Иначе, Јосифов опис превођења је, у односу на Псевдо-Аристееја, умеренији и више уобличен у историјски извештај. То се нарочито види у његовом опису превођења и начину како је превод дочекан у јудејској заједници:

Сходно томе, након три дана Димитрије их преузе и пође уздигнутим путем око километар и по далеко. То беше насип који је пред морем водио до острва. А када пређоше преко моста, он продужи до северних делова и показа Јеврејима где ће се састајати, а што беше кућа подигнута поред обале, чинећи тихо место прикладно за заједнички разговор поводом предстојећег рада. А када их је дотле довео, он их замоли [сада када су са собом имали све ствари потребне за тумачење њихових закона] да не трпе ништа што би их ометало и прекидало у послу. И тако они временом, уз велике напоре и марљивост, сачинише подробно тумачење, продужавајући с радом све до деветог сата дана [...]. А када је Закон напokon преведен и окончан труд око његовог превођења, што се довршило седамдесет другог дана, Димитрије је окупио све јеврејско живље на месту где су закони превођени и тумачени, и све

²⁸ *Antiquitates Judaicae* XII, 2, 1.

²⁹ *Antiquitates Judaicae* XII, 2, 7.

³⁰ JONES / SILVA 2000, 36.

их пред њима прочитао. Тако је и окупљено мноштво потврдило исправност речи старца који су растумачили Закон. Притом је народ похвалио Димитрија за овај разлог окупљања, будући да им је прибавио велику срећу; а потом затражише од њега да омогући да и њихови управитељи могу прочитати Закон. Штавише, сви они, једнако свештеник и најстарији међу старцима, као и главни људи јеврејске заједнице, изнесе захтев да, будући да је тумачење срећно довршено, Закон може наставити да се надаље према њему примењује, уз забрану сваке даље промене. И када сви заједно похвалише ову одлуку, такође наредише да, уколико било ко нађе да је иједна ствар сувишна, или да је штогод пропуштено, тај човек поново обрати пажњу, и постави тумачење преда се, и исправи што је недовољно; а ово је био веома мудар поступак, будући да само она ствар која је темељно просуђена као ваљана, може трајати заувек.³¹

Јосифов извештај делује реалистичније. Посебно је упадљиво то што наводи да је после превода постојала могућност даљих преводилачких модификација текста. Он не поседује апологетски набој као Псевдо-Аристееј и Филон. С друге стране, у његово доба Септуагинта је била распрострањен и усвојен превод. Грчки није само био језик јеврејске дијаспоре, него је све више коришћен и у самој Јудеји. У својим делима Флавије често наводи библијске текстове који се текстуално подударају са Септуагинтом.³² Треба имати на уму то да је он потицао из јерусалимских свештеничких кругова, што значи да је Септуагинта уживала углед и у тим круговима.

7. Остала сведочанства

Поред наведених античко-јудејских писаца, који су посредно или непосредно оставили сведочанства о настанку превода Седемдесеторице, још један број античких текстова пружа извесне информације о Септуагинти. Тако писац Прве макавејске, која је настала у почетком 1. века пХ, подражава језик и стил Септуагинте.³³ Исто се може приметити и у *Сибилским пророчанствима III*, 312, спису насталом негде у Египту у 2. веку пХ. У тексту има извесних паралела са грчким преводом псалама (78 3) и Књиге пророка Исаије (2 19сс и 11 6сс).³⁴ Иако су ово сасвим

³¹ *Antiquitates Judaicae* XII, 2, 9.

³² Уп. TILLY 2005, 34.

³³ BARTLETT 1998, 19.

³⁴ Уп. SWETE 1914, 372.

посредна сведочанства, ипак је присуство превода Седамдесеторице у наведеним списима важно као показатељ популарности и угледа превода у то доба. Значајни доказ за датирање настанка Септуагинте су папируси. Поред текстолошких и језичких истраживања, они су од помоћи приликом одређивања времена настанка појединих превода. Папируси из претхришћанског периода су малобројни. Пре откривања кумранских списа у науци су били познати само Rylands Gr. 458 и Fouad 266. Проналазак кумранских рукописа и у овом погледу је од велике важности.

Rylands Gr. 458 (Rahlfs 957) јесте најстарији датирани папирус грчког превода Петокњижја. Рукопис представља осам фрагмената (a-h) папирусног свитка, а порекло му је највероватније из Фајума. Потиче с половине 2. века пХ, и сматра се једним од најстаријих сачуваних библијских текстова уопште. Фрагменти садрже делове текста из Понз (23 24 – 25 1–3; 26 12.17–19; 27 15; 28 2.31–33). Fouad 266a-c (Rahlfs 942, 847, 848) представља већи број папирусних фрагмената који су 1939. године пронађени у Фајуму. Према новијим истраживањима, фрагменти су остаци три различита свитка. Прва два свитка потичу из 1. века пХ и садрже текстове из Пост (4; 7; 37с) и Понз. Трећи свитак је нешто млађи, и садржи фрагменте из Понз 10–11 и 31–33. После Рајландса ови фрагменти представљају најстарије текстуално сведочанство грчког превода.

Поред наведених папируса постоји више рукописа нађених у Јудеји, један је пронађен у Нахал Хеверу и више њих у Кумрану. Од рукописа из Кумрана најзначајнији су:

4QLXXDeut = 4Q122: Сматра се да је ово најстарији кумрански фрагмент са грчким текстом, иначе преостао на комадићу коже. Потиче из прве половине 2. века пХ, и садржи стих из Понз (11 4). Потом 4QLXXLev^a = 4Q119, фрагмент који садржи одломак из Лев (26 2–16). Потиче из 2. или 1. века пХ. Превод је нешто слободнији и представља једну од ранијих верзија Септуагинтина текста. Важан је и 4QpapLXXLev^b = 4Q120, који представља више малих фрагмената Књиге левитске 1–5, сачуваних од једног свитка. Уломци садрже Лев 2 3–5; 3 9–13; 4 6–8. 10–11. 18–19. 26–28; 5 8–10. 16–17; 5 18 – 6 5. Вероватно потичу из 1. века пХ. Такође је вредан помена 4QLXXNum = 4Q121, уломак садржи делове Бр 3 40–43; 4 5в9. 11–16. Вероватно потиче из 1. века пХ, мада има мишљења да је каснијег датума. Затим један број папирусних фрагмената означених 4QpapPar^α = 4Q127. Има их укупно 86, а стручњаци их датују у 1. век пХ. Вредан помена је и 7QLXXEx = 7Q1, папирусни фрагмент који садржи Изл 28 4–6. 7. Настао је

око 100. године пХ. У неким детаљима је ближи масоретском тексту него Септуагинти, док у другим случајевима се удаљује од МТ.

Такође је занимљив и рукопис који се у науци означава као 8НевХIIgr, а који садржи текст *Дванаесторице малих пророка*. Научници га различито датирају, од половине 2. века пХ, док други сматрају да потиче најраније из средине 1. века пХ, а има мишљења да је настао касније. Карактеристичан је по томе што је Септуагинтин текст поправљан на основу јеврејског предлошка, то је такозвана *καίγε*-рецензија. Рукописи нађени у Јудеји значајни су јер показују присуство Септуагинте и на тим просторима. То значи да се нису грчким текстом служили само Јевреји из дијаспоре, него и они у Јудеји, што доказују Евподем и Јосиф Флавије. Уколико се узме да је текст *Дванаесторице малих пророка* из Нахал Хевера настао половином 2. века пХ, то би значило да су пророчки списи преведени најкасније у првој половини 2. века пХ.

* * *

На основу постојећих антички сведочанства даде се закључити да је превод Петокњижја настао у доба Птолемеја II Филадельфа, негде половином 3. века пХ. Наведени антички писци се слажу по томе питању. У овом контексту је нарочито значајно сведочанство Аристовула, који је живео непуних стотинак година после тога. Тако он представља релевантан историјски извор. Наравно и контекст у којем помиње превод је врло значајан. Наиме, он је хтео да покаже да су јелински мислиоци у интелектуално-духовном погледу зависни од Мојсија. У суштини, њему би ишло у прилог да је превод настао и раније. Додуше, он говори да је било и ранијих превода, али изричито наглашава да је целокупан Закон преведен за време Филадельфа. Аристејево писмо се у томе контексту, такође, може сматрати поузданим извором, иако су многи детаљи из текста теолошки конструкти, настали из апологетских и пропагандних потреба. То исто важи и за Филона. Јосиф Флавије је зависан од претходника, али као историчар то исто констатује. Што се тиче папируса и кумранских рукописа, сасвим је извесно да је превод од 2. века био у широј употреби, како у египатској дијаспори тако и у неким круговима у Јудеји. Познато је да је велики број Јевреја у доба Макавејског устанка био јелинизован, што сутерише да су преферирали грчки текст. Томе поготово иде у прилог чињеница да је остатак Јевреја у Јудеји говорио арамејски. У сваком случају, наведена античка сведочанства могу се у погледу одређивања времена настанка Септуагинте, или прецизније

Петокњижја, сматрати поузданим, што потврђују и савремена научна истраживања.

Литература:

- BARTLETT 1998 = J. Bartlett, *1 Maccabees*, Sheffield: Sheffield Academic Press 1998;
- DINES 2004 = J. M. Dines, *The Septuaginta*, London/New York 2004;
- HOLLADAY 1983 = C. Holladay, *Fragments from Hellenistic Jewish Authors I*, *Historians* (SBL.TT 20), Chico 1983;
- JOBES / SILVA 2000 = K. H. Jobes / M. Silva, *Invitation to the Septuagint*, Baker Academic 2000;
- MACH 1996 = M. Mach, „Philo von Alexandrien“, *Theologische Realenzyklopedie* 26, 523–531;
- MEISNER 1973 = N. Meisner, *Aristeasbrief* (JSHRZ II/1), Gutersloh 1973;
- RÖSEL 2007 = M. Rösel, *Der Brief des Aristeas an Philokrates, der Tempel in Leontopolis und die Bedeutung der Religionsgeschichte Israels in hellenistischer Zeit*, in: F. Hartenstein / M. Pietsch (Hrsg.), „Sieben Augen auf einem Stein“ (Sach 3,9): *Studien zur Literatur des Zweiten Tempels* (FS I. Willi-Plein), Neukirchen 2007;
- SANDMEL 1978 = S. Sandmel, *Philo's Knowledge of Hebrew: The Present State of the Problem*, *Studia Philonica* 5 (1978), 107 — 112;
- SWETE 1914 = B. H. Swete, *An Introduction to the Old Testament in Greek*, Cambridge: Cambridge University Press 1914;
- TILLY 2005 = M. Tilly, *Einführung in die Septuaginta*, Darmstadt 2005;
- VALTERI 1994 = G. Veltri, *Eine Torah für den König Talmai: Untersuchungen zum Übersetzungsverständnis in der jüdisch-hellenistischen und rabbinistischen Literatur* (TSAJ 41), Tübingen 1994;
- WALTER 1983 = N. Walter, *Fragmente jüdisch-hellenistischer Exegeten: Aristobulos, Demetrios, Aristeas* (JSHRZ III/2), Gutersloh 1980.

Rodoljub Kubat
Faculty of Orthodox Theology
University of Belgrade

Historical Accounts of the Origin of the Septuagint

Abstract: The historical sources of the origin of the Septuagint can be divided into three categories: 1) those which directly speak of the origin of the translation (Aristobulos, Philo of Alexandria, Pseudo-Aristeas, and Flavius Josephus); 2) the presence of the Greek translation in the works of some authors (Demetrios, Eupolemos, 1Mac); and 3) manuscript fragments from the earliest period. On the basis of the extant testimonies, the period of the translation of the Pentateuch can be approximately discerned, as well as possible reasons and motives. Contemporary textual analysis and linguistic research is mostly in congruence with these sources, which gives them importance with respect to this problem.

Key words: Septuagint, translation, sources, Pentateuch, Ptolemy II Philadelphos, testimony, manuscript.

UDK 811.14'03

811.14'02

27-246

COBISS.SR-ID 273293324

Милосав Вешовић
Православни богословски факултет
Универзитет у Београду
vesovic.m@gmail.com

Изводи из историје истраживања језика *Новог Завета*

Апстракт. Текст пружа основни увид у досадашњу историју истраживања грчког језика *Новог Завета*, с посебним освртом на његову особеност, извор хебрејског уплива, значај *Септуагинте*, као и на питања у домену историјске семантике.

Кључне речи: језик *Новог Завета*, *коине* дијалекат, хебрејски уплив, *Септуагинта*, *септуагинтизми*, изворна значења, апостол Павле.

1. Уводне напомене

Управо када се у фокусу истраживања нађу важнији новозаветни појмови са својим значењима, они се не могу парцијално и независно једни од других нити на ваљан начин разматрати нити у правој мери сагледати; наиме, потребна је притом целовита слика, односно у обзир се мора узети језички облик *Новог Завета*, како уопштено, тј. његова главна обележја на плану целог *Новог Завета*, тако и конкретно код појединих новозаветних аутора где се значења и употребе тих појмова по много чему издвајају.¹ Иначе се један језички облик не огледа само у својим малобројним и издвојеним елементима, и то на појединим местима, већ се по правилу, било код једног аутора или у одређеном тексту, мора *in extenso* захватити и описивати с обзиром на своје бројне аспекте; другим речима, нужан је, као и увек у науци, минуциозан и систематски приступ. Ови изводи представљају покушај да се грчки језик *Новог Завета* скицира у основним цртама или, у најмању руку, да се за то припреми терен.

Пре свега, основна и неспорна чињеница је та да је цели *Нови Завет* записан на грчком језику. Међутим, због очите разлике у односу на класични грчки језик, што је увек бивало опажано и истицано, те због варијабилности унутар самог *Новог Завета* (в. ниже н. 23), у први план је

¹ Уп.: „*Neutestamentliches Griechisch* umfaßt das Griechisch der Schriften des NT, und zwar sowohl im allgemeinen als auch im besonderen bei den einzelnen Verfassern des NT“ (BDR 1).

долазио проблем како приступити изучавању грчког језика *Новог Завета*. То је најбоље преформулисати у следећа питања: како га одредити у односу на класични грчки језик са једне стране, а како, са друге, у ужим, релативно синхроним, оквирима, дакле унутар самог *коине* дијалекта?² Како пак на различитим језичким нивоима ту, у текстовима *Новог Завета*, раздвојити страни уплив, пре свега хебрејски, од чисто грчких, изворних обележја? Те најзад, колико далеко је у оквирима *Новог Завета* узнапредовало формирање једног препознатљивог хришћанског – или, пре, християнизованог – грчког језика, односно у којој су мери већ били изграђени појмови са хришћанском конотацијом, у неку руку *termini tecnici*? Ипак, пре него што се све то подвргне анализи, ваља пружити увид у досадашњу историју вредновања и истраживања грчког језика *Новог Завета*, будући да је са проблемима његовог истраживања тесно повезано и питање формирања препознатљивог хришћанског језика.

2. Изводи

Као што је већ речено, особеност грчког језика *Новог Завета* од самих почетака је била запажана и на разне начине тумачена. Та верзија грчког језика је у поређењу са језиком грчких класика, понајпре због свих својих „варваризама“ и „солецизама“, на неке старе учењаке остављала утисак „језика морнара“.³

Пошто су, како Едвард Норден примећује, хришћанска откровења испочетка узимана за стилистичка *monstra* (NORDEN 1974, 471), нимало не чуди да се већ од раних црквених отаца, посебно заоштрено од времена ренесансе и хуманистичког покрета *ad fontes*, особеност грчког језика *Новог Завета* изнова тематизује и подвргава критичком разматрању (уп. RUMMEL 1987, 57–64; BESSIRE 1999, 161–). Увек су се кроз хришћанске епохе дизали гласови да садржај и језик *Новог Завета* нису саобразни један другом. Из тог дугог низа се као куриозитет може издвојити изјава П. Бемба (P. Bembo 1470–1547), истакнутог хуманисте и касније католичког кардинала, да он одбија да чита *Нови Завет* (ваљда у оригиналу) како не

² Уп.: „Die größere Einheit, in die sich die Sprache des NT als Glied einordnet, ist die griechische Gemeinsprache ihrer Zeit“ (BDR *ibid.*).

³ Тако се Ориген први подухватио да утуче приговор учених грчких пагана да су текстови *Новог Завета* састављени на језику морнара (уп. *Contra Celsum* 1, 62; NORDEN 1974, 521). Међутим, код Келса нигде нема говора о језику *Јеванђеља* као о „језику морнара“. По Рајзеру, немачком научнику, ту опаску је Ориген неправедно подметнуо Келсу, те се она надаље као лајтмотив често понавља (REISER 2001, 25; 31 н. 9). NORDEN 1974, 521–5 наводи и друге потврде за слично вредновање новозаветног језика у старини.

би искварио свој иначе добар стил (уп. REISER 2001, 31; RUMMEL 1987, 54—72).

Колико је језички облик *Новог Завета* од првих филолошких рефлексија једногласно раздвајан од класичног грчког језика, толико су напоследку сви покушаји да се он опише испадали опречни. Један од класичних аргумената у том дискурсу потиче опет од Оригена, који је настојао да особеност новозаветног језика образложи са теолошког становишта.⁴ Он у њему види јасан знак универзалности Христовог Спасења, јер другачије од текстова Платона и других великих класика, који су записани на изузетно лепом, попут дијаманта избрушеном, грчком језику, Христово Јеванђеље није упућено само ученим људима, већ свима без разлике.⁵ Стога по том тумачењу језик и стил *Новог Завета* у крајњој линији потврђују да се ради о Божјој речи, јер да су се Христови ученици послужили дијалектиком и реторичком вештином Грка, испало би да је њихов Учитељ наступио као утемељитељ неке нове философске школе;⁶ насупрот томе, они су говорили право из дубине срца, онако како им је Свети Дух давао. У основним цртама, каткад другачије нијансирана и наглашавана, таква аргументација се увек изнова понављала. Ту се у основи налази мотив *кеносиса* који се своди на узајамност између простог језика и смирења Сина Божјег; наиме, као што је Христос био презрен од једних људи због свог неугледног изгледа, тако су и списи *Новог Завета* били ниподаштавани јер нису задовољавали захтеве и укусу књижевника (уп. *Contra Celsum* 1, 62; Norden 1974, 521; Reiser 2001, 33).

⁴ Ориген покушава побити Келсове приговоре, који је поређењем библијских текстова са изабраним местима код Платона дошао до закључка „(...) да су све те ствари боље исказане код Грка (...)“: Παρέθετο γὰρ πλείονα μάλιστα Πλάτωνος ὁ Κέλσος, κοινοποιῶν τὰ δυνάμενα ἐλεῖν τινα καὶ συνετὸν ἐκ τῶν ἱερῶν γραμμάτων, φάσκων βέλτιον αὐτὰ παρ' Ἑλλήσιν εἰρησθαι καὶ χωρὶς ἀνατάσεως καὶ ἐπαγγελίας τῆς ὡς ἀπὸ θεοῦ ἢ υἱοῦ θεοῦ (*Contra Celsum* 6, 1; уп. и *ibid.* 1, 62). *Претходни и сви наредни преводи у тексту припадају аутору овог чланка.

⁵ Ἐστὶ γοῦν ἰδεῖν τὸν μὲν Πλάτωνα ἐν χερσὶ τῶν δοκούντων εἶναι φιλολόγων μόνον (...) „У сваком случају може се приметити да се Платон искључиво налази у рукама људи који важе за учене (...)“ (*Contra Celsum* 6, 2). Уп. и: (...) *cum adtendi ad illam Scripturam, sed visa est mihi indigna, quam Tullianae dignitati compararem* „(...) када сам обратио пажњу на *Свето Писмо*, оно ми се [у први мах] ипак учинило недостојним да га [у погледу стила] поредим са ауторитетом једног Цицерона“ (Aureli Augustini *Confessionum Libri* III 5). То исто искуство описује и блажени Јероним када му се после читања класика стил старозаветних пророка при првом сусрету чинио грубим и одбојним (уп. *Epistulae* 22; 30).

⁶ Уп.: (...) δι' ὑπομονῆς τρέχωμεν τὸν προκειμένον ἡμῖν ἀγῶνα ἀφορῶντες εἰς τὸν τῆς πίστεως ἀρχηγὸν καὶ τελειωτὴν Ἰησοῦν, ὃς ἀντὶ τῆς προκειμένης αὐτῷ χαρᾶς ὑπέμεινεν σταυρὸν αἰσχύνης καταφρονήσας, ἐν δεξιᾷ τε τοῦ θρόνου τοῦ Θεοῦ κεκάθικεν. „(...) и истрајно трчимо трку која нам предстоји, при том постојано гледајући на Исуса, утемељитеља и усавршитеља (довршитеља) вере, који је уместо радости која је била пред њим (тј. у његовој власти) поднео крст презревши срамоту, те сео с десне стране Божјег престола“ (*Јеврејима* 12, 1—2).

Упоредо са тим ишао је други, већ назначени, мотив по коме је особеност језика *Новог Завета* утемељена у самом Светом Духу. Штавише, овај други мотив је и у модерно доба, у деветнаестом веку, оличен у јасној дефиницији у чувеном *Библијско-теолошком речнику новозаветног грецитета* у редакцији Хермана Кремера,⁷ који се узима за претечу монументалног и још увек незаобилазног *Теолошког речника за Нови Завет*.⁸ Све до десетого издања свога речника, које је изашло почетком двадесетог века (1915), Кремер, позивајући се на догматику Рихарда Ротеа, у предговору понавља да се о новозаветном језику може с правом говорити као о језику Светога Духа. По том тумачењу у *Светом Писму* се недвосмислено увиђа како Божји Дух, од суштинског значаја у хришћанском откровењу, сваки пут језик оног народа у коме делује и у коме се читује преобликује у особен религијски језик, тако што језичке елементе, које у њему затиче, у првом реду од раније познате појмове, снабдева каткад новим обликом и посебно новим садржајем прикладним хришћанској поруци; најзад, тај процес је најупечатљивији у грчком језику *Новог Завета*.⁹

Такође у деветнаестом веку, постулат о инспирацији *Светог Писма* (нем. *Schriftinspiration*) спонтано се прелио на терен филологије условивши претпоставку да се у списима *Новог Завета* може уочити и пратити развој новог, односно особеног језика. Ту је у позадини доминантно виђење Шлајермахера, немачког теолога и филозофа, које износи у својим предавањима објављеним под насловом *Херменеутика и критика*, а то је да свака духовна револуција бива истовремено и језикотворна (нем. *sprachbildend*),¹⁰ будући да настају мисаони обрасци и реални односи, који као нови не могу бити изражени старим језиком, тј. онаквим какав је дотад био (SCHLEIERMACHER 1838, 64). Пошто хришћанство представља нешто ново, односно сасвим нову духовну појаву, што је Шлајермахеру упориште, и ту је морао деловати тај језикотворан принцип; најзад, зато што је хришћанство услед задатих историјских околности било упућено на грчки језик, морало је у њему бити креативно, односно језикотворно.

⁷ H. CREMER, *Biblisch-theologisches Wörterbuch der neutestamentlichen Gräzität*, ¹⁰1915.

⁸ G. Kittel – G. Friedrich (Hg.), *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, Bd. 1–10, 1933–1979.

⁹ Уп.: „Denn es liegt in der Bibel offen vor unseren Augen, wie der in der Offenbarung wirksame göttliche Geist jedesmal aus der Sprache desjenigen Volkskreises, welcher den Schauplatz jener ausmachte, sich eine ganz eigenthümliche religiöse Mundart gebildet hat, indem er die sprachlichen Elemente, die er vorfand, eben so wie die schon vorhandenen Begriffe, zu einer ihm eigenthümlich angemessenen Gestalt umformte. Am evidentesten veranschaulichte das Griechische des N. T.'s diesen Hergang“ (Rothe 1863, 238 : Cremer 1915, увод).

¹⁰ Односно, креативна и продуктивна у погледу језика.

Сходно томе ту су, у *Новом Завету*, морале настати и нове, дотад неуобичајене језичке употребе.¹¹

На сличан начин је и К. А. Герхард фон Цецшвиц, немачки филолог такође из деветнаестог века, настојао указати на пресудан утицај изворног хришћанства на грчки језик, јер, како је он наглашавао, само темељним преображајем грчког језика у један христјанизован језик, што је најочитије у његовим основним појмовима, могле су такве нове мисли доћи до изражаја: „Тек када је оскрнављено потиснуто, запуштено враћено, а оно аутентично људско дошло у први план, Христови апостоли могли су свету посредовати језик Духа, само је на тај начин грчки језик постао средство Светог Духа.“¹²

Такве рефлексије, које нису као у овом раду ограничене на представнике са немачког говорног подручја, у крајњој линији ваља схватити као покушаје да се дуга, каткад оштра, до краја ипак неразрешена контроверза о језику *Новог Завета* некако оконча; наиме, копља су се ломила око тога да ли он своју особеност дугује хебрејском упливу или га је пак најизгледније и најаутентичније тумачити као споменик из једне одређене фазе унутар историје грчког језика, дакле објашњив највећим делом из сопствених језичких средстава (уп. SCHUMACHER 2012, 76).

Наиме, после увреженог схватања да особеност језика *Новог Завета* углавном има своје корене у хебрејском језику, које су већ заступали хуманисти Лауренције Вала и Еразмо Ротердамски, уследила је у 17. и 18. веку жива дискусија између тих такозваних „хебреиста“ и „пуриста“, односно заговорника чврсте грчке позиције (уп. FRIEDRICH 1978, 22). Док су први једнострано ту особеност сводили на хебрејски уплив, ови други су покушавали доказати и изнаћи исте језичке појаве и код грчких класика (уп. FRIEDRICH 1978, 22—7; REISER 2001, 34); ту је неки консензус изгледао тешко могућим. Но из угла те дискусије теза о језикотворној снази изворног хришћанства испоставља се заправо као покушај да се помире

¹¹ Уп.: „Indem sich nemlich das Christentum in die griechische Sprache hineinbegab, mußte es in derselben sprachbildend werden. So mußten neue ungewohnte Gebrauchsweisen entstehen“ (Schleiermacher 1838, 66). Иако Шлајермахер спомиње да те нове, хришћанске језичке употребе не би могле бити изражене да није било ранијих предиспозиција за њих, он ипак највише инсистира на језикотворној снази изворног хришћанства и на новини одатле насталог језичког облика, јер „ohne Kenntnis des Neuen würden wir doch die Sprache in dieser Rücksicht nicht verstehen“ „без познавања новог не бисмо могли разумети [новозаветни] језик у том [новом] смислу“ (тј. с обзиром на ту његову особеност) (id. ib.).

¹² Уп.: „Erst indem Entweihetes ausgestoßen, Zurückgestelltes hervorgezogen und Echtmenschliches verklärt wurde, konnten die Apostel Christi der Welt (...) die Sprache des Geistes (...) vermitteln, nur so konnte die griechische Sprache Organ des Heiligen Geistes werden“ (ZEZSCHWITZ 1859, 5; SCHUMACHER 2012, 76).

та опречна филолошка гледишта, јер је, по наведеном Шлајермахеру, у крајњој линији било нужно да *Нови Завет* читује такав језички облик који се не може једнострано изводити нити из грчког нити из хебрејског језика.¹³

Од почетка 20. века систематска филолошка анализа хеленистичких натписа, острака (уломака грнчарије) и египатских папируса довела је, како се у првом тренутку мислило, до одлучујућег помака и у истраживању грчког језика *Новог Завета*. Будући да се познавање грчког народног језика из доба хеленизма искључиво заснива на тим некњижевним изворима, тек њиховим испитивањем и вредновањем *Нови Завет* почиње попримати обресе једног сведочанстава на ондашњем *коине* дијалекту, те се у исходу мноштво његових специфичних елемената почело сводити на тај тада широко распрострањен свакодневни грчки језик (уп. BROWNING 1997, 156; в. горе н. 2).

Како су тврдили највећи прегоаци на том пољу, Алберт Тумб (Albert Thumb), Адолф Дајсман (Adolf Deißmann), Алберт Дебрунер (Albert Debrunner) и Џејмс Х. Моултон (James Hope Moulton), постајало је очито да се *Нови Завет* у погледу језика може у целости узети као споменик познохеленистичког свакодневног грчког језика.¹⁴ Пошто су дакле његови специфични елементи почели израњати и у изворима изван Библије, језик *Новог Завета* са становишта филологије бива извучен из своје дуге изолације и у неку руку десакрализован (Тумб 1901, 182; DEISSMANN 1923, 335). Преостало је само неколико новозаветних речи које су се још могле тумачити као специфично „хришћанске“, и то – како Дајсман претпоставља – само зато што им дотад нису изнађене њихове профане потврде (DEISSMANN 1923, 61 —).¹⁵

¹³ Уп.: „(...) denn schließlich ist es geradezu notwendig, dass es im N. T. Sprachformen geben muß, die weder aus dem griechischen noch aus dem hebräischen abzuleiten sind“ (Schleiermacher 1838, 68). По свему судећи, Шлајермахер преузима и даље развија решење које је у претходном, осамнаестом, веку већ био предложио Ернести у својој студији под насловом *Institutio interpretis Novi testamenti* (Ernesti 1761). Указујући на уравнотежен однос између хебраизама и извесне чистоће, тј. аутентичности, грчког језика Новог Завета, Ернести га одређује као хибридни, односно као *хеленојудејски* (лат. *hebraeo-graecus*). И по том извођењу она новозаветна образовања која се на поклапају са претходном или са другом синхроним језичком употребом нису новообразовања појединих новозаветних аутора, већ своју појаву дугују Светоме Духу или, пре, једном новом духовном доживљају (уп. Friedrich 1978, 27).

¹⁴ Уп.: „(...) dass das *Neue Testament* im großen und ganzen ein Denkmal der spätgriechischen Umgangssprache ist“ (DEISSMANN 1923, 53).

¹⁵ Уз то Дајсман процењује да највише 1% новозаветног лексичког фонда може важити као хришћанско новообразовање (id. ib.). Та статистика показује индикативан развој: док претходно Кенеди у свом истраживању прихвата 580 потврда за новозаветна образовања (KENNEDY 1895, 62), Дајсман на споменутом месту тај налаз редукује на 50 потврда; у сваком случају, за нас та статистика представља претерану рационализацију.

Тако се истовремено испостављало да су они новозаветни језички елементи, који су раније по правилу проглашавани *хебраизмима*, у суштини грчки, односно из коине дијалекта, будући да су, поред *Новог Завета*, потврђени и у релативно синхроним некњижевним изворима, на натиписима и папирусима.¹⁶ Додуше, ти истраживачи нису категорично тврдили да је у случају библијског грчког језика (нем. *die biblische Graecität*)¹⁷ потпуно искључен уплив хебрејског језика, у првом реду код неких специфичних израза, већ да је он – тако наслеђује Алберт Томб – више периферно оставио трага у језичком изразу, односно стилу, те у начину размишљања и општем погледу на свет него у самом језику у ужем смислу (Тнумв 1901, 121).

То ново вредновање језика *Новог Завета*, засновано на компаративној анализи хеленистичких некњижевних извора, у првом тренутку је добро прихваћено.¹⁸ Оправдани пак приговори тој „пуристичкој“ теорији о независном развоју унутар грчког језика, при чему би се језик *Новог Завета* ако не херметички затворио, а оно у највећој мери уклопио у историју грчког језика, тицали су се у првом реду питања да ли се он – језик *Новог Завета* – уопште може паушално изједначити са вулгарним, народним језиком, те не треба ли одакле образовање појединих новозаветних аутора ипак више вредновати¹⁹ и, најзад, не треба ли списе *Новог Завета* и са становишта језика ипак разграничити од налаза папируса, првенствено египатских (уп. RADERMASCHER 1911, 1–29; RYDBESK 1967, 24–; REISER 2001, 29). Посебно ако се у обзир узме чињеница да су и књижевна дела, која су синхрона са *Новим Заветом*, претрпела знатан утицај *коине* дијалекта – тако Епиктет, примера ради, није само временски близак апостоу Павлу, већ пре свега у погледу језика и стила (в. ниже н. 62) – онда се *коине* дијалекат, самим тим и језик *Новог Завета*, не може без проблема дефинисати као језик „потпуно необразованих људи“ (RADERMASCHER

¹⁶ Уп.: „(...) Zugleich wurde deutlich, dass jene Elemente, die man größtenteils für semitische Einflüsse gehalten hatte, in Wirklichkeit Zeugnisse der griechischen Κοινή sind und als solche durch Papyri und Inschriften bestätigt werden“ (Тнумв 1901, 121; уп. и SCHUMACHER 2012, 78).

¹⁷ Тим се изразом уједно обухвата грчки језик *Септуагинте* и *Новог Завета*.

¹⁸ Тако је Дајсман, на пример, великом броју израза који су у Кремеровом речнику нотирани као специфично библијски или новозаветни успео наћи профане паралеле, што је за последицу имало то да је сам Кремер у једанаестом, уједно и последњем, издању свога речника (1923) драстично кориговао свој предговор, односно у њему дау дефиницију новозаветног грчког језика (в. горе н. 7).

¹⁹ Уп.: „Von eigentlich klassischer Bildung tritt aber auch bei Paulus, Lukas und dem Verf. des Hebräerbriefes so gut wie nichts hervor, wenn auch manche gut klassische Form und Konstruktion, manches Wort aus der literarisch gebildeten Sprache (oft neben den entsprechenden Ausdrücken der niederen Umgangssprache) darauf hinweist, daß sie eine gewisse sprachliche und rhetorische Bildung genossen haben müssen“ (BDR 3).

1911, 6; уп. и Снумаснер 2012, 78);²⁰ сходно томе, заједно са филолошком анализом појединих новозаветних списа морало би се, колико је са ове временске дистанце могуће, претпоставити и степен образовања који су њихови аутори примили.²¹ Са друге стране, управо неуједначен језички облик и унутар корпуса египатских папируса износи на видело чињеницу да су та документа потекла од људи са различитим степеном образовања. Наиме, ту грчки језик на стилистичкој скали прилично варира: од брижљиво записаних службених бележака, повеља и декрета, преко коректних записа и писама пословног типа, па све до приватних писама на вулгарном, односно исквареном језику; у том последњем сегменту незнатну количину представљају писма на непрекорном језику када се гледа правопис. Све у свему, одатле се очитује шаролика слика, те се на основу ње не могу изводити категорични закључци и далекосежне паралеле са новозаветним грчким језиком (уп. Рудвек 1967, 195).²² Стога би, по том последњем немачком аутору, новозаветни списи у погледу језика заузимали средишње место, између књижевне варијанте *коине* дијалекта и вулгарног, народног језика, будући да у свом опису уводи термине попут „језички међуступњеви“ (нем. *sprachliche Zwischenschicht*) и „проза на [различитим језичким] (међу)ступњевима“ (нем. *Zwischenschichtsprosa*) (Рудвек 1967, 177).²³ Такође по Ридбеку, та стандардна писана варијанта *коине* дијалекта, којом су записани и новозаветни списи, није ни могла изнедрити дело које би поседовало уједначену књижевну вредност, већ је тај језик, пристojног граматичког квалитета, пре свега служио као средство комуникације.²⁴

Но иако су се дизали све јачи гласови против хебрејског уплива на језик *Новог Завета*, ипак се од средине прошлог века хебреисти консолидују,

²⁰ Уп.: „Das neutestamentliche Griechisch ist als nich-attizierende, überwiegend nicht-literarische Koine sowohl mit den literarischen wie unliterarischen Papyri als auch der zeitgenössischen Fachprosa und mit Schriftstellern wie etwa Epiktet (60—140°) zu vergleichen“ (BDR 3).

²¹ Уп.: „Am nachlässigsten schreibt der Verfasser der Apk, am sorgfältigsten Lukas und der Verfasser des Hebräerbriefes; Paulus zeigt ein höherstehendes, bisweilen gewähltes Griechisch“ (BDR *ibid.*).

²² По Ридбековој процени „вулгарна документа“ (нем. *vulgären Dokumente*) чине од 10% до 15% објављених некњижевних папируса (Рудвек 1967, 196).

²³ Уп.: „Von dem neutestamentlichen Griechischen als Ganzem läßt sich wegen der keinesfalls einheitlichen Sprache der einzelnen Schriftsteller nur ganz allgemein sagen, daß es weder die vornehme attizistische Literatursprache noch die einfache ungebildete Umgangssprache ist“ (BDR *ibid.*).

²⁴ „Diese normale Schriftkoine zeichnet sich dadurch aus, dass sie nichts zustande bringen will, das literarisch bestehenden Wert hat, sondern ihre Sprache – von grammatisch anständiger Qualität – ist ein Mittel der Kommunikation“ (Рудвек 1967, 177); по нама, то би се пре односило на стилистичку постојаност, односно на постојаност језичког облика, него на књижевну вредност у ужем смислу.

те на своју страну привлаче све више поборника.²⁵ Тада се поједини истакнути истраживачи на овом пољу почињу заузимати за дубљи и непосреднији хебрејски уплив, те на крају, попут многих учењака из деветнаестог века, из тог једног општег, *коине* дијалекта категорично издвајају један осамостаљен социолект ногиран као *хеленојудејски језик*, који се по њима такође јасно одсликава у списима *Новог Завета*.²⁶ Такву генезу истраживања језика *Новог Завета* лепо илуструје чувена четвортомна Моултонова *Граматика Новог Завета*: док у прва два основна тома, која је написао у првој половини 20. века, сам Моултон, познати енглески грециста, језик *Новог Завета* у целисти разматра у оквирима историје грчког језика, дакле са становишта грчког језика,²⁷ Тарнер у друга два допунска тома те граматике, публикована у другој половини 20. века, многе његове стилистичке и синтактичке особености поново своди на непосредан уплив хебрејског језика.²⁸

Са друге стране, после Тумба, Дајсмана, Дебрунера и Моултона, занимање грецистике за језик *Новог Завета*, и иначе за *коине* дијалекат, прилично слаби. У скорије време на том пољу је веома активан немачки грециста Маријус Рајзер, који је покушао показати да у случају *Јеванђеља по Марку* хебрејски уплив углавном заступају истраживачи који не излазе из оквира хебреистике, док се пак са становишта грецистике ту за малобројне елементе може допустити хебрејски или неки други уплив на плану самог језика; по нашем мишљењу, то запажање ваља проверити и на осталим новозаветним списима. По том последњем научнику, коначан суд о језику *Новог Завета* није ни изблиза окончан задатак филолошког истраживања,²⁹ будући да се *Нови Завет* као књижевни споменик недовољно сагледава у оквирима историје хеленске књижевности, те се и његов језик недовољно сагледава у историји самог грчког језика.³⁰ Још

²⁵ Пре свега, теза о најстаријем предању о Исусу, било на хебрејском или арамејском језику, наводила је на претпоставку да је превођење тог предлошка морало оставити много семитских трагова у циљном, грчком језику.

²⁶ Уп. закључак у најпознатијој новозаветној граматици: „Es hat gewiß ein gesprochenes *Judengriechisch* gegeben, in dem Sinn, daß auch die profane Sprechweise eines Juden sein semitisches Denken verriet. (...) *Bibelgriechisch* läßt Lukas sogar den neubekehrten Gefängniswärter in Philippi sprechen: νῦν οὖν ἐξεληθόντες πορεύεσθε ἐν εἰρήνῃ *Arg* 16, 36; auch Phrasen wie ἀρέσκειν ἐνώπιόν τινος *Arg* 6, 5 und πρὸ προσώπου τῆς εἰσόδου αὐτοῦ *Arg* 13, 24 „vor ihm her“ können Ausdrücke aus dem gesprochenen *Judengriechisch* sein“ (BDR 4–6; уп. и REISER 2001, 35).

²⁷ J. H. MOULTON, *A Grammar of New Testament Greek*, Bd. 1–2, 1906–1929.

²⁸ N. TURNER, *A Grammar of New Testament Greek*, Bd. 3–4, 1963–1980.

²⁹ „Eine abschließende Bewertung des neutestamentlichen Griechisch ist eine längst nicht abgeschlossene Aufgabe philologischer Forschung“ (REISER 2001, 35).

³⁰ Уп.: „Das NT nimmt innerhalb der gesamten griechischen Literatur sowohl seinem Inhalt als auch seiner Sprachform nach einen besonderen Platz ein. Das rechtfertigt eine eigene Darstellung

увек се језик *Новог Завета* претерано тумачи на основу хебрејског уплива, још увек се он стереотипно у науци доводи у везу са тешко одредљивим хеленојудејским језиком (уп. и REISER 2001, 35; id. 2005, 46—59; HOFFMANN-SIEVENTHAL 1990, 598).³¹ Можемо се сложити са Рајзером да та хипотеза о говорном хеленојудејском језику нити је доказива нити вероватна, будући да је употреба грчког језика од стране хеленизованих Јевреја могла у крајњој линији резултирати својеврсним амалгамом, што се пре може узети за једну варијанту, односно социолект, тада општераспрострањеног и општеприхваћеног коине језика, али никако не и за дијалекат сам за себе, тј. у ужем смислу. По свој прилици, побожни Јевреји, који су се стицајем историјских околности служили грчким језиком (почев од дијаспоре), радо су у међусобној комуникацији уметали речи и обрте са специфичним старозаветним конотацијама, такозване *хебраизме*, које су највероватније преузимали из *Септуагинте*, или који су потекли из миљеа тесно везаним са њеним настанком,³² о чему подробније говоримо ниже. Стога је само у том смислу оправдано говорити о једном хеленојудејском језику. Ипак посредна примена те ознаке и на језик *Новог Завета*, ако није погрешна, а онда је у великој мери неприкладна.³³

3. Значај *Септуагинте*

Када се у обзир узима хебрејски уплив на језик *Новог Завета*, који се свакако не може порећи, али чији извор и опсег досад нису коначно утврђени, треба поћи од поуздане чињенице да је ту правих *хебраизама*

des neutestamentlichen Griechisch, erfordert dabei aber zugleich, daß dieser Gegenstand nicht isoliert, sondern im Zusammenhang mit der gesamten griechischen Sprachentwicklung gesehen wird“ (BDR 1).

³¹ Такође је исти научник поређењем са дотад у новозаветној егзегетској дискусији потпуно незапаженим Романом о Александру покушао доказати да се Јеванђељу по Марку тешко може приписати вишеструки хебрејски уплив, што су многи истраживачи раније тврдили, већ да се у погледу језика и стила, па чак и жанровског одређења, понајпре може узети као споменик хеленистичке народне књижевности: „(...) so dürfte der Alexanderroman, auch hinsichtlich der Gattung, die wohl engste Analogie zu den Evangelien darstellen und die These, Markus habe mit seinem Werk »eine neue literarische Gattung geschaffen, für die es kein Vorbild gibt, die auch erst auf dem Boden christlicher Überlieferung, der urkirchlichen Jesusüberlieferung, entstehen konnte«, zumindest sehr fragwürdig geworden sein“ (REISER 1984a, 160); у вези са тим в. и DALMAN 1930, 29; LAGRANGE 1929, LXXXIV—CVI; JOÛON 1930; DOUDNA 1965, 36—; MALONEY 1981, 52—; KLEIST 1936, 171—; HOWARD 1929, 411—485; BLACK 1967; TURNER 1980.

³² Уп.: „*Septuagintismen*. Das häufige Hören und Lesen des AT in der griechischen Übersetzung beeinflusste die Sprache der Juden: a) Für einen feierlichen und würdevollen Still erschien die Sprache der LXX als sehr passend. b) Termini, die mit der jüdischen Religion im Zusammenhang stehen, wurden der LXX entnommen“ (BDR 4).

³³ У вези са тим, Хорслеј запажа да су истраживачи, који заступају ту тезу о хеленојудејском језику, углавном протестанти, те то објашњава њиховим покушајем да и са те стране подупру свој верски принцип *sola scriptura* (HORSLEY 1998, 40).

и *арамеизама* много мање од такозваних *септуагинтизама*, односно преузимања грчких појмова и обрта обогаћених специфичним старозаветним конотацијама,³⁴ штавише читавих стихова из *Септуагинте* (уп. SCHUMACHER 2012, 80). Иако притом не треба превидети значај изворних текстова, ипак је општепознато да је највећи број старозаветних цитата у *Новом Завету* преузет управо из *Септуагинте*. Стога при разматрању једног хебрејског уплива, како уопштено на грчки језик тако и конкретно на језик *Новог Завета*, фокус најпре ваља сузити на оне текстове *Септуагинте* који представљају праве преводе, будући да се у њима најбоље види колико је превођење хебрејског предлошка оставило трагова у циљном, грчком језику, у првом реду у семантици одређених грчких еквивалената. Пошто се ради о преводима на ондашњи општи грчки језик, тј. на *коине* дијалекат, не би притом ваљало брзоплето све евентуалне језичке необичности проглашавати *хебраизмима*, већ прво треба испитати и исцрпсти сва унутрашња језичка средства, тј. она која на располагање ставља сам грчки језик.

Међутим, потребно је пружити основни увид у историјски контекст који је довео до настанка *Септуагинте*. Са освајањима Александра Македонског отпочела је и по дубини и по ширини свепрожимајућа хеленизација новопоседнутих територија; негде у том периоду у Јерусалиму се, упркос свудаприсутној доминацији грчког језика, ипак одржавала каква-таква двојезичност, како је то судити на основу релативно уједначеног броја натписа на грчком језику, са једне стране, и, са друге, на хебрејском и арамејском језику (уп. SCHUMACHER 2012, 103).

Сасвим другачија је тада била ситуација у јеврејској дијаспори, где је познавање хебрејског и арамејског језика под притиском грчког језика углавном замрло. Будући да је Египат прилично подлегао хеленизацији, не чуди да је управо у Александрији, граду са највећом ондашњом јеврејском исељеничком заједницом, настала такозвана *Септуагинта*, монументали антички превод *Старог Завета* на грчки језик.³⁵ Тај превод

³⁴ Уп.: „Ein geläufiges griech. Wort erhält unter dem Einfluß der LXX eine zusätzliche Bedeutungsnuance (...)“ (BDR 6; в. горе н. 32).

³⁵ Уп.: „Александријски Јевреји, који су настањивали два од пет градских квартова и којих је у Филоново доба у Египту наводно било око милион (*In Flaccum* 43), били су изложени снажној асимилацији услед које су заборављали матерњи језик, док су с друге стране пружали жилав отпор својом ортодоксном тврдокорношћу. У пресеку те две супротстављене струје рођена је, с једне стране, апологетска књижевност која је тежила да Грцима, али и самим александријским Јеврејима, докаже првенство и већу старост јеврејских светих списа у односу на грчку филозофију, а с друге *Септуагинта* као израз потребе да *Тора* и остале библијске књиге остану доступне и дијаспори која се слабо служи матерњим језиком. Ова двојност јасно се опажа код Аристеја“ (Вешовић — Путник 2008, 10). Поред Псеудо-Аристеја,

је, по свему судећи, потекао од жеље да се Јеврејима у дијаспори, који нису више разумевали свој матерњи, хебрејски језик, омогући пре свега упознавање *Торе*, односно *Мојсијевог Петокњижја*.³⁶ Можда је то настојање имало за последицу слабо уочену чињеницу да једно такво дело, које је не само од највећег религијског него, у крајњој линији, и књижевног значаја, не бива преведено на суптилнију, књижевну верзију грчког језика, већ на сублитерарни *коине* дијалекат са преовлађујућим цртама из свакодневног, говорног језика.³⁷ Но ту се бројни *хебраизми*, који се јављају у широком распону од простих и тешко разумљивих транслитерација, преко рогобатних творбено-синтактичких конструкција, па све до грчких појмова суптилно обогаћених старозаветним конотацијама (в. горе н. 32 и 34), не могу, иако расути по целој *Септуагинти*, узети као пресудни докази за постојање једног посебног, такозваног *хеленојудејског* дијалекта, већ су пре условљени тежњом јеврејских преводаца да остану верни свом светом *Закону*, односно литерарном предлошку, и изворном хебрејском језику.³⁸ Језик *Септуагинте* по нама није неки засебан идиом, дакле независан и у приличној мери различит од *коине* дијалекта, већ напротив својим највећим делом одговара том ондашњем свакодневном

и извори из самог Јерусалима су веома поуздани при одређивању Александрије као места где је урађен превод *Старог Завета* на грчки језик (SCHUMACHER 2012, 103).

³⁶ Најпре је на грчки преведена *Тора*, затим су у једном сукцесивном и дугом процесу, који је отприлике трајао нешто више од триста година, од средине трећег века пре Христа па све до краја првог века по Христу, преведени историјски, пророчки, песнички и остали списи *Старог Завета*. Штавише, поједини списи, који су ушли у састав *Септуагинте*, не представљају преводе, већ су изворно састављени на грчком језику. Уп.: „Dass die Anfänge der Septuaginta in der Zeit von Ptolemaios II. bzw. gegen und um die Mitte des 3. Jh. v.Chr. anzunehmen sind, ergibt sich nicht nur aus der in allen Traditionen vorausgesetzten Verbindung mit diesem König, sondern auch aus den ältesten Papyri, die eine Existenz des griech. Pentateuch für die Zeit um bzw. ab 200 v.Chr. bezeugen (Belege sind Rylands Greek 458; 7Q1; Fouad 266)“ (S. Kreuzer : LXX.D EK I 19).

³⁷ Код Псеудо-Аристее се у почетку као главни мотив за превођење *Петокњижја* наводи жеља грчког краља, Птолемеја II Филаделфа, и његовог библиотекара, Деметрија Фалеронског, да употпуне своју велелепну библиотеку, која стоји као симбол свеукупности знања; жар с којим они приступају том послу треба да посведочи о великом угледу који јеврејска традиција ужива међу паганима (поглавља 29–32). На крају, међутим, постаје очито да је главни циљ превођења управо испуњење потреба јеврејске заједнице у Александрији, о чему довољно јасно сведочи појединост да је превод приказан и поднесен на одобрење прво тој заједници, а тек онда краљу (поглавља 308–317). У онај први, апологетски (или пре пропагандистички) аспект тог невеликог дела свакако спада и детаљ да се један пагански апсолутистички владар клања до земље свицима *Пентатеуха* и безмало испољава знаке духовног заноса (поглавље 317). У овај други, реално-историјски аспект спадали би изливи захвалности којима маса окупљених Јевреја засипа преводиоце (поглавље 309) (уп. и ВЕШОВИЋ—ПУТНИК 2008, 10–11).

³⁸ Уп.: „Übersetzungssemittismen. Bei getreuer schriftlicher Übersetzung semitischer Originale mußte mancher Ausdruck mit unterlaufen, den ein Grieche nicht gebraucht hätte. Solche Übersetzungssemittismen sind a) allgemein zugegeben für die LXX und damit auch für die Zitate aus der LXX im NT.“ (BDR 4–).

грчком језику, који се говорио диљем средоземља. Може се само нагађати да су такви *хебраизми* изворно поникли у јеврејској дијаспори, пре свега у Александрији, дакле у средини у којој је основни језик био грчки, и то у кругу посвећених проучавалаца и касније преводилаца *Торе* на грчки језик, те да су се затим одатле, из тог уског круга, мало-помало преливали и најзад заживели у широј, свакодневной употреби као саставни део језика једне специфичне групе људи у комуникацији са другим сународницима, Јеврејима, и осталим народима који су чинили ондашњи конгломерат, што би доприносило њиховом самопотврђивању и истицању њихове религијске и обредне самобитности.

С обзиром на горе споменуту језичку ситуацију у Палестини, односно у самом Јерусалиму, може се са доста основа претпоставити да се потреба за грчким преводом *Старог Завета* није јавила само у дијаспори, посебице у Александрији, што потврђује и чињеница да је *Септуагинта* у први мах у онадашњем целом јудаизму добро прихваћена (уп. SCHUMACHER 2012, 103).³⁹

3.1. Код апостола Павла

У оквирима *Новог Завета*, употреба *Септуагинте* је најрепрезентативнија код апостола Павла, будући да он често посеже за њеним стиховима када се у свом учењу позива на ауторитет *Старог Завета*. Из његових се посланица, дакле, очитује једна велика блискост са списима *Септуагинте*, што такође упућује на то да је из њих стихове цитирао пре по сећању него да их је увек носио са собом у непрактичним свицима (уп. HENGEL 1991, 235).⁴⁰ У том дискурсу посебно место припада грчком *Псалтиру*, молитвенику ондашњих Јевреја у дијаспори. Наиме, језик апостола Павла је на појединим местима вишеструко обликован, штавише проткан стиховима псалама из *Септуагинте*, тако што су они интегрисани у његов текст. Одатле произилази претпоставка да су такво добро познавање списка *Септуагинте* и неспутано цитирање стихова из њих били једни од главних ослонаца и у његовом усменом излагању

³⁹ Два (јеврејска) натписа са егејског острва Реније сведоче о упореби *Септуагинте* и изван Египта (HENGEL-SCHWEMER 1994, 236—).

⁴⁰ На ту претпоставку највише наводи његова претхришћанска припадност огранку фарисеја, што је пре свега подразумевало темељно изучавање *Торе*, највероватније у специјализованој школи. Иако је тај покрет на основу опречних података тешко у целини сагледати, ипак се бар код Јосифа Флавија фарисеји увек представљају као посвећени и брижљиви чувари и тумачи отачког *Закона*. Уп. аутобиографски исказ: περιτομή ὀκταήμερος, ἐκ γένους Ἰσραήλ, φυλῆς Βενιαμειν, Ἑβραῖος ἐξ Ἑβραίων, κατὰ νόμον Φαρισαῖος (...) „Обрезан сам осмог дана, од рода сам Израилева, из Венијаминовог племена, Јеврејин од Јевреја, по закону фарисеј (...)“ (*Филипљанима* 3, 5; в. и *Дела апостолска* 23, 6; 26, 4—5).

(уп. HENGEL 1991, 235),⁴¹ што је каткад код њега спонтано прелазило у такозвани „библијски жаргон“, како се то у науци угланом дефинише (нем. *biblischer Zungenschlag*: Косн 1986, 11–20; в. горе н. 26). Под тим се подразумевају карактеристични изрази и обрти са старозаветним конотацијима, који ипак нису цитати из *Септуагинте* у правом смислу; међутим, по том питању ипак треба бити одређенији. Са једне стране, на ширем плану, често посежући за стиховима из *Септуагинте* како би своје исказе снабдео старозаветним ауторитетом, те их даље развио, што је горе већ споменуто, апостол Павле са њима, односно са дословним текстом *Септуагинте* каткад сасвим слободно поступа (уп. Косн 1986, 1); ту се, поред најбројнијих дословних преузимања, разазнаје суптилна и препознатљива реторичка техника, која се огледа у различитим врстама парафразирања и алудирања, као и у комбиновању различитих стихова, који се на тај начин сучељавају и узајамно тумаче и потврђују. Тако се текст *Септуагинте* прилагођава новој ситуацији, односно новом контексту, те у исходу тог процеса може задобити и значење које се удаљава од полазног. Са друге стране, на ужем плану, тај поступак модификације,⁴² односно христијанизације, сеже дубље и задире у саму семантику појединих кључних појмова, те ту захвата и њихове *септуагинтизме*, значења са старозаветним конотацијама, који се у том новом контексту каткад видно развијају и удаљавају и од свог полазишта у *Септуагинти*, што

⁴¹ Уп.: Διοδεύσαντες δὲ τὴν Ἀμφίπολιν καὶ τὴν Ἀπολλωνίαν ἦλθον εἰς Θεσσαλονίκην ὅπου ἦν συναγωγή τῶν Ἰουδαίων. κατὰ δὲ τὸ εἶωθός τῷ Παύλῳ εἰσηλθὲν πρὸς αὐτοὺς καὶ ἐπὶ σάββατα τρία διελέξατο αὐτοῖς ἀπὸ τῶν γραφῶν (...) „Прошавши Амфипољ и Аполонију дођоше у Солун, где је била јудејска синагога. Како је навикао, Павле им приступи (ступи у контакт са њима) и у току три [наредне] суботе (или седмице) излагаше им из Писма (...)“ (*Дела апостолска* 17, 1–2); μετὰ δὲ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ νόμου καὶ τῶν προφητῶν ἀπέστειλαν οἱ ἀρχισυνάγωγοι πρὸς αὐτοὺς λέγοντες· Ἄνδρες ἀδελφοί, εἴ τίς ἐστὶν ἐν ὑμῖν λόγος παρακλήσεως πρὸς τὸν λαόν, λέγετε. ἀναστὰς δὲ Παῦλος καὶ κατασεισας τὴν χεῖρα εἶπεν· „А по читању закона и пророка старешине синагоге послаше к њима и поручише: Браћо, ако имате какву утешну реч за народ, говорите. Павле пак уста, махну руком и стаде говорити (...)“ (ib. 13, 15–).

⁴² За то је посебно илустративан уметак πρῶτος Ἀδάμ у интегралан цитат из *Септуагинте*, којим се на веома оригиналан начин отвара антитеза са врхунском теолошком поентом: οὕτως καὶ γέγραπται· Ἐγένετο ὁ πρῶτος ἄνθρωπος Ἀδάμ εἰς ψυχὴν ζῶσαν, ὁ ἔσχατος Ἀδάμ εἰς πνεῦμα ζωοποιόν. „Тако је и написано: Први човек Адам поста душа жива; последњи Адам [поста] дух који оживљава“ (*Прва Коринћанима* 15, 45); уп. стихове из *Септуагинте*: καὶ ἔπλασεν ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπον χοῦς ἀπὸ τῆς γῆς καὶ ἐνεφύσησεν εἰς τὸ πρόσωπον αὐτοῦ πνοὴν ζωῆς, καὶ ἐγένετο ὁ ἄνθρωπος εἰς ψυχὴν ζῶσαν. „И Бог је створио (обликовао) човека од [хрпе] земље и удахнуо је у његово лице животни дах, и човек постаде жива душа“ (*Gn* 2, 7). Са друге стране, старозаветни израз ψυχὴ ζῶσα „жива душа“ или, пре, у елементарнијем значењу „оживљено, живо биће“, касније ту своју удахнуту животност (или животну активност) πνοὴ ζωῆς очитује и кроз антрополошки појам σάρξ код апостола Павла, чиме смо се посебно позабавили у свом докторском раду, уп. следећу н. и тумачење: „ψυχὴ ζῶσα living being, living creature Gn 1, 20“ (LEH 674; P. Prestel und S. Schorch : LXX.D EK I 158–9).

је опет најопипљивије код апостола Павла и о чему ће још бити речи.⁴³ Поврх свега тога, у овом дискурсу каткад упада у очи да се сви издвојиви старозаветни цитати код апостола Павла не могу без резерве довести у везу са *Септуагинтом*, будући да један део њих, по свему судећи, ближе стоји хебрејском, касније стандардизованом, масоретском предлошку. Тешко је одговорити на питање да ли се због тога апостола Павлу може приписати познавање хебрејског језика, будући да такве очите разлике у крајњој линији могу потицати из неке касније рецензиране верзије саме *Септуагинте* (уп. Косн 1986, 57).⁴⁴ Стога, када се испитују старозаветни цитати код апостола Павла, свакако треба рачунати на одређено и релевантно присуство изворног хебрејског предлошка, било посредно преко неке рецензиране верзије *Септуагинте* која би му тако ближе стајала,⁴⁵ или непосредно на основу његовог властитог увида у хебрејски предлогач, што за собом повлачи и одговарајуће језичке предиспозиције и компетенције; на последњу опцију опет наводи његова припадност пре обраћења фарисејском огранку, те одатле и похађање посебне школе за изучавање *Торе*, при чему највише треба истаћи податак да

⁴³ Тако смо у свом докторском раду под насловом „Термини ΣΩΜΑ И ΣΑΡΞ у контексту формирања новозаветне антропологије – историјат, семантичка и компаративна анализа“, посебно разматрајући употребе термина σάρξ код апостола Павла, установили ту његову особену технику, при чему се значења обогаћена старозаветном конотацијом, преузета дакле из *Септуагинте*, комбинују са изворним значењима из хеленске традиције, што у крајњем исходу резултира једним аутентичним антрополошким појмом.

⁴⁴ Иако у прилог том нагађању такође иде и поклапање спорних старозаветних цитата код апостола Павла са преводима *Старог Завета* на грчки који су настали знатно после *Септуагинте* (*Aquila*, *Symmachus* и *Theodotion*), оно ипак није нужно, тако да се не може искључити могућност да је сам апостол Павле прибегавао ревидирању *Септуагинте*; са тог становишта Мартин Хенгел претпоставља да је апостол Павле познавао и изворни хебрејски предлогач (уп. HENGEL 1991, 125–; 183); уп.: „Mit der kaige-Rezension liegt ein frühes Zwischenglied zwischen der ursprünglichen Septuaginta (der sog. Old Greek) und den jüngeren jüdischen Übersetzungen des 2. Jh. n.Chr., also Aquila, Symmachus und Theodotion, vor. Damit ist auch klar, dass diese jüngeren Übersetzungen nicht erfolgten, weil die Christen die Septuaginta verwendeten und mit ihr argumentierten, sondern dass die Revisionen schon als innerjüdischer Prozess und in vorchristlicher Zeit einsetzten und aus dem Vergleich mit dem masoretischen Text und aus den Entwicklungen in der frühjüdischen Hermeneutik hervorgingen“ (S. Kreuzer : LXX.D EK I 27).

⁴⁵ У сваком случају, најдалекосежнија и најпознатија је била такозвана катге рецензија из првог века пре Христа: „Die kaige-Rezension setzte nach Ausweis der Zwölfprophetenrolle aus Nahal Hever im 1. Jh. v.Chr. ein und setzt nicht nur ein bestimmtes Textverständnis voraus, sondern auch die Entwicklung hin zum protomasoretischen Standardtext. Diese Entwicklung spiegelt sich auch in den biblischen Texten aus Qumran bzw. aus der Wüste Juda: Während die älteren Qumrantexte eine gewisse Vielfalt der Texttypen zeigen, ist ab dem 1. Jh. v.Chr. ein Vorherrschen des masoretischen Textes zu beobachten. Die Ursache für diese Änderung und diese Vereinheitlichung der biblischen Texte ist offensichtlich mit der Religionskrise unter Antiochus IV. und der sich im Folgenden etablierenden Herrschaft der Makkabäer – nicht zuletzt auch über den Tempel – verbunden“ (S. Kreuzer : LXX.D EK I 22). „Insofern ist es kein Problem, das jetzt die Nahal Hever-Rolle paläographisch in die Mitte des 1. Jh. v.Chr. datiert wird, was bedeutet, dass die kaige-Rezension schon in der 1. Hälfte des 1. Jh. v. Chr. entstanden sein muss“ (ib. 27).

се својевремено подучавао код чувеног јеврејског учитеља Гамалиила, под чијим се окриљем читање Торе на богослужењима у синагоги највероватније одвијало на хебрејском језику (уп. SCHUMACHER 2012, 105).⁴⁶

Но када је реч о утицају *Септуагинте* на језик *Новог Завета*, у првом реду код апостола Павла, мора се поставити такође сложено питање да ли се он увек може једнозначно одредити као чисто хебрејски уплив. Пре свега, тешко је уопште повући границу до које *Септуагинта* представља превод у ужем смислу, будући да она истовремено отвара увид у то како предлошак при превођењу бива „дописиван“ и „интерпретиран“,⁴⁷ односно како се изворни старозаветни текст приближавао и прилагођавао хеленистичком окружењу, понајпре његовом језику и мисаоним обрасцима;⁴⁸ вероватно због тога Кристијан де Тројер, савремени проучавацац *Септуагинте*, свесно говори о њеним „састављачима“ (DE TROYER 2005, 11). И када се тако хебрејски уплив на језик *Новог Завета* легитимно и у највећој мери редукује на значај и „зрачење“ *Септуагинте*, ипак не би требало ни под том претпоставком брзоплето издвајати *хебраизме*, поготово у *Новом Завету*, јер би то био посредан, из друге руке, уплив са све својом сложеном предисторијом у коју је данас тешко проникнути. Додатни опрез посебно важи за питања у домену историјске семантике: иако су значајни грчки појмови при превођењу у *Септуагинти* несумњиво обогаћени специфичним

⁴⁶ Уп. аутобиографски исказ из друге руке: Εγώ ειμι ἀνήρ Ιουδαίος, γεγεννημένος ἐν Ταρσῶ τῆς Κιλικίας, ἀνατεθραμμένος δὲ ἐν τῇ πόλει ταύτῃ, παρὰ τοὺς πόδας Γαμαλιήλ πεπαιδευμένος κατὰ ἀκριβείαν τοῦ πατρῶου νόμου, ζηλωτῆς ὑπάρχων τοῦ Θεοῦ καθὼς πάντες ὑμεῖς ἐστε σήμερον. „[И Павле рече:] Ја сам Јудејин, рођен у киликијском Тарсу, а одгојен сам у том граду и код Гамалиилових ногу васпитан строго по отачком Закону, тако да сам био ревнитељ за Бога као и сви ви данас“ (*Дела апостолска* 22, 3).

⁴⁷ Тако и језичке разлике између оних списа *Септуагинте* који су прави преводи са хебрејског указују на то да је сваки од њих имао и другог или друге преводиоце; одатле произилази и налаз да сваки од тих списа очитује особен однос према свом хебрејском предлошку: док га једни готово „ропски“ следе, превodeћи по принципу „реч за реч“, други га слободније предају, при чему се дају установити разне парафразе, допуне и скраћивања (нешто слично смо горе констатовали за један део преузетих стихова из *Септуагинте* код апостола Павла).

⁴⁸ О томе такође сведочи Псеудо-Аристееј када старозаветног Бога, Творца и Свдржитеља, у оквирима такозване „природне теологије“, и то преко довитљиве паретимологије теонима, поистовећује са врховним богом грчког пантеона или, пре, аналогно разматра: τὸν γὰρ πάντων ἐπόπτην καὶ κτίστην Θεὸν οὗτοι σέβονται, ὃν καὶ πάντες, ἡμεῖς δὲ, βασιλεῦ, προσονομάζοντες ἑτέρως Ζῆνα καὶ Δία. „Јер они (Јевреји) поштују Бога као Надзорника и Творца свега, којег такође сви људи [поштују]; ми га пак, краљу, само другачије именујемо: као оног кроз кога (односно којим) све живи“ (16); уп.: „Und wenn Aristeeas (16) dies richtig wiedergibt, zugleich aber die griechischen Akkusativformen des Namens Zeus, *Dia* oder *Zēna*, als Beleg dafür nimmt, dass Juden wie Heiden denselben Gott verehren, *durch* (griechisch *dia*) den alles *lebt* (griechisch *zēn*), übergeht er damit das Hauptunterscheidungsmerkmal zwischen den an einen einzigen Gott glaubenden Juden und den polytheistisch denkenden Heiden“ (BRONERSEN 2008, 22; уп. и FELDMEIER 1994, 26).

хебрејским, односно старозаветним, конотацијама, ипак је у сваком поједином случају нужно пажљиво испитати да ли се фокусирано значење може искључиво извести из *Септуагинте*, или је оно такође посведочено у језичкој употреби која није контаминирана хебрејским упливом, како у претходној хеленској књижевности, дакле у том основном семантичком пресеку и то у дијахроној перспективи, тако и у синхроним књижевним и некњижевним изворима.

Тај проблем јасно се увиђа када се, на пример, новозаветна употреба лексеме ἐκκλησία покуша једнозначно тумачити на основу хебрејске קָהָל (*qāhāl*) из *Старог Завета*. Стоји чињеница да је употреба лексеме ἐκκλησία у *Септуагинти* готово у свим случајевима сведена на предају тог хебрејског предлошка קָהָל (*qāhāl*), којим се не предочава заједница, односно јеврејски народ, у својој свеукупности, дакле са статичном конотацијом,⁴⁹ за шта је ту резервисана друга лексема דָּבָר (*ḏāh*; уп. SCHUMASCHER 2012, 106), већ у одређеним случајевима оказионално окупљање народа са конотацијом динамичности; дакле описује се и наглашава динамичан, активан процес окупљања, сабирања народа, који је узрокован неким важним поводом (уп. K. L. Schmidt : ThWNT III 505, 533; L. Coenen : ThBNT 1136—1150; BAUMERT 1992, 112—). Међутим, таква се семантика хебрејског предлошка קָהָל (*qāhāl*) лепо поклапа са изворном семантиком његовог грчког еквивалента ἐκκλησία,⁵⁰ те се одатле тешко може говорити о једном новозаветном хебраизму, поготово посредном који би био преузет из *Септуагинте*.⁵¹

4. Огледи из новозаветне семантике

При покушају да се језик *Новог Завета* некако у целини обухвати и опише, суочавало се и даље се суочава са основном проблематиком како ту на разним нивоима изворна грчка обележја разграничити од хебрејског уплива, будући да се у новозаветној филологији, како је горе предочено, често посезало за *хебраизмима*, те да су притом под њих

⁴⁹ Такво тумачење се ипак изнова понавља у релевантним приручницима за Нови Завет, уп. J. Roloff : EWNT I 1000.

⁵⁰ Уп.: „8. κλητός *berufen, eingeladen, willkommen* (Hom. u. a.) mit κλητεύω *vor Gericht laden* usw. (att.), (ἀνα- usw.) -κλητικός; öfter von den präfigirten Verba, z.B. ἔκκλητος *aufgerufen, berufen* (ion. att. dor.) mit dem Kollektivabstraktum ἐκκλησία (*zusammenberufene Versammlung* (ion. att.), *Gemeinde, Kirche* (LXX, NT)“ (FRISK I 763).

⁵¹ Са друге стране, наведену претпоставку о хебрејском упливу на новозаветну употребу лексеме ἐκκλησία можда оспорава и следећа, чисто формална, статистичка чињеница: док је плурал ἐκκλησίαι добро посведочен у *Новом Завету* (укупно 35 потврда, од чега чак њих 20 одлази само на *Corpus Paulinum*), хебрејски предлошак קָהָל (*qāhāl*) се у *Септуагинти* искључиво предаје лексемом ἐκκλησία у сингулару; ту пак једине две потврде за плурал ἐκκλησίαι служе за предају његове изведенице קָהָל и њеног плурала קָהָלִים (*Ps 25, 12; Ps 67, 27*; уп. SCHUMASCHER 2012, 106; H.-P. Müller : THAT II 609—).

потпадале и језичке појаве које су сасвим уобичајене у класичном грчком језику (уп. REISER 1984b, 34); све се то пак испоставља посебно тешким када се испитивање ограничи на питања у домену историјске семантике, што ћемо покушати илустровати изабраним примерима.

Пре свега, на питање да ли се неки новозаветни израз (било лексема или синтагма) може тумачити као *хебраизам* најизгледније ће се одговорити применом једноставног метода којим се једна интригантна језичка појава тек онда са правом своди на страни уплив када се не може објаснити из властитих језичких средстава, што смо у досадашњем излагању већ назначили (уп. нешто другачији приступ REISER 1984b, 13). Чак и у случајевима када је једна грчка лексема под хебрејским упливом очигледно претрпела проширење своје дотадашње, изворне семантике, када је дакле очито посреди један семантички *хебраизам*, односно најчешће *септуагинтизам*, како је горе прецизирано, ваља бити и даље опрезан те пажљиво испитати дати новозаветни контекст у коме се она јавља, те на основу њега одлучити да ли то фокусирано значење са старозаветном конотацијом ту у опште долази у обзир; другим речима, сваки изабрани контекст у питањима историјске семантике има последњу реч. Наиме, изворни распон значења једне грчке лексеме нити је анулиран нити већим делом супституисан хебрејским упливом у *Септуагинти*, већ и даље задржава свој потенцијал, тако да се са доста основа и у *Новом Завету* може очекивати неко од тих расположивих, изворних значења; наиме, ту се ради о семантичком проширењу, обогаћењу, а не о правој смени значења или семантичкој супституицији. Сама чињеница да је једна лексема у *Септуагинти*, при превођењу са хебрејског на грчки, претрпела назначено проширење своје семантике, тј. да је обогаћена значењем са старозаветном конотацијом, не говори довољно о томе које је тачно њено значење у датом новозаветном контексту заиста нашло примену. То посебно добија на тежини будући да се у модерној егзегези списи *Новог Завета*, па одатле углавном и ту кључни појмови, превасходно и неретко уопштено тумаче у светлу старозаветне традиције, што је свакако један од главних методолошких приступа, али не треба да буде и једини пошто тако друге могућности, поготово оне које грчки језик ставља на располагање, остају по страни. Стога је, по нама, методолошки оправдано у испитивање поћи са становишта да се изворна значења и значења обогаћена старозаветном конотацијом (такозвани *септуагинтизми*) у новозаветним употребама једне грчке лексеме међусобно нужно не искључују, при чему ваља избегавати једнозначне и исхитрене закључке, као ни при одређивању историјских околности које су у великој мери

допринеле формирању језика појединих новозаветних аутора, тј. у случајевима када се с том намером испитују разни културноисторијски утицаји којима су они били изложени, доводећи све то у одређен узајаман однос.

4.1. Код апостола Павла

Иако у *Новом Завету* неке лексеме често очитују значења са специфичним старозаветним конотацијама, ипак и тада њихова изворна, профана значења не треба ту без провере искључити, тако да би се сходно тој начелној претпоставци у сваком појединачном случају морало разјаснити да ли један новозаветни аутор једну одређену лексему искључиво корисити у значењу са старозаветном конотацијом, односно као *септуагинтизам*. Поготово се код апостола Павла, који се по свему судећи грчким није служио само као матерњим језиком (као иначе многи у то доба), већ је уз то имао истанчан осећај за његове финесе, мора рачунати на то да је могућности грчког језика користио у широком опсегу. У најмању руку било би методолошки погрешно претпоставити да апостол Павле изворна значења једне лексеме уопште не употребљава само зато што је она код њега претежно посведочена као *септуагинтизам*. Штавише, било би веома упадљиво када би једна добро позната грчка лексема, каткад од самог почетка писане предаје, тј. од Хомера, код њега била редукована на неки карактеристичан *септуагинтизам*.⁵² Све изнете хипотезе у домену новозаветне историјске семантике морале би, бар донекле, изражати проверу на конкретним примерима.

4.1.1. Лексема νόμος

Прво ћемо испитати лексему νόμος због њеног изузетног значаја управо код апостола Павла. Будући да се изводи од глагола νέμειν „(из)делити, додељивати“, лексема νόμος изворно означава оно што је „додељено, прописано“, такође и „утврђено“, дакле сваку врсту „постојеће или важеће норме“, „уредбу, обичај, предање, начело“ (Н. Kleinknecht-K. Gutbrod : ThWNT IV 1016—; Н. Hübner : EWNT II 1161).⁵³ Са

⁵² Шумахер, немачки аутор на кога се често позивамо у овом чланку, такве лексеме означава као *typisch jüdische Termini technici*, што држимо у великој мери неадекватном формулацијом јер су у крајњој линији у питању ипак грчке речи (Снумаснег 2012, 137); лексеме пак које су веома ретко посведочене у посланицама апостола Павла утолико су мање репрезентативне за овакво ипипитивање хебрејског уплива на изворну грчку семантику.

⁵³ Уп.: „И други глаголи у грчком значе делити: тако *datéomai*; али разлика лежи у томе што је *πέτθ* делити у складу са општом сагласношћу или законом. Стога ће се пашњак подељен на основу обичајног права звати *потός*. Значење *пóтос* закон своди се на *законита додела*. Тако

друге стране, лексема νόμος, која је дакле из базичног лексичког фонда и са широким распоном значења, у *Септуагинти* преводи знаменити хебрејски предлогак תורה (*tōrah*), при чему је дошло до конкретног и вишеструког уплива на њену дотадашњу семантику.⁵⁴ То назначено обogaћење или проширење изворне семантике лексеме νόμος у *Новом Завету* резултира карактеристичним употребама, што омогућава да различити аспекти старозаветног поимања закона дођу до изражаја и у том новом контексту. Најзад, све се то веома упечатљиво одсликава и диференцира у употребама лексеме νόμος код апостола Павла.

Тако се на појединим местима у његовим посланицама у најопштијем смислу говори о јеврејском закону:

ὅσοι γὰρ ἀνόμως ἤμαρτον, ἀνόμως καὶ ἀπολοῦνται· καὶ ὅσοι ἐν νόμῳ ἤμαρτον, διὰ νόμου κριθήσονται „Јер сви који су без закона згрешили без закона ће и пропасти, а сви који су под законом згрешили биће и у складу са законом осуђени“ (*Римљанима* 2, 12; в. доле *ibid.* 3, 21).⁵⁵

τοῦτο δὲ λέγω· διαθήκην προκεκυρωμένην ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ὁ μετὰ τετρακόσια καὶ τριάκοντα ἔτη γεγρονῶς νόμος οὐκ ἀκυροῖ, εἰς τὸ καταργῆσαι τὴν ἐπαγγελίαν „Говорим пак ово: закон, који је постао после четири стотине и тридесет година, не поништава завет који је Бог пре [тога] потврдио, како би се обећање обезвредило“ (*Галатима* 3, 17; в. горе *Дела апостолска* 22, 3).

се гр. *nēto* дефинише као *делити по закону* и такође *добити по закону у део* (тај смисао чак и у активу)“ (БЕНВЕНИСТ 2002, 53). Међутим, ваља приметити да је по Бенвенистовој анализи у грчком језику νόμος људски закон, заснован на конвенцији, док је божански закон θέμις (уп. *ibid.* 319-321); апостол Павле очито употребљава νόμος у оба значења, што условљава појашњења типа νόμος πίστεως (в. ниже *Римљанима* 3, 27-8). Но ту не треба видети неки негрчки утицај; θέμις је у то време у грчком архаизам који нема вредност философског нити правног термина.

⁵⁴ Треба имати на уму да сам тај хебрејски предлогак читује разнолик спектар значења који се ту у већини случајева обухвата и предаје овим грчким еквивалентом; међутим, они нису у потпуности конгруентни, тако да се оно што остаје изван пресека та два ипак несродна семантичка скупа у *Септуагинти* преводи и неким другим грчким лексемама (G. Liedke-C. Petersen : *THAT* II 1032-1043; BAUMERT-MEISSNER 2010, 24). Уп. и: „Grundsätzlich wird man bei Bewertung der semitischen Bedeutungselemente von νόμος aber auch beachten müssen, dass das hebräische Wort תורה ebenfalls ein großes semantisches Spektrum aufweist, dass also ganz unterschiedliche Nuancen von תורה mit νόμος ausgedrückt werden können“ (SCHUMASCHER 2012, 138); међутим, код цитираног аутора то ипак остаје само начелна претпоставка, заснована на увиду у свакако релевантне речнике, будући да се сам не упушта у разматрање битних потврда.

⁵⁵ Уп.: „ὅσοι γὰρ ἀνόμως ἤμαρτον, ἀνόμως καὶ ἀπολοῦνται *those who sin without law will also be lost without law*, i.e. those who sin without awareness of the Mosaic law (expressed from the vantage point of Israel's chosen status) will also perish without reference to it Ro 2, 12“ (BDAG 86).

Но на појединим местима лексема νόμος конкретно подразумева „Мојсијев закон, односно *Пентатеух* (*Петокњижје*)“:⁵⁶

ἐν γὰρ τῷ Μωϋσέως νόμῳ γέγραπται: Οὐ κημώσεις βούν ἀλοῶντα.
„У Мојсијевом закону, наине, написано је: Немој да завежеш уста
волу који врше“ (*Прва Коринћанима* 9, 9).

Такође је то значење посреди када се спојем ὁ νόμος καὶ οἱ προφῆται позива на писана сведочанства из *Старог Завета*:

Nυνὶ δὲ χωρὶς νόμου δικαιοσύνη Θεοῦ πεφανέρωται μαρτυρουμένη ὑπὸ τοῦ νόμου καὶ τῶν προφητῶν, δικαιοσύνη δὲ Θεοῦ διὰ πίστεως Ἰησοῦ Χριστοῦ εἰς πάντας τοὺς πιστεύοντας. „А сада се независно од закона јавила Божја праведност за коју сведоче закон и пророци, наине, Божја праведност посредством вере у Исуса Христа за све који верују (~ хришћане)“ (*Римљанима* 3, 21–2; в. горе *Дела апостолска* 13, 15–).

Истовремено се лексемом νόμος уопштено означавају сви списи *Старог Завета*, што је случај када се цитат из књиге пророка Исаије по изузетку и без претходног диференцирања уводи формулом ἐν τῷ νόμῳ γέγραπται:⁵⁷

ἐν τῷ νόμῳ γέγραπται ὅτι Ἐν ἑτερογλώσσοις καὶ ἐν χεῖλεσιν ἑτέρων λαλήσω τῷ λαῶ τούτῳ, καὶ οὐδ' οὕτως εἰσακούσονται μου, λέγει Κύριος „У Закону (= *Старом Завету*) је написано: Преко људи који говоре туђим језиком и уснама туђинаца говорићу овоме народу, па ни тако ме неће послушати, говори Господ“ (*Прва Коринћанима* 14, 21; *Is* 28, 11).⁵⁸

⁵⁶ Уп. у *Септуагинти*: (...) νόμον, ὃν ἐνετείλατο ἡμῖν Μωϋσῆς, κληρονομίαν συναγωγαῖς Ἰακωβ. „(...) закон који нам Мојсије заповеди, наслеђе за Јаковљева сабрања (...)“ (*Dt* 33, 4); такође и израз τὸ βιβλίον τοῦ νόμου „књига Закона“ (*Галатима* 3, 10; *Dt* 28, 58).

⁵⁷ Уп. коментар: „Daß ein Wort aus der Prophetenüberlieferung (Jes 28, 11f) als Aussage des νόμος erscheint, ist nicht ungewöhnlich – [in 1 Kor 14, 21] νόμος steht offenbar für die Heilige Schrift als ganze, wofür es neutestamentliche (Joh 10, 34; 12, 34; 15, 25) und rabb. Parallelen gibt“ (LINDEMANN 2000, 308); старозаветни цитати се пак код апостола Павла уобичајено уводе скраћеним облицима те формуле: καθὼς γέγραπται (в. *Римљанима* 1, 17; 2, 24; 3, 4 etc.); γέγραπται γάρ (в. *ibid.* 12, 19; 14, 11 etc.); οὕτως καὶ γέγραπται (в. горе *Прва Коринћанима* 15, 45)

⁵⁸ Веома је индикативно да спомињани немачки аутор, Шумахер, такође у обзир узима разматрану формулу ἐν τῷ νόμῳ γέγραπται, али погрешно наводи ово једино место на коме је посведочена: „Zugleich kann Paulus aber auch die ganze Schrift (...) als νόμος bezeichnen. Dies ist etwa in 1 Kor 15, 21 der Fall, wo Paulus ein Jesaja-Zitat mit der Wendung ἐν τῷ νόμῳ γέγραπται einführt“ (SCHUMASCHER 2012, 138); то је можда штампарска грешка (по нашем увиду не и једина у његовој иначе веома доброј књизи), али може бити и омашка проистекла управо због тога што у вези са лексемом νόμος не проверава нити једно новозаветно место на које се позива, тј. нити га наводи у целини нити га преводи.

Из наведених примера бива очигледно да се чак и под разматраним *септуагинтизмом* νόμος не подразумева једно униформно значење.⁵⁹ Но за наш семантички оглед је битно установити да ли се лексема νόμος у посланицама апостола Павла употребљава искључиво као такав *септуагинтизам*, дакле у значењу са неком од старозаветних конотација, или се пак ту могу издвојити и нека њена изворна значења. То питање посебно добија на значају у седмој глави посланице *Римљанима*, где се на малом простору, у само неколико стихова, гомилају диференциране употребе лексеме νόμος (укупно 23 потврда), које све ипак нису сводљиве на једно исходиште. Иако се у том поглављу лексема νόμος вишекратно среће као септуагинтизам (в. стихове 7–9; 12; 14; 22; 23 etc.), то ипак није случај са свим потврдама ту. Тако, када апостол Павле постулира универзалан закон који човека нагони на зло, тешко да је реч о Мојсијевом закону:

Εὐρίσκω ἄρα τὸν νόμον, τῷ θέλοντι ἐμοὶ ποιεῖν τὸ καλόν, ὅτι ἐμοὶ τὸ κακὸν παράκειται: „Баш кад желим чинити добро, постајем свестан закона да је зло у мени“ (*Римљанима* 7, 21).

По свему судећи, апостол Павле на наведеном месту алудира на уочену законитост, тј. на оно што због учесталости бива препознато као законитост, правило,⁶⁰ или пак на дубоко промишљен начин предочава стање које као усуд човеку бива додељено санкцијом од стране Бога као врховног ауторитета, што отада има значај закона којем сви људи без изузетка бивају подвргнути и што у крајњој линији карактерише палу, стару природу људског бића; иако би по другом тумачењу та употреба била уклопљена у контекст са суптилном старозаветном реминисценцијом на прародитељски пад, кроз њу се ипак дâ јасно

⁵⁹ Стога се такође намеће питање да ли лексема νόμος као *септуагинтизам* искључиво представља записан, односно кодификован закон на који се позива, или се може, опет по узору на хебрејски предлогак תורה (*tōrah*), код апостола Павла сасвим уопштено узети у значењу „(ауторитативна) поука, препорука, заповест“, што је најизгледније на једном месту где се њоме непосредно не уводи старозаветни цитат нити се исказ може са сигурношћу повезати са неким конкретним старозаветним местом: Ὡς ἐν πάσαις ταῖς ἐκκλησίαις τῶν ἁγίων αἱ γυναῖκες ἐν ταῖς ἐκκλησίαις σιγάτωσαν· οὐ γὰρ ἐπιτρέπεται αὐταῖς λαλεῖν, ἀλλ' ὑποτασσέσθωσαν, καθὼς καὶ ὁ νόμος λέγει. „Као у свим црквама светих, жене да ћуте у црквама; јер њима није допуштено да говоре, него да се покоравају, као што и [наша] поука (заповест) налаже“ (*Прва Коринћанима* 14, 34); уп. коментар: „Auch [in 1 Kor 14, 34] der νόμος „sagt“ dies. Auf die Autorität des νόμος hatte Paulus schon in 9, 8 und 14, 21 hingewiesen, in beiden Fällen aber unter ausdrücklicher Zitierung eines Schriftworts (νόμος also im Sinne von ἡ γράφη), während hier eine Bezugnahme auf eine bestimmte Aussage der Tora nicht erkennbar ist“ (LINDEMANN 2000, 316; према BAUMERT 2007, 264, 421; BAUMERT-MEISSNER 2010, 147).

⁶⁰ Уп. основну дефиницију: „νόμος, ὁ, (νέμω) that which is in habitual practice, use or possession (...) I. usage, custom (...)“ (LSJ 1180).

назрети изворна семантика лексеме νόμος: рекло би се да апостол Павле ту једним потезом, само лексемом νόμος, захвата и сажима две старе традиције (старозаветну и хеленску) и истовремено прирема терен за нову; наиме, у следећим стиховима на разматраном месту тај се закон у примени на људску природу даље градуално експлицира, тако што преко такође индикативног израза ἕτερος νόμος „други закон“ на крају бива сублимиран у νόμος τῆς ἀμαρτίας „закон греха“ (тј. оно што грех одређује као закон),⁶¹ који стоји у отвореној опреци према νόμος τοῦ Θεοῦ „Божјем закону“ (= *септуагинтизам*: „Мојсијевом закону“) са једне стране, и, са друге, према νόμος τοῦ νοός „закону ума“, односно према оном што ум одређује као закон, дакле према здравом разуму, што би по нама била фина алузија и на хеленску традицију:

συνήδομαι γὰρ τῷ νόμῳ τοῦ Θεοῦ κατὰ τὸν ἔσω ἄνθρωπον, βλέπω δὲ ἕτερον νόμον ἐν τοῖς μέλεσίν μου ἀντιστρατευόμενον τῷ νόμῳ τοῦ νοός μου καὶ ἀίχμαλωτίζοντά με ἐν τῷ νόμῳ τῆς ἀμαρτίας τῷ ὄντι ἐν τοῖς μέλεσίν μου. ταλαίπωρος ἐγὼ ἄνθρωπος· τίς με ῥύσεται ἐκ τοῦ σώματος τοῦ θανάτου τούτου; χάρις δὲ τῷ Θεῷ διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ Κυρίου ἡμῶν. ἄρα οὖν αὐτὸς ἐγὼ τῷ μὲν νοί δουλεύω νόμῳ Θεοῦ, τῇ δὲ σαρκὶ νόμῳ ἀμαρτίας. „Наиме, по унутрашњем човеку радујем се Божјем закону, али видим један други закон у својим удовима, који војује против закона мога ума и заробљава ме законом греха, који је у мојим удовима. Јадан сам ја човек;⁶² ко ће ме избавити од неминовности ове смрти?⁶³ Богу пак [узвратимо] благодарност посредством Исуса Христа, Господа нашега. Тако, дакле, ја сâм умом служим Божјем закону, а старим (палим) човеком (бићем)⁶⁴ – закону греха“ (22–25).⁶⁵

⁶¹ Без разматрања контекста, Шумахер ту за лексему νόμος као најизледнија предлаже значења „стремљење“ и „нагон“, што би по њему била „типично грчка употреба“: „Eine ganz ähnliche Verwendung findet sich auch in Röm 7, 23, wenn Paulus von einem anderen νόμος in meinen Gliedern spricht. Hier ist νόμος wohl am treffendsten mit Tendenz oder Wesensart wiederzugeben, also ebenfalls in typisch griechischem Sinne“ (SCHUMACHER 2012, 139).

⁶² У питању је израз карактеристичан за стоичку дијатрибу, уп. Epict. *Dissertationes* I 3, 5–6.

⁶³ Прихвативши усмено објашњење епископа проф. др Иринеја Буловића, ту лексеми σῶμα претпостављамо значење „реалност, стварност“, уп. дефиницију: „σῶμα, ατος, τό (...) 4 substantive reality, the thing itself, the reality (...)“ (BDAG 984).

⁶⁴ В. горе нап. 42.

⁶⁵ Као да се ту у неку руку констатује антрополошки *status quo*, једна безизлазна ситуација у којој човек *volens – volens* бива заточен; но на томе се апостол Павле не задржава, већ пружа излаз: тај „закон греха“, додатно подвучен и као „закон смрти“, бива директно сучељен са самом суштином хришћанства, те тако у целости бива анулиран; и та се теолошка поента, изведена још једном ангитезом, заснива на изворној семантици лексеме νόμος: ὁ γὰρ νόμος τοῦ Πνεύματος τῆς ζωῆς ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ ἠλευθέρωσέν σε ἀπὸ τοῦ νόμου τῆς ἀμαρτίας καὶ τοῦ θανάτου. „Јер те закон Духа [који проистиче од/и] живота у Христу Исусу ослободио од

Пошто је приказано како апостол Павле у ширем опсегу, и то у само неколико узастопних стихова, црпе могућности грчког језика, односно расположиву семантику само једне лексеме, може се сада са тим већ довољним предзнањем приступити испитивању почетних стихова истог, седмог поглавља посланице *Римљанима*, где се лексема νόμος опет оцртава у једном од својих изворних значења. Наиме, ту апостол Павле у маниру *captatio benevolentiae* наглашава да његови адресати познају закон, при чему га вероватно не ограничава искључиво на специфичан јеврејски закон (*Мојсијев закон*), већ доста простора оставља и за алузију на римско право (уп. LYALL 1981, 86; BAUMERT 1992, 170; BAUMERT-MEISSNER 2010, 195—), штавише на право као општу људску установу.⁶⁶ Ако се у обзир узме шири контекст, односно ако се приметити да се тим првим стихом уводи пример у коме се уопште не претпоставља познавање таквог јеврејског закона, већ се тематизује у антици општепозната одредба из брачног права оличена у изразу νόμος τοῦ ἀνδρός, тада претпоставка о изворном значењу лексеме νόμος и у претходном стиху бива вероватнијом:

Ἦ ἀγνοεῖτε, ἀδελφοί, γινώσκουσιν γὰρ νόμον λαλῶ, ὅτι ὁ νόμος κυριεῖ τοῦ ἀνθρώπου ἐφ' ὅσον χρόνον ζῆ; ἢ γὰρ ὕπανδρος γυνὴ τῷ ζῶντι ἀνδρὶ δέδετα νόμῳ· ἐὰν δὲ ἀποθάνῃ ὁ ἀνὴρ, κατήρηται ἀπὸ τοῦ νόμου τοῦ ἀνδρός. „Или не знате, браћо – говорим наима онима који познају закон – да закон има власт над човеком док је жив? Удата жена, наима, везана је законом за мужа док је он жив; ако пак муж умре, ослобођена је од закона [којим је везана за] мужа“ (*Римљанима* 7, 1–2).⁶⁷

У још једном одељку из исте посланице *Римљанима* (3, 21–31), где се лексема νόμος опет вишекратно јавља, дају се уочити њене промишљено диференциране употребе. Од *септуагинтизма* νόμος у значењу „*Мојсијев закон*“ (почев од стихова 21-2, превод в. горе), аргументација се изводи до

закона греха и смрти“ (*Римљанима* 8, 2); значај исказа назначен је ту аналогним извођењем антитезе: у њеном првом делу израз ὁ νόμος τοῦ Πνεύματος „закон Духа“ такође бива додатно подвучен још једном одредницом τῆς ζωῆς ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ; уп.: „The Spirit stands w. Christ as the power of life πνεῦμα τῆς ζωῆς ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ the spirit of life in Chr. J. Ro 8, 2“ (BDAG 430); најзад и: Ἀλλήλων τὰ βάρη βαστάζετε, καὶ οὕτως ἀναπληρώσετε τὸν νόμον τοῦ Χριστοῦ. „Носите бремена један другога, те ћете тако испунити Христов закон“ (односно оно што Христос налаже као закон) (*Галатима* 6, 2).

⁶⁶ Уп. дефиниције: „νόμος, ὁ, (νέμω) (...) I. (...) d. statute, ordinance made by authority (...) freq. of general laws (...) generally, law (...)“ (LSJ 1180); „constitutional or statutory legal system, law (...)“. Ro 7, 1f, as well as the gnomic saying Ro 4, 15b and 5, 13b, have been thought by some to refer to Roman law, but more likely the Mosaic law is meant“ (BDAG 677); ТАУВЕС 1993, 36–43.

⁶⁷ Иначе, било би необично да апостол Павле истиче познавање *Tore* код свих чланова Римске цркве иако можда нису сви били родом Јевреји, те стога и нису морали бити упознати са њом; SANDAY-HEADLAM 1980, 170— ту лексему νόμος преводе као „Law of Marriage“.

веома особене употребе лексеме νόμος, која ту опет представља још једну прворазредну теолошку поенту:

Ποῦ οὖν ἡ καύχησις; ἐξεκλείσθη. διὰ ποίου νόμου; τῶν ἔργων; οὐχί, ἀλλὰ διὰ νόμου πίστεως. λογιζόμεθα γὰρ δικαιοῦσθαι πίστει ἄνθρωπον χωρὶς ἔργων νόμου. „Где је, дакле, хвалисање? Оно је уклоњено. Којим законом? [Мојсијевим законом који прописује] дела? Не, већ законом вере. Јер сматрамо да се човек оправдава вером без дела *Мојсијевог закона*“ (27–8).⁶⁸

Већ самим питањем „Којим законом?“ бива очито да аргументација изнета у том одељку имплицира закон који се не може поистоветити са Мојсијевим законом; ту, наиме, лексема νόμος са значењима из различитих исходишта носи још једну упечатљиву антитезу νόμος τῶν ἔργων – νόμος πίστεως, тако што други део (хришћанска вера) надилази и смењује први (*Мојсијев закон*). Да други део антитезе представља веома карактеристичну употребу, види се већ по томе што ти кључни теолошки појмови нису ту, као иначе код апостола Павла, на супротним половима (в. н. 68), већ су комплементарно здружени у израз νόμος πίστεως, при чему је лексеми νόμος, по нама, једино могуће тумачити опет у изворном значењу „закон, начело, одредба, норма“, тј. као оно што вера одређује таквим.⁶⁹

Ту се поново на ужем плану, заправо у оквирима семантике само једне лексеме, самоуверено владање грчким језиком одсликава у вештој игри речима, у једној, бар из нашег угла, правој уметности стављеној у службу теологије, тако што се расположива значења лексеме νόμος, како она изворна из богате хеленске традиције тако и она са старозаветним конотацијама (*септуагинтизму*), на јединствен начин, упоредо и равноправно, прожимају у ново штиво.

⁶⁸ За сличан израз δικαιοῦσθαι ἐκ πίστεως у истом значењу „бити оправдан вером“ уп. *ibid.* V 1; *Галатима* 3, 24. Осим тога, апостол Павле у посланици *Римљанима* користи два израза δικαιοσύνη ἐκ πίστεως (9, 30; 32; 10, 6) и δικαιοσύνη πίστεως (4, 13) у истом значењу „праведност [која потиче] од вере“, који су с једне стране теолошки еквиваленти изразима δικαιοσύνη Θεοῦ „Божја праведност или праведност [коју Бог дарује]“ (*ibid.* 1, 17; 3, 21; 25; 26; 10, 3; *Друга Коринћанима* 5, 21) и δικαιοσύνη ἐκ Θεοῦ „праведност [која потиче] од Бога“, (*Филипљанима* 3, 9), али са друге стране у његовој теологији представљају потпуне антитезе изразима δικαιοσύνη ἐκ νόμου „праведност [која потиче] од закона“ (*Римљанима* 10, 5; *Филипљанима* 3, 9), δικαιοσύνη διὰ νόμου „праведност [која долази] од закона“ (*Галатима* 2, 21) и ἰδίᾳ δικαιοσύνη „сопствена праведност“ (*Римљанима* 10, 3); уп. и израз ἡ κατὰ πίστιν δικαιοσύνη „праведност по вери“ (*Јеврејима* 11, 7).

⁶⁹ Штавише, та згуснута теолошка поента ту је наглашена и индикативном синтаксом: док у првом делу антитезе уз *септуагинтизам* νόμος стоји објектни генитив τῶν ἔργων „дела која прописује *Мојсијев закон*“, у другом генитив πίστεως оличава субјекат који је непосредно надређен лексеми νόμος „оно што хришћанска вера озакоњује“.

4.1.2. Лексема δόξα

Сва претходно изнета запажања у довољној мери налазе потврду и у употребама лексеме δόξα. У хеленској традицији лексемом δόξα се омеђава властито мишљење, било о себи или о другој личности или предмету, дакле оно што полази од субјекта: „(субјективно) уверење, представа, став“. Са друге стране, њоме се ту исказује и оно што се у супротном смеру, од других, креће према субјекту и, у неку руку, независно од њега: „углед, слава, част“, те одатле и са негативном конотацијом: „умишљеност, охолост“; другим речима, било би то пасивно значење „бити на добром или лошем гласу“. У другом семантичком пресеку, у *Септуагинти*, лексема δόξα предаје хебрејски предлог קָבוֹד (*kābōd*), при чему је дошло до непосредног и дубоког хебрејског уплива на њену семантику, те она надаље као *септуагинтизам* рефлектује старозаветно конкретно значење „сјај, сијање, лепота, раскош, велелепност, величанственост“.

Најзад, као такав *септуагинтизам* лексема δόξα је претежно заступљена код апостола Павла:

καὶ σώματα ἐπουράνια, καὶ σώματα ἐπίγεια· ἀλλὰ ἕτερα μὲν ἢ τῶν ἐπουρανίων δόξα, ἕτερα δὲ ἢ τῶν ἐπιγείων. ἄλλη δόξα ἡλίου, καὶ ἄλλη δόξα σελήνης, καὶ ἄλλη δόξα ἀστέρων· ἀστὴρ γὰρ ἀστέρως διαφέρει ἐν δόξῃ. „Има и небеских тела, и земаљских тела; међутим, други је сјај небеских тела, а други земаљских. Други је сјај сунца, и други је сјај месеца, и други је сјај звезда; јер се звезда разликује од звезде по сјају“ (*Прва Коринћанима* 15, 40–1).

И када се апостол Павле служи особеним „библијским жаргоном“ (в. горе 3.1), тек у видљивим траговима алудирајући на одређена старозаветна места, код лексеме δόξα јасно се разазнаје њен назначени *септуагинтизам*:

ἀνὴρ μὲν γὰρ οὐκ ὀφείλει κατακαλύπτεσθαι τὴν κεφαλὴν εἰκῶν καὶ δόξα Θεοῦ ὑπάρχων· ἡ γυνὴ δὲ δόξα ἀνδρός ἐστίν. οὐ γὰρ ἐστὶν ἀνὴρ ἐκ γυναικός ἀλλὰ γυνὴ ἐξ ἀνδρός· „Човек пак не треба да покрива своју главу зато што је слика и (од)сјај Божји; а жена је човеков (од)сјај. Јер није човек постао од жене, него жена од човека“ (*Прва Коринћанима* 11, 7–8; уп. *Gn* 1, 26; *Sap* 2, 23; *Sir* 17, 3; Н. Hegermann : EWNT I 838).

Но ипак се код апостола Павла на једном месту код лексеме δόξα по изузетку може наслутити изворно значење „мишљење > план > промисао“, док јој се на другим са више основа може претпоставити

такође изворно значење „слава“, односно „добар глас“ који се ужива код других:

(...) οὐ μόνον δὲ ἀλλὰ καὶ χειροτονηθεῖς ὑπὸ τῶν ἐκκλησιῶν συνέκδημος ἡμῶν σὺν τῇ χάριτι ταύτῃ τῇ διακονουμένη ὑφ' ἡμῶν πρὸς τὴν αὐτοῦ τοῦ Κυρίου δόξαν καὶ προθυμίαν ἡμῶν, στελλόμενοι τοῦτο, μή τις ἡμᾶς μωμήσῃται ἐν τῇ ἀδρότητι ταύτῃ τῇ διακονουμένη ὑφ' ἡμῶν· „(...) и не само то, него су га цркве одредиле за нашега сапутника у овом делу љубави, коме служимо по промислу самога Господа и својом решеноћу. Тиме желимо да избегнемо да нам неко не пребаци за овај обилни дар (новчани прилог) који доносимо“ (*Друга Коринћанима* 8, 19—20; према ВАУМЕРТ 2008, 156—8; 336; међутим, в. ниже н. 72).

(...) ἐν λόγῳ ἀληθείας, ἐν δυνάμει Θεοῦ διὰ τῶν ὄπλων τῆς δικαιοσύνης τῶν δεξιῶν καὶ ἀριστερῶν, διὰ δόξης καὶ ἀτιμίας, διὰ δυσφημίας καὶ εὐφημίας· „(...) у истинитој речи, у Божјој сили, оружјем праведности, за напад и одбрану, славом и срамотом,⁷⁰ злим гласом и добрим гласом“ (*Друга Коринћанима* 6, 7—8).

И на следећем месту тај пар антонима имплицира изворно значење „част“ лексеме δόξα:

οὐδὲ ἡ φύσις αὐτῆ διδάσκει ὑμᾶς ὅτι ἀνὴρ μὲν ἐὰν κομᾷ ἀτιμία αὐτῷ ἐστίν, γυνὴ δὲ ἐὰν κομᾷ δόξα αὐτῆ ἐστίν; ὅτι ἡ κόμη ἀντὶ περιβολαίου δέδοται αὐτῆ. „Зар вас и сама природа не учи да човеку доноси срамоту (лош глас код других) ако има дугу косу, ако пак жена има дугу косу, то јој доноси част (добар глас), јер јој је коса дата уместо вела“ (*Прва Коринћанима* 11, 14—5).⁷¹

Тешко је пак одредити да ли је тај доминантан хебрејски уплив на изворну семантику лексеме δόξα одговоран за то што у *Новом Завету* и у ранохришћанској литератури, при свега у *Апостолским оцима*, нису посведочена њена изворна значења „(субјективно) мишљење, став, уверење“, или су је, независно од тога, у тим значењима потиснуле друге

⁷⁰ Или: „(...) било да нас људе славе или руже (...)“; следећи пар антонима *δυσφημία* καὶ *εὐφημία* скоро је синониман са издвојеним *δόξη* καὶ *ἀτιμία* и као да га у неку руку подвлачи.

⁷¹ Уп. коментар: „Dennoch gebraucht er [Paulus] δόξα auch in profangriechischem Sinne. So wird es in 2Kor 8, 19 mit der profanen Bedeutung *Meinung, Plan, Ansehen* verwendet und in 1Kor 11, 15 sowie 2Kor 6, 8 mit der ebenfalls profanen Bedeutung *Ehre, Ruhm*. Weiterhin schwingt in 1Kor 11, 15 auch die Bedeutungsnuance *Schmuck, Zierde* mit“ (SCHUMASCHER 2012, 140); међутим, код тог аутора то опет остају само начелне претпоставке будући да не разматра сама места на која указује.

лексема попут γνώμη и πρόθεσις.⁷² Но очито је да је бар део изворне семантике лексема δόξα „преживео“ и у оквирима *Новог Завета* нашао своје место код апостола Павла.

4.1.3. Лексема πρόσωπον

И за лексему πρόσωπον установљив је сличан двоструки семантички налаз.⁷³ Будући да она у *Септуагинти* преводи хебрејски предлогак רַיָּת (rāyīt), код апостола Павла се са једне стране јасно се издвајају њени *септуагинтизми*; то је најочитије са обртом πρόσωπον πρὸς πρόσωπον у значењу „лицем у лице“, који као дословни калк по хебрејском предлошку רַיָּת לְרַיָּת није посведочен у грчкој класичној књижевности:⁷⁴

βλέπομεν γὰρ ἄρτι δι' ἐσόπτρου ἐν αἰνίγματι, τότε δὲ πρόσωπον πρὸς πρόσωπον· ἄρτι γινώσκω ἐκ μέρους, τότε δὲ ἐπιγνώσομαι καθὼς καὶ ἐπεγνώσθην. νυνὶ δὲ μένει πίστις, ἐλπίς, ἀγάπη, τὰ τρία ταῦτα· μείζων δὲ τούτων ἡ ἀγάπη. „Јер сада видимо посредно, као загонетни одраз у огледалу, а онда ћемо лицем у лице. Сада сазнајем делимично, а онда ћу сазнати потпуно, као што и сам бих потпуно познат. Сада пак остаје вера, нада, љубав, то троје. Међутим, љубав је међу њима највећа“ (*Прва Коринћанима* 13, 12–3; уп. E. Lohse : ThWNT VI 769–781).

Такође из *Септуагинте* порекло вуку и следећа два карактеристична обрта: први λαμβάνειν πρόσωπον „некога неосновано протежирати, неосновано му давати предност у односу на другог“:⁷⁵

⁷² Уп.: „The Common Gk. usage of δόξα in sense of *notion, opinion* is not found in the NT“ (BDAG 257).

⁷³ Уп. коментар: „πρόσωπον weist im paulinischen Sprachgebrauch (...) eine große semantische Breite auf, von der LXX abhängiger Sprachgebrauch und einfaches Griechisch stehen nebeneinander“ (GRUBER 1998, 301).

⁷⁴ Уп.: καὶ ἐκάλεσεν Ἰακωβ τὸ ὄνομα τοῦ τόπου ἐκεῖνου Εἶδος Θεοῦ· εἶδον γὰρ Θεὸν πρόσωπον πρὸς πρόσωπον, καὶ ἐσώθη μου ἡ ψυχή. „И Јаков прозва то место Изглед (Лик) Божји: Јер видех Бога лицем у лице, те се спаси душа моја“ (*Gn* 32, 31); πρόσωπον κατὰ πρόσωπον ἐλάλησεν Κύριος πρὸς ὑμᾶς ἐν τῷ ὄρει ἐκ μέσου τοῦ πυρός (...) „На тој гори Господ вам се из средишта ватре обратио лицем у лице (...)“ (*Dt* 5, 4); „πρόσωπον, οὐ, τό 1. (...) b. *personal presence or relational circumstance, fig.* – a. in all kinds of imagery which, in large part, represent OT usage, and in which the face ist oft. to be taken as the seat of the faculty of seeing. βλέπειν πρόσωπον πρὸς πρόσωπον *to see face to face* 1 Cor 13, 12 (cp. Gen 32, 31) (...)“ (BDAG 887).

⁷⁵ Уп.: ὅτι Κύριος κριτὴς ἐστίν, καὶ οὐκ ἔστιν παρ' αὐτῷ δόξα προσώπου. οὐ λήμψεται πρόσωπον ἐπὶ πτωχοῦ καὶ δέξιν ἡδικημένου εἰσακούσεται· „Јер Господ је судија, и код Њега не пролази углед (важност) личности. Он не даје предност у односу на сиромаша, те ће услишати молитву човека који трпи неправду“ (*Sir* 35, 12–3); 4, 22; *Dt* 10, 17; *Ml* 1, 8; „Special uses: the OT is the source of λαμβάνειν πρόσωπον *show partiality or favoritism* Gal 2, 6“ (BDAG 584; 888). Одатле и новозаветни неологизам προσωποληψία „пристрасност према неком, протежирање“: οὐ γὰρ ἐστὶν προσωποληψία παρὰ τῷ Θεῷ. „Јер Бог не гледа ко је

ἀπὸ δὲ τῶν δοκοῦντων εἶναί τι, – ὅποιοι ποτε ἦσαν οὐδέν μοι διαφέρει πρόσωπον ὁ Θεὸς ἀνθρώπου οὐ λαμβάνει – ἐμοὶ γὰρ οἱ δοκοῦντες οὐδὲν προσανέθεντο (...) „Што се тиче оних који су важили као угледни, – ма какви да су некад били, мени је свеједно; Бог не гледа ко је ко, – мени, наима, ти угледни нису ништа додали (...)“ (Γαλατιμα 2, 6);

те и други обрт πίπτειν ἐπὶ πρόσωπον „пасти ничице у знак побожности, побожне тронутости“:⁷⁶

ἐὰν δὲ πάντες προφητεύωσιν, εἰσέλθῃ δὲ τις ἄπιστος ἢ ιδιώτης, ἐλέγχεται ὑπὸ πάντων, ἀνακρίνεται ὑπὸ πάντων, τὰ κρυπτά τῆς καρδίας αὐτοῦ φανερὰ γίνεται, καὶ οὕτως πεσῶν ἐπὶ πρόσωπον προσκυνήσει τῷ Θεῷ, ἀπαγγέλλων ὅτι Ὀντως ὁ Θεὸς ἐν ὑμῖν ἐστιν. „Ако пак сви пророкују, па уђе неки неверник (нехришћанин) или неупућен, сви га изобличавају, сви га испитују, обелодањују се тајне његова срца, па ће он тако пасти ничице и поклонити се Богу објављујући: Бог је уистину међу Вама“ (Прва Κορινθιаниμα 14, 24–5).⁷⁷

Са друге стране, код апостола Павла дају се нотирати употребе лексеме πρόσωπον за које се не може рећи да по нечему одударају од изворних, односно уобичејених и у хеленској традицији:

Εἰ δὲ ἡ διακονία τοῦ θανάτου ἐν γράμμασιν ἐντετυπωμένη λίθοις ἐγενήθη ἐν δόξῃ, ὥστε μὴ δύνασθαι ἀτενίσαι τοὺς υἰοὺς Ἰσραὴλ εἰς τὸ πρόσωπον Μωϋσέως διὰ τὴν δόξαν τοῦ προσώπου αὐτοῦ τὴν καταργουμένην, πῶς οὐχὶ μᾶλλον ἡ διακονία τοῦ Πνεύματος ἔσται

ко“ (Римљанима 2, 11); са друге стране, као калк од новозаветног хапакса προσωπολήμπτης објашњава се старословенско лицемѣръ (Дела апостолска 10, 34).

⁷⁶ Уп.: καὶ ἔπεσεν Аврам ἐπὶ πρόσωπον αὐτοῦ, καὶ ἐλάλησεν αὐτῷ ὁ Θεὸς λέγων Καὶ ἐγὼ ἰδοὺ ἡ διαθήκη μου μετὰ σοῦ, καὶ ἔση πατήρ πλήθους ἐθνῶν. „И Аврам паде ничице и Бог му се обрати: И Ја, види, [утврђујем] свој завет са тобом, и бићеш отац мноштву народа“ (Gn 17, 3); Rth 2, 10; 3 Rg 18, 39; BDAG 887.

⁷⁷ У септуагинтизме код апостола Павла спадају и предлошки изрази ἀπὸ προσώπου = ἀπὸ „далеко од“, уп.: „Hebraistically ἀπὸ προσώπου τινός (Gen 16, 6; Jer 4, 26; Sir 21, 2 etc.) (away) from the presence of someone 2 Th 1, 9 (Is 2, 10; 19, 21)“ (BDAG 106; в. горе н. 26): (...) οἵτινες δίκην τίσουσιν ὄλεθρον αἰώνιον ἀπὸ προσώπου τοῦ Κυρίου καὶ ἀπὸ τῆς δόξης τῆς ἰσχύος αὐτοῦ (...) „(...) који ће бити кажњени вечном пропашћу далеко од Господа и величанствености Његове силе (...)“ (Друга Солуњанима 1, 9); κατὰ πρόσωπον „пред (coram)“: Αὐτὸς δὲ ἐγὼ Παῦλος παρακαλῶ ὑμᾶς διὰ τῆς πραΰτητος καὶ ἐπιεικείας τοῦ Χριστοῦ, ὃς κατὰ πρόσωπον μὲν ταπεινὸς ἐν ὑμῖν, ἀπὼν δὲ θαρρῶ εἰς ὑμᾶς. „А сам ја, Павле, молим вас кротости и благодати Христове ради, ја који сам пред вама понизан, када сам међу вама, али сам слободан према вама када сам далеко од вас“ (Друга Κορινθιанима 10, 1); и израз εἰς πρόσωπον у истом значењу као претходни: τὴν οὖν ἔνδειξιν τῆς ἀγάπης ὑμῶν καὶ ἡμῶν καυχήσεως ὑπὲρ ὑμῶν εἰς αὐτοὺς ἐνδεικνύμενοι εἰς πρόσωπον τῶν ἐκκλησιῶν. „Покажите ми, дакле, пред црквама доказ своје љубави и нашег поноса за вас“ (ibid. 8, 24); BDR 176–7.

ἐν δόξῃ; „Ако је пак служба смрти, словима урезана у камење, била тако величанствена да синови Израиљеви нису могли погледати у Мојсијево лице због пролазног сјаја његовог лица, како да не буде још величанственија служба Духа?“ (Друга Коринћанима 3, 7–8; уп. *ibid.* 3, 13; 11, 20).⁷⁸

Без обзира на очиту старозаветну реминисценцију, ту ипак нема довољних индиција да би се разазнао, те на крају и допустито неки посебан хебрејски уплив на употребу лексеме πρόσωπον, као што се то са више основа могло урадити у претходним примерима, при чему је дистинкција у великој мери отежана тиме што се семантике тих двеју несродних речи поклапају: основно значење хебрејског предлошка מַיִם (*rānīt*) такође је „лице“.⁷⁹

4.1.4. „Неразумно срце“

У овом дискурсу такође је вредна пажње чињеница да се апостол Павле не служи расположивом семантиком само једне грчке лексеме, употребљавајући је по потреби час као *септуагинтизам* час у изворном значењу, дакле као *грецизам*, већ да, обратно, на један предмет, било да је у питању неки битан појам или идиом, усредсређује расположиву семантику више грчких лексема, исказујући га тако час *септуагинтизмом* једне час изворним значењем (*грецизмом*) друге, стварајући јединствене хибридне изразе, што ћемо ислустровати следећим примером.

По старозаветном поимању срце је духовни центар човека те, између осталог, и главни орган расуђивања и размишљања,⁸⁰ што се код апостола

⁷⁸ Уп.: καὶ εἶδεν Ἀαρὼν καὶ πάντες οἱ πρεσβύτεροι Ἰσραὴλ τὸν Μωϋσῆν καὶ ἦν δεδοξασμένη ἡ ὄψις τοῦ χρώματος τοῦ προσώπου αὐτοῦ, καὶ ἐφοβήθησαν ἐγγίσει αὐτοῦ. „И Арон и све старешине Израиља видеше Мојсија и кожа на његовом лицу беше попримила блештав сјај, те се побојаше да му приђу“ (Sept. Ex 34, 30).

⁷⁹ Уп. коментар: „Zwar kann auch das hebräische מַיִם *Gesich, Antlitz* bedeuten, von einem Semitismus sollte aber trotzdem nicht gesprochen werden. Denn es handelt sich hier genau um den Fall, dass die Semantik des griechischen Wortes und des hebräischen Äquivalentes sich treffen. Ein Grieche dieser Zeit jedenfalls würde πρόσωπον mit der Bedeutung *Gesicht* keinesfalls als ungrüchisch empfinden“ (SCHUMASCHER 2012, 141); горе смо изнели сличну констатацију за однос у *Септуагинти* између лексеме ἐκκλησία и њеног хебрејског предлошка לְהָאֵל (*qāhāl*) (крај поглавља 3.1).

⁸⁰ Уп.: „In den weitaus meisten Fällen werden vom Herzen intellektuelle, rationale Funktionen ausgesagt, also genau das, was wir dem Kopf und genauer dem Hirn zuschreiben, vgl. 1 Sam 25, 37. Hier ist das Wort [*leb(āb)*] klar unterschieden von *naḥāš* und *rūḥ* [...]. Es ist dem falschen Eindruck zu wehren, als sei der biblische Mensch mehr vom Gefühl als von der Vernunft bestimmt“ (WOLFF 2010, 84).

Павла огледа у изразу ἀσύνητος καρδία „неразумно срце“,⁸¹ при чему се у првом плану има разум, односно способност расуђивања:

(...) διότι γνόντες τὸν Θεὸν οὐχ ὡς Θεὸν ἐδόξασαν ἢ ἠὲ χαρίστησαν, ἀλλ' ἐματαιώθησαν ἐν τοῖς διαλογισμοῖς αὐτῶν καὶ ἐσκοτίσθη ἡ ἀσύνητος αὐτῶν καρδία. φάσκοντες εἶναι σοφοὶ ἐμωράνθησαν καὶ ἥλλαξαν τὴν δόξαν τοῦ ἀφθάρτου Θεοῦ ἐν ὁμοιώματι εἰκόνοσ φθαρτοῦ ἀνθρώπου καὶ πετεινῶν καὶ τετραπόδων καὶ ἐρπετῶν. „Јер иако су Бога познали, нису га као Бога прославили, нити [му] захвалност показали, него у својим мислима заблудеше у сујету, те се помрачи њихово неразумно расуђивање.⁸² Постали су люди говорећи да су мудри, па заменише величанственост бесмртнога Бога сликом и приказом пропадљивога човека, и птица, и четвороножних животиња, и гмизаваца“ (Римљанима 1, 21–3).

Но у хеленској традицији, почев од Хомера, срце је пре свега стециште и исходиште јаких осећања и тешких, неконтролисаних излива емоција као што су гнев, страх, мржња, одушевљење, тугомора, пожуа, те и претерана смелост, дрскост.⁸³ Стога би се са тог становишта на разматраном месту пре очекивао појам νοῦς; управо и таква грчка идиоматика није страна апостоу Павлу. Наиме, неколико стихова даље од израза ἀσύνητος καρδία посведочен је други ἀδόκιμος νοῦς, који му је сасвим еквивалентан:

καὶ καθὼς οὐκ ἐδοκίμασαν τὸν Θεὸν ἔχειν ἐν ἐπιγνώσει, παρέδωκεν αὐτοῦς ὁ Θεὸς εἰς ἀδόκιμον νοῦν, ποιεῖν τὰ μὴ καθήκοντα (...) „И пошто нису нашли за сходно да упознају Бога, Бог их је препустио њиховом недораслом уму да чине што не приличи (...)“ (ibid. 28).⁸⁴

И на следећем месту код апостола Павла лексема καρδία може се схватити као *септуагинтизам*, тј. може јој се на основу контекста опет

⁸¹ Уп.: ἐταράχθησαν πάντες οἱ ἀσύνητοι τῆ καρδία (...) „сви се неразумници у срцу смутише (...)“ (Sept. Ps 75, 6; LEH 90); ἀνὴρ ἀφρων οὐ γινώσεται, καὶ ἀσύνητος οὐ συνήσει ταῦτα. „Човек безумник неће [то] увидети, и неразумник неће то разумети“ (ibid. 91, 7).

⁸² На *септуагинтизам* καρδία у споју ἀσύνητος καρδία ту непосредно упућује први члан тог споја, а посредно и други термини из когнитивне сфере γινώσκειν, μωραίνειν, οἱ διαλογισμοὶ и σοφοί.

⁸³ Уп.: „καρδία...esp. as the seat of feeling and passion, as rage or anger, οἰδάνεται κραδίη χόλω Π. 9. 646; τέτλαθι δὴ, κραδίη Od. 20. 18 ...; of fear or courage, κυνὸς ὄμματ' ἔχων, κραδίην δ' ἐλάφοιο Π. 1. 225; ... ἐν μὲν οἱ κραδίη θάρσος βάλε 21. 547, etc.; ... of sorrow or joy, ἐν μὲν κραδίη μέγα πένθος ἄεξε Od. 17. 489“ (LSJ 877). Међутим, израз ἀσύνητος καρδία „неразумно срце“ налази у Хомера бар на приви поглед потпуно паралелу: (...) ὡς ἄνοον κραδίην ἔχεις (...) „(...) будући да имаш неразумно срце (...)“ (Π. 21, 441).

⁸⁴ Утисак о реторичкој вештини ту додатно појачава игра речи δοκιμάζειν – ἀδόκιμος νοῦς.

претпоставити старозаветно значење „способност расуђивања, разум“,⁸⁵ будући да је ту непосредно повезана са још једним чланом из исте лексичке породице νοῦς, која је, дакле, по свим грчким философским класификацијама најрепрезентативнија управо за когнитивну сферу:

καὶ ἡ εἰρήνη τοῦ Θεοῦ ἡ ὑπερέχουσα πάντα νοῦν φρουρήσει τὰς καρδίας ὑμῶν καὶ τὰ νοήματα ὑμῶν ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ. „И мир Божји, који превазилази сваки ум, сачуваће ваш разум и ваше мисли у Христу Исусу“ (Филипљанима 4, 7).

Наиме, ако би се узело да лексема καρδία ту искључиво оличава седиште страсти, пре свега оних тешких, што би пре било у складу са грчким осећајем, најпре хомерским а затим и каснијим философским, онда би у примени на њу ту прикладнији био неки други глагол, на пример израз ῥύεσθαι ἀπό/ἐκ „избавити од“ (в. горе Римљанима 7, 22–25), него сам глагол φρουρεῖν „чувати“; по свему судећи, лексема καρδία и νοήματα, прва као септуагинтизам а друга у изворном значењу, дакле као грецизам, ту су сасвим компатибилне, односно старозаветна и хеленска традиција опет нису у колизији.

Тиме се опет потврђује особеност језичког израза апостола Павла будући да расположиву семантику, како грчка изворна значења и тако њима несродна, по крајњем пореклу хебрејска значења, било једне или више речи, не доводи у опреку, већ неспутано уклапа у ново штиво, у нову синтезу.

5. Закључак

Из спроведног испитивања произилази закључак да, упркос хебрејском упливу на семантику одређених грчких лексема, до чега је дошло понајпре у *Септуагинти*, њихова изворна значења, нека посведочена већ од Хомера, у новозаветним употребама, у првом реду код апостола Павла, нису супституисана или анулирана, већ по потреби налазе примену. Када су дакле посреди питања у домену новозаветне историјске семантике, свакако би било методолошки погрешно значења са старозаветном конотацијом, у првом реду *септуагинтизме*, и изворна, са новозаветног становишта, профана значења, било у оквиру семантике једне лексеме или у сучељавању више лексема, разграничити као узајамно искључиве

⁸⁵ Уп.: αἱ ἡμέραι μου παρήλθον ἐν βρόμῳ, ἐρράγη δὲ τὰ ἄρθρα τῆς καρδίας μου. „И дани моји ишчилеше у јадиковању, и растргаше се уди срца мога (пустила је способност расуђивања)“ (Job 17, 11); „καρδία, -ας ...; heart, mind (as the faculty of thought or understanding) Jb 17, 4“ (LEH 306).

алтернативе; насупротив томе, у виду се морају имати све могућности које је ту и у то време грчки језик стављао на располагање. Само се пажљивим читањем сваког конкретног новозаветног контекста може изнети суд да ли једна познатија грчка лексема, која је стицајем историјских околности у свој семантички репертоар уврстила *септуагинтизам* (в. горе поглавље 3), у том контексту и читује то значење са старозаветном конотацијом. Чак и онда када се фокусирана лексема јавља у једном новозаветном контексту, који представља упечатљиву старозаветну реминисценцију, њена изворна, профана значења нису нужно искључена (в. горе *Римљанима* 7, 22—25; *ibid.* 3, 27—28; *Друга Коринћанима* 3, 7—8). У таквим случајевима ваља правити разлику између уопштених културноисторијских утицаја, односно зрачења старозаветне, јеврејске традиције у *Новом Завету*, и *хебраизама*, односно међу њима најбројних *септуагинтизама*, у ужем смислу. Штавише, покушали смо предочити како апостол Павле на уском простору, упоредо и наизменично, ангажује како *септуагинтизме* тако и изворна, профана значења из расположиве семанике било једне или више лексема, не доводећи их притом у опреку, већ складно уклапајући у своју мисао. Најзад, огледи из новозаветне семантике, усмерени пре свега на однос између хебрејског уплива и изворне семантике из богате хеленске традиције, са своје стране могу допринети одређивању и описивању грчког језика *Новог Завета*, те одатле и специфичног хришћанског, християнизованог језика који се на тој основици даље развијао. Наиме, употреба познатих грчких лексема у новозаветном контексту сигурно је доводила до настанка њихових карактеристичних употреба. И када у том следу одређене лексеме читују специфичне семантичке помаке и одређену специјализацију, и то у односу на оба семантичка пресека назначена као главна, у односу на хеленску традицију и дела хеленизованих Јевреја, то није нужно доводило до раскида са њиховом дотадашњом употребом, већ пре до њене допуне. Стога при оваквим испитивањима новозаветних употреба и значења једне лексеме у обзир мора доћи целокупан распон њених значења, и то независно од тога колико се брзо развијао један особен хришћански језик.

У сваком случају, при истраживању грчког језика *Новог Завета* мора се пажљиво постављати и питање да ли се и у којој мери могу доказати хебрејски и други страни упливи на разним језичким нивоима, дакле оно што не би било објашњиво из самих грчких језичких средстава. Поготову када се тежиште стави на хебрејски уплив, ваља прво извести на чистину да ли се ради о упливу на сам језик, тј. да ли се ту могу издвојити у правом смислу *хебраизми* и у њиховим оквирима препознати најбројнији

септуагинтизми, или се пак ради о једном општем културноисторијском упливу, пре свега у домену начина размишљања и погледа на свет (Тнумв 1901, 121).

Све у свему, у семантичким истраживањима ове врсте кључни критериј представља дати новозаветни контекст, што смо покушали доказати указивањем на узајамно неометану употребу изворне грчке и посредне хебрејске семантике у испитаним примерима.

На крају, када се при испитивању новозаветног грчког језика, и уопште једног хришћанског језика, ограничимо на његову карактеристичну лексику, ваља, с обзиром на спроведено огледно испитивање, кренути од претпоставке да она није искључиво плод језикотворне креативности раног хришћанства, већ да се постепено развијала и диференцирала унутар историје самог грчког језика, и то кроз одређене етапе условљене понајвише променом религијског кода, што се да пратити кроз три главна семантичка пресека: од Хомера преко *Септуагинте* па све до *Новог Завета*, а онда и даље. Стога се изворном хришћанству, како то Дајсман лепо формулише (DEISSMANN 1923, 61), пре може приписати потенцијал за преобликовање затечених појмова него за извођење нових.

Извори

Novum Testamentum Graece – Textum Graecum post E. et E. Nestle communiter ediderunt B. et K. Aland / J. Karavidopoulos / C. M. Martini / V. M. Metzger / H. Strutwolf, Stuttgart ²⁸2012.

Septuaginta I–II – ed. A. Rahlfs, Stuttgart ⁹1971.

Литература

БЕНВЕНИСТ 2002 – Е. Бенвенист, Речник индоевропских установа (превод А. Ломе: E. Benveniste, *La vocabulaire des institution indo-européennes*, Paris 1969), Сремски Карловци / Нови Сад.

ВЕШОВИЋ—ПУТНИК 2008 – М. Вешовић / Н. Путник, „Увод у Аристеево писмо Филократу“, in : *Богословље* LXVIII (2), 5–13.

*

BAUMERT 1992 – N. Baumert, *Antifeminismus bei Paulus? Einzelstudien* (fzb 68), Würzburg.

- BAUMERT 2007 – N. Baumert, *Sorgen des Seelsorgers. Übersetzung und Auslegung des ersten Korintherbriefs*, Würzburg.
- BAUMERT 2008 – N. Baumert, *Mit dem Rücken zur Wand. Übersetzung und Auslegung des zweiten Korintherbriefes*, Würzburg.
- BAUMERT-MEISSNER 2010 – N. Baumert / J. Meißner, „NOMOS bei Paulus“, in: N. Baumert (Hg.), *Nomos und andere Vorarbeiten zur Reihe ›Paulus neu gelesen‹* (fzb 122), Würzburg, 9–245.
- B D A G – W. Bauer / F. W. Danker / W. F. Arndt / F. W. Gingrich, *A Greek-English Lexicon of the New Testament and other Early Christian Literature*, Chicago / London 2000.
- B D R – F. Blass / A. Debrunner / F. Rehkopf, *Grammatik des neutestamentlichen Griechisch*, Göttingen¹⁸ 2001.
- BESSIRE 1999 – F. Bessire, *La Bible dans la correspondance de Voltaire* (SVEC 367), Oxford.
- BLACK 1967 – M. Black, *An Aramaic Approach to the Gospels and Acts*, Oxford.
- BRODERSEN 2008 – K. Brodersen, *Aristeas. Der König und die Bibel*, Stuttgart.
- BROWNING 1997 – R. Browning, „Von der Koine bis zu den Anfängen des modernen Griechisch“, in: H. G. Nesselrath (Hg.), *Einleitung in die Griechische Philologie*, Stuttgart, 156–171.
- CREMER 1915 – H. Cremer, *Biblisch-theologisches Wörterbuch der neutestamentlichen Gräzität*, hrsg. von J. Kögel, Gotha.
- DALMAN 1930 – G. Dalman, *Die Worte Gottes*, Leipzig 1930.
- DE TROYER 2005 – K. De Troyer, *Die Septuaginta und die Endgestalt des Alten Testaments. Untersuchungen zur Entstehungsgeschichte alttestamentlicher Texte*, Göttingen.
- DEISSMAN 1923 – A. Deißman, *Licht vom Osten. Das Neue Testament und die neuentdeckten Texte der hellenistisch-römischen Welt*, Tübingen.
- DOUDNA 1965 – J. Doudna, *The Greek of the Gospel of Mark*, Philadelphia.
- ERNESTI 1761 – J. A. Ernesti, *Institutio interpretis Novi testamenti*, Leipzig.
- EWNT – *Exegetisches Wörterbuch zum Neuen Testament I–III*, hrsg. von H. Balz und G. Schneider, Stuttgart / Berlin / Köln 1992.
- FELDMEIER 1994, 26 – R. Feldmeier, „Weise hinter ›eisernen Mauern‹. Tora und

- jüdisches Selbstverständnis zwischen Akkulturation und Abgrenzung im Aristeasbrief“, in: HENGEL-SCHWEMER 1994, 20–37.
- FRIEDRICH 1978 – G. Friedrich, „Zur Vorgeschichte des Theologischen Wörterbuchs zum Neuen Testament“, in: ThWNT X, 1–53.
- FRISK – H. Frisk, *Griechisches etymologisches Wörterbuch I–III*, Heidelberg 1973–1979.
- GRUBER 1998 – M. M. Gruber, *Herrlichkeit im Schwachheit. Eine Auslegung der Apologie des Zweiten Korintherbriefs 2 Kor 2, 14–6, 13* (fzb 89), Würzburg.
- HENGEL 1991 – M. Hengel, „Der vorchristliche Paulus“, in: id. (Hg.), *Paulus und das antike Judentum*, Tübingen, 177–293.
- HENGEL-SCHWEMER 1994 – M. Hengel / A. M. Schwemer, *Die Septuaginta zwischen Judentum und Christentum*, Tübingen.
- HOFFMANN-SIEBENTHAL 1990 – E. G. Hoffmann / H. von Siebenthal, *Griechische Grammatik zum Neuen Testament*, Riehen.
- HORSLEY 1998 – G. H. L. Horsley, „The Fiction of Jewish Greek“, in: *Linguistic Essays* (5), 5–41.
- HOWARD 1929 – W. F. Howard, „Semitisms in the New Testament“, in: MOULTON II, 411–485.
- JOÜON 1930 – P. Joüon, *L'Évangile de Notre-Seigneur Jésus-Christ*, Paris.
- KENNEDY 1895 – H. A. A. Kennedy, *Sources of New Testament Greek: Or, The Influence Of The Septuagint On The Vocabulary Of The New Testament*, Edinburgh.
- KLEIST 1936 – J. A. Kleist, *The Gospel of Saint Mark. Presented in Greek Thought-Units and Sense-Lines with a Commentary*, New York etc.
- KOCH 1986 – D. A. Koch, *Die Schrift als Zeuge des Evangeliums. Untersuchungen zur Verwendung und zum Verständnis der Schrift bei Paulus*, Tübingen.
- LAGRANGE 1929 – M.-J. Lagrange, *Évangile selon Saint Marc*, Paris.
- LEH – J. Lust / E. Eynikel / K. Hauspie, *A Greek-English Lexicon of the Septuagint*, Stuttgart 2003.
- LINDEMANN 2000 – A. Lindemann, *Der Erste Korintherbrief*, Tübingen.
- LSJ – H. G. Liddell / R. Scott / H. S. Jones, *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1961.
- LYALL 1981 – F. Lyall, „Legal Metaphors in the Epistles“, in: *Tyndale Bulletin* 32, 81–95.

- LXX.D EK – *Erläuterungen und Kommentare zum griechischen Alten Testament I–II*, hrsg. von M. Karrer / W. Kraus, Stuttgart 2011.
- MALONEY 1981 – E. C. Maloney, *Semitic Interference in Marcan Syntax*, Arbor.
- MOULTON – J. H. Moulton, *A Grammar of New Testament Greek I–II*, Edinburgh 1906–1929.
- NORDEN 1974 – E. Norden, *Die antike Kunstprosa. Vom VI Jahrhundert v. Chr. bis in die Zeit der Renaissance*, Bd. 2, Darmstadt.
- RADERMACHER 1911 – L. Radermacher, *Neutestamentliche Grammatik. Das Griechisch des Neuen Testaments im Zusammenhang mit der Volkssprache*, Tübingen.
- REISER 1984a – M. Reiser, „Der Alexanderroman und das Markusevangelium“, in: H. Cancik (Hg.), *Markus-Philologie. Historische, literargeschichtliche und stilistische Untersuchungen zum zweiten Evangelium*, Tübingen, 131–163.
- REISER 1984b – M. Reiser, *Syntax und Stil des Markusevangeliums im Licht der hellenistischen Volksliteratur*, Tübingen.
- REISER 2001 – M. Reiser, *Sprache und literarische Formen des Neuen Testaments*, Paderborn etc.
- REISER 2005 – M. Reiser, „Die Quellen des neutestamentlichen Griechisch und die Frage des Judengriechischen in der Forschungsgeschichte von 1689-1989“, *Biblische Zeitschrift* 49, 46–59.
- ROTHE 1863 – R. Rothe, *Zur Dogmatik*, Gotha.
- RUMMEL 1987 – E. Rummel, „God and Solecism. Erasmus as a Literary Critic of the Bible“, in: *Erasmus of Rotterdam Yearbook* 7, 54–72.
- RYDBECK 1967 – L. Rydbeck, *Fachprosa, vermeintliche Volkssprache und Neues Testament. Zur Beurteilung der sprachlichen Niveauunterschiede im nachklassischen Griechisch*, Lund.
- SANDAY-HEADLAM 1980 – W. Sanday / A. C. Headlam, *A Critical and Exegetical Commentary on the Epistle to the Romans*, Edinburgh.
- SCHLEIERMACHER 1838 – F. Schleiermacher, *Hermeneutik und Kritik mit besonderer Beziehung auf das Neue Testament*, Berlin.
- SCHUMACHER 2012 – T. Schumacher, *Zur Entstehung christlicher Sprache. Eine Untersuchung der paulinischen Idiomatik und der Verwendung des Begriffes πίστις*, Bonn.
- TAUBES 1993 – J. Taubes, *Die Politische Theologie des Paulus*, München.

THAT - *Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament* I–II, hrsg. von E. Jenni / C. Westermann, Darmstadt 2004.

ThBNT – *Theologisches Begriffslexikon zum Neuen Testament*, hrsg. von L. Coenen und K. Haacker, Wuppertal 2005.

ThWNT – *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament* I–X, begr. von G. Kittel, hrsg. von G. Friedrich, Stuttgart 1933–1979.

THUMB 1901 – A. Thumb, *Die griechische Sprache im Zeitalter des Hellenismus. Beiträge zur Geschichte der KOINH*, Straßburg.

TURNER – N. Turner, *A Grammar of New Testament Greek* I–II, Edinburgh 1963–1980.

WOLFF 2010 – H. W. Wolff, *Anthropologie des Alten Testaments*, Gütersloh / München.

ZEZSCHWITZ 1859 – C. A. G. von Zezschwitz, *Profangraecitae und biblischer Sprachgeist. Eine Vorlesung über die biblische Umbildung hellenischer Begriffe besonders der psychologischen*, Leipzig.

Milosav Vešović
Faculty of Orthodox Theology
University of Belgrade

Excerpts from the History of Research of the New Testament Language

Abstract: This work delineates the Greek language of the New Testament in its basic contours, or at least it lays the groundwork for that task. Therefore, it first provides a basic insight into the history of examining and evaluating the Greek language of the New Testament, ranging from Origen's theological considerations, the first philological observations in the Renaissance, and the more developed theories of the 18th and 19th centuries, up to more recent attempts at explaining it in the 20th and 21st centuries. In the following step, the Septuagint is identified as the primary source of Hebrew influence on the language of the New Testament, with an emphasis on the ways the Apostle Paul used that work. Finally, all the issues discussed are viewed within the framework of historical semantics, whereby the author relies on the specific uses of the selected Greek lexemes to determine the relation between their original meanings in the rich Hellenic tradition and the meanings loaded with the Old Testament connotations that originate from the Septuagint. With the focus of the analysis eventually narrowing down to the typical New Testament vocabulary, the author comes to a general conclusion that this vocabulary should not be entirely ascribed to the linguistic creativity of Early Christianity; rather, it was developed and differentiated gradually within the history of the Greek language as such, through stages that were mostly determined by changes in

Милосав Вешовић

the religious code, which can be followed through the three main semantic intersections: from Homer, via the Septuagint, up to the New Testament and further.

Keywords: the language of the New Testament, koiné dialect, Hebrew influence, the Septuagint, Septuagintisms, original meanings, the Apostle Paul.

Марко Витас
Brown University
marko_vitas@brown.edu

Никола Голубовић
University of Pennsylvania
nikolag@sas.upenn.edu

Милош Милић Радишевић
Универзитет у Београду
milos090893@gmail.com

Јован Цвјетичанин
University of Virginia
jc3ev@virginia.edu

Astronomica: Прво певање Звездословља Марка Манилија*

Увод

Име Марка Манилија, које се у рукописима редовно налази испред текста најдужег сачуваног латинског астрономског певања, остало је загонетка за истраживаче. Манилије и његов еп не помињу се у античким изворима, па се осим имена о њему не зна ништа.¹ Што се тиче времена живота и настанка дела од помоћи су једино подаци из самога текста.

*Превод: Милош Милић Радишевић (1–460), Јован Цвјетичанин (461–926). Сравњивање, редакција превода и увод: Никола Голубовић. Коментар уз текст: Марко Витас.

Овај чланак настао је као резултат студентског пројекта реализованог шк. 2015/2016. год. на Филозофском факултету у Београду, на подстицај доц. др Орсата Лигорија. Деветоро студената класичних наука превело је спев Марка Манилија на српски језик, добивши у задатак приближно једнаке комаде латинског текста. Овај чланак први је у низу сличних, где ће, певање по певање, тај превод бити штампан уз увод и коментар. Студенти који су учествовали у пројекту следећи су: Милош Милић Радишевић (1.1–1.460), Јован Цвјетичанин (1.461–1.926), Александар Анђеловић (2.1–2.458), Данило Савић (2.459–2.920), Никола Голубовић (2.921–3.411), Исидора Толић (3.412–4.191), Вишња Бојовић (4.192–4.653), Ивана Зечевић (4.654–5.179), Марија Гмитровић (5.180–5.745).

¹ Плиније Старији помиње извесног Манилија из Антиохије као писца астрономских текстова (35.199), али његово датирање у рани 1. век п. н. е. никако не одговара Манилију писцу епа. Да би овај Манилије могао бити потомак онога којег помиње Плиније, одавно је

Тако из 899. стиха, где се помиње Варов пораз у Теутобуршкој шуми, добијамо 9. г. н. е. као *terminus post quem* за прво певање Звездословља. Август, помињан с краја на крај певања (ст. 7, 385, 800, 913, 925–6), још увек је жив. Певање је, дакле, написано после 9. септембра 9. г, а пре 19. августа 14. г., када Август умире.² Манилије је можда надживео Августа; на више места у епу он се цару и директно обраћа, али треба имати у виду да књижевници често ословљавају моћне људе у својим делима.³ Истиче се величанство Августове владавине на земљи и његова будућа власт на небу (која му следује у виду деификације у државној религији), као и његова *pietas* према адоптивном оцу, Јулију Цезару. Ово конвенционално ласкање цару, свачијем патрону, ипак не разјашњава ко је био Манилије и нужно не значи да је познавао Августа.⁴

Манилије се надовезује на богату астрономску традицију. Пре њега о небеским појавама писао је Арат из Солâ,⁵ чијим се епом (Φαινόμενα) Манилије нарочито служио у састављању свог првог певања.⁶ Међу његовим изворима налазе се још Асклепијад из Мирлије⁷ и Посејдоније из Апамеје.⁸ Могуће је да се служио и приручником Нехепсона и Петосирида.⁹ Астрономија је постепено продирала из грчког света у Рим. До Манилијевог времена о прорицању путем звезда писао је Цицерон (у *de Divinatione* и *de Fato*)¹⁰, а он је и превео Аратов спев на латински. Исто дело превео је и Германик.¹¹ Манилијева поетика била је такође

претпостављено, али за ту претпоставку нема доказа (Volk 2009, 4–5). V. такође и преглед у FERRAVOLI / FLORES / SCARCIA 1996–2001, XIX–XXVI.

² Овај *terminus ante quem*, међутим, није прихваћен од свих научника. О расправама v. Volk 2009, 138–139. Нема трагова да помогну око датирања остатка спева.

³ Тако је, на пример, Овидије (пишући у отприлике исто време када и Манилије) посветио своје Фасте Германику (1.1–64), који се и сâм интересовао за астрологију.

⁴ Било је, међутим, уобичајено да цар уза себе држи разне учењацима, па и стручњацима за небеске појаве. Ови су најчешће бивали Грци, као Трасил, астролог чијим се услугама служио Тиберије (Tac. *Ann.* 6.21–22; Suet. *Tib.* 14.4).

⁵ 3. век п. н. е. Арат је провео део живота на двору македонског краља Антигона Гонате (277–239. г. п. н. е.).

⁶ О овоме v. Авру 2007.

⁷ 2–1. век п. н. е. Асклепијад је био путујући учењак. Написао је дела о разним писцима, а за Манилија је најважнији његов коментар на Аратов спев.

⁸ 2–1. век п. н. е. Ученик стоичара Панетија. Касније је живео на Родосу и обављао јавне функције. Познавао је Помпеја и Цицерона. У његовом богатом опусу издваја се дело у којем пореди Хомера и Арата, као и дела о метеорологији, свемиру и природи.

⁹ Нехепсон и Петосирид (имена су египатска, хеленизована у Νεχεψώ и Πετόσιρις) псеудоними су двојице аутора чији је приручник из 2. века п. н. е. (Ἀστρολογούμενα) садржао сва битна учења хеленистичке астрономије.

¹⁰ О Цицерону и астрологији v. GREEN 2014, 75–93.

¹¹ И Авијен, у 4. веку н. е. Сви ови преводи носе наслов *Aratēa*. После Манилија а пре Авијеновог превода, у 2. веку н. е., у Александрији живи Клаудије Птоlemeј. Његови

под утицајем стоичке филозофије,¹² али и Лукрецијевог епикурејства. Како је одмицала Августова владавина, прорицање из звезда постало је главни вид предвиђања будућности и значајно оруђе за промоцију нове државне идеологије.¹³

Манилијево дело типично се класификује као дидактички еп.¹⁴ Ово значи да у тексту постоји једно песничко „ја“ које се читаоцу обраћа с намером да га подучи одређеној вештини.¹⁵ Опште узевши, Манилије жели да неупућеног читаоца научи како се саставља хороскоп.¹⁶ Кроз читав текст он у исто време обликује своју учитељску персону, али и свог имплицитног и идеалног ђака-читаоца. Ко је, међутим, Манилијев стварни читалац? Астрономско штиво читали су исти они људи који су се књигама иначе бавили, дакле богати и образовани слој. Ови су вероватно били солидно упознати са основним астрономским појмовима и могли су с лакоћом да прате Манилијево излагање. Међутим, техничке финесе, попут сложених рачунских операција, биле су ван домашаја просечног читаоца. Прво певање, у коме преовладава описивање, према томе јесте и најприступачније.¹⁷

Угледајући се на крај првог певања Вергилијевих Георгика, Манилије завршава своје прво певање молитвом за престанак грађанских ратова (иако су они већ одавно завршени).¹⁸ Ово лепо осликава Манилијеву жељу да свом високоспецијализованом техничком приручнику да, поред хексаметарске форме, и друга обележја поетског текста. У овоме се без сумње угледао и на Лукреција. Манилије, који свој подухват редовно означава као песму (*carmine* је прва реч у спеву; *canenda*, 10; *carmina*, 12; *carminis*, 22; *carminis*, 118 итд.), воли дигресије и варијације на књижевне топосе. Такав је његов опис куте у Атини (880–891), тема коју су често обрађивали књижевници разних профила још од Тукидидовог првобитног описа (2.47–54). Манилије такође инсистира како је управо он први обрадио овај предмет у песми (1.4; 113). Тврдње о ауторском

Алмагест и *Тетрабиблос* (оба сачувана, неки њихови делови само у арапском преводу) најзначајнија су астрономска дела из тог периода.

¹² О чему v. Навінек 2011.

¹³ О успону астрологије у Риму v. GREEN 2014, 65–74. О астрологији у Августово време, 97–108.

¹⁴ GREEN 2014, 12.

¹⁵ Исто. Оваква дефиниција важи за веома широк спектар дидактичких текстова, од Хесиодових *Послова и дана*, преко Овидијеве *Љубавне вештине*, све до Колумелиног пољопривредног приручника итд.

¹⁶ GREEN 2014, 2.

¹⁷ GREEN 2014, 16. Сложеним питањем Манилијеве средњовековне и ренесансне предаје и рецепције баве се MARANINI 1994. О овоме и разним другим питањима зборник LUZZI 1993.

¹⁸ Volk 2009, 144–145.

првенству готово су топос у римској књижевности (као Ног. Сarm. 3.30.13 и други). Манилије воли и етиолошке епизоде (нпр. 750–754), и каталоге (762–804) где истакнуто место добијају јунаци из старије римске историје, а као врхунац сваки пут долази Август. Манилије посеже за књижевним материјалом са разних страна, користи конвенције дидактичке епике, и његова еклектичност има јасан циљ: он себе сматра песником и жели да тако буде схваћен.

Прво певање Манилијевог епа служи као увод и основа за главни предмет његовог дела. Упркос наслову *Звездословље* или *Астрономија* (*Astronomica*, према грч. τὰ ἀστρονομικά), Манилија не интересује научно испитивање свемира; његов предмет је заправо астрологија, прорицање из небеских тела.¹⁹ Пре него што приступи описивању ове вештине, Манилије даје конвенционални песнички увод и опширан опис свода по којем се крећу небеска тела, или, како их он зове, „познаваоци судбине”. Прво певање у ствари је једина одистински „астрономска” књига Манилијевог пева.

Главни део првог певања *Звездословља* чини астрономска грађа. Манилије најпре истиче своју оригиналност у избору теме и даје кратку историју астрономије и њој придружену историју људског рода и цивилизације. Потом скицира где је шта на небу, уз преглед сазвежђа, зодијачких знакова и планета. Нарочиту пажњу посвећује Млечном путу, његовом постанку и функцијама. Крај певања посвећен је кометама и метеорима. Њихово појављивање на небу доводи се у везу са великим катастрофама, као што су атинска кула и грађански ратови у Риму.

Садржај прве књиге следећи је:²⁰

1.1–117	пролог;
1–24	изјашњавање о предмету песме, разматрање о песниковом задатку;
25–65	историја астрологије;
66–112	историја цивилизације;
113–117	поновно изјашњавање о теми, молитва за успех;
1.118–254	васиона;
<u>118–121</u>	увод;

¹⁹ О неразликовању „научне” астрономије од „народне” астрологије код Грка и Римљана, в. Volk 2009, 14–16.

²⁰ Према Volk 2009, 266–267.

- 122–146 теорије о настанку свемира;
- 147–166 облик свемира; четири елемента и њихова природна места; 168–203 земљина средишња позиција и њена уравнотеженост;
- 204–246 земљин округли облик;
- 247–254 складност васионе којом управља *vis animae divina*;
- 1.255–560 звезде;
- 255–256а увод;
- 256b–274 Зодијак;
- 275–372 северни знаци;
- 373–455 јужни знаци;
- 456–473 облик сазвежђа;
- 474–531 правилност кретања звезда као доказ божанске и непроменљиве природе свемира;
- 532–538 крај разматрања о непокретним звездама;
- 539–560 величина неба;
- 1.561–804 небески кругови;
- 561–563 увод;
- 566–602 паралеле (арктички и антарктички кругови, екватор, обратнице);
- 603–630 кругови;
- 631–665 покретни кругови;
- 666–804 искошени кругови (Зодијак, Млечни пут);
- 684–804 дигресија о постанку Млечног пута;
- 1.809–926 комете;
- 809–816 увод;
- 817–866 прва теорија: комете су земљини жарки издисаји;
- 867–873 друга теорија: комете су мање звезде које Сунце привлачи па тера;
- 874–926 трећа теорија: комете су божанска знамења пропасти;

905–926 римски грађански ратови и Августова победа.

Прво певање Манилијевог пева до сада није превеђено на српски језик. Компликовани и каткад тешко разумљиви астрономски материјал, прожет бројевима и рачуном, Манилије је успешно сместио у латински хексаметар и жанровски оквир дидактичког пева. Он у више наврата каже како се техничка грађа опире метричкој форми (1.24, 3.31–42, 4.431–442). Са тиме на уму, и у циљу да превод буде што разумљивији, определили смо се за прозну форму праћену коментаром. Са оваквим решењем читалац ће остати ускраћен за значајан део поетске стране Манилијевог текста; овај избор учињен је свесно. Свеукупна намера била нам је да читаоцу понудимо гипку српску прозу која ефикасно преноси астролошку поуку латинског оригинала. Овај задатак био је утолико тежи што је превод требало хомогенизовати од стила и језичких навика већег броја преводаца. За све пропусте и неелегантна решења у овом послу одговоран је искључиво редактор превода.

Латински текст дат је према Гулдовом издању (v. Библиографију). Угласним заградама обележен је превод оних места која су у латинском издању означена као спорна (она су објашњена у напоменама). Међу изломљене заграде дошли су стихови које је издавач латинског текста додао. Астролошка објашњења налазе се у напоменама уз текст.

Витас – Голубовић – Милић Радишевић – Цвјетичанин

ASTRONOMICON

LIBER PRIMVS

Carmine divinas artes et conscia fati 1
sidera diversos hominum variantia casus,
caelestis rationis opus, deducere mundo
aggredior primusque novis Helicon a movere
cantibus et viridi nutantis vertice silvas 5
hospita sacra ferens nulli memorata priorum.
hunc mihi tu, Caesar, patriae princepsque paterque,
qui regis augustis parentem legibus orbem
concessumque patri mundum deus ipse mereris,
das animum viresque facis ad tanta canenda. 10
iam propiusque favet mundus scrutantibus ipsum
et cupit aetherios per carmina pandere census.
hoc sub pace vacat tantum. iuvat ire per ipsum
aera et immenso spatiantem vivere caelo
signaque et adversos stellarum noscere cursus. 15
quod solum novisse parum est. impensius ipsa
scire iuvat magni penitus praecordia mundi,
quaque regat generetque suis animalia signis
cernere et in numerum Phoebos modulante referre.
bina mihi positae lucent altaria flammis, 20
ad duo templa precor duplici circumdatus aestu
carminis et rerum: certa cum lege canentem
mundus et immenso vatem circumstrepit orbe
vixque soluta suis immittit verba figuris.

Звездословље

[1] Узимам на себе да песмом спустим са небеса божанске вештине и опевам звезде што познају судбину. Оне дејством небеске памети мењају варљиве људске судбине. Први ћу новом песмом ускомешати хеликонске шуме зелених,¹ треперавих крошњи: моји су дарови свети – таквих до сада није било. Ти ме, Цезаре, подстичеш на то, принче и оче наше отаџбине што владаш светом који се покорава твојим величанственим законима; да, ти заслужијеш небеса што су припала твоме оцу, јер и ти си бог; ти, Цезаре, мени уливаш снагу да певам ову велику песму. Ево, небеса су наклоњена ономе ко их истражује и радо кроз песму показују вишња богатства. За ово има времена само док влада мир. Прија ми да идем по етру² и ходим и живим по бесконачном небу, да упознајем сазвежђа и разне путеве планета.³ Али није довољно само те ствари знати. Већи је ужитак сасвим спознати срж великог света, разабрати која све бића он ствара и над њима влада помоћу својих знакова, и то преточити у песму што Феб је свирком прати. Два ми олтара светле огњем, пред два храма се молим, двострука ме обузима страст – за песмом и њеним предметом. Небеса широко одзвањају песничким појем у правилном метру, а једва да допуштају да се речи у прози сложе у своја права значења.

¹ *primusque novis Heliconia movere / cantibus* (ст. 4–5) – према Хаусману и Гоу (Housman 1937²), Манилије тврди да је први јер у ранијим преводима Арата није било речи о *apotelesmata vero seu horoscopi effectus*, тј. о астрологији. У случају Цицероновог превода то је свакако тачно, али о преводима Варона из Атакса и Овидија не знамо готово ништа, док је релативна хронологија Германиковог превода, у ком се, судећи по опширним фрагментима који долазе на крају песме, расправља и астрологија, и песме Манилијеве несигурна. У сваком случају, ово не би било ни први ни последњи пут да се који римски песник похвали да је у чему био први, иако то не одговара сасвим истини. Један пример овога је Аратов преводилац Авијен из 4. века, који одмах иза Арата наводи себе, прећутавши све Аратове преводиоце и остале писце заинтересоване за астрономију (Avien. *Arat.* 64–70). За топос првенства у хексаметарском „спуштању Муза” упор. Lucr. 1.117–19 (*Ennius... primus... detulit ex Helicone*), Verg. *G.* 3.10–12 (*primus ego... deducam vertice Musas*).

² *hoc sub pace vacat tantum...* (ст. 13–15) – упореди: Germ. *Arat.* 11–12: *nunc vacat audacis in caelum tollere vultus / sideraque et mundi varios cognoscere motus*, Avien. *Arat.* 73–74: *iam placet in superum visus sustollere caelum / atque oculis reserare viam per sidera*.

³ *signa... stellarum* (ст. 15) – *signum* се овде односи на сазвежђа (и појединачне звезде), док *stella* означава планете.

Lucida intervalla 47 (2018)

Quem primum interius licuit cognoscere terris 25
munere caelestum. quis enim condentibus illis
clepsisset furto mundum, quo cuncta reguntur?
quis foret humano conatus pectore tantum,
invitis ut dis cuperet deus ipse videri,
sublimis aperire vias imumque sub orbem 32
et per inane suis parentia finibus astra?
tu princeps auctorque sacri, Cyllenie, tanti; 30
per te iam caelum interius, iam sidera nota
nominaque et cursus signorum, pondera, vires, 34
maior uti facies mundi foret, et veneranda 35
non species tantum sed et ipsa potentia rerum,
sentirentque deum gentes qua maximus esset.
et natura dedit vires seque ipsa reclusit 40
regalis animos primum dignata movere
proxima tangentis rerum fastigia caelo,
qui domuere feras gentes oriente sub ipso,
[quas secat Euphrates, in quas et Nilus abundat]
qua mundus redit et nigras super evolat urbes. 45
tum qui templa sacris coluerunt omne per aevum
delectique sacerdotes in publica vota
officio vinxere deum; quibus ipsa potentis
numinis accendit castam praesentia mentem,
inque deum deus ipse tulit patuitque ministris. 50
hi tantum movere decus primique per artem
sideribus videre vagis pendentia fata.
singula nam proprio signarunt tempora casu,
longa per assiduas complexi saecula curas:

[25] Божјим даром било је најпре дозвољено да се свет детаљно спозна. Јер ко би, да су богови та знања желели да сакрију, могао украсти тајне од свемоћних небеса? Ко би се, човечије памети, дрзнуо да пркоси боговима и да пожели да га сматрају богом? Да отвори небеске стазе горе, на небесима, и оне испод, и звезде што се држе својих граница у бескрају? Ти си, Килењанине⁴, владар и творац ове велике свете вештине. Твојом заслугом сада ближе познајемо небо: сазвежђа познајемо, имена и путање знакова, њихов значај и утицај. Све се то збило да би наша представа о свету била ширира, да би не само слика овог света била поштована, него и његова снага – да људски род спозна бога где је најмоћнији. А природа је дала снагу и сама се од себе отворила, одлучивши да најпре надахне краљевска срца; она досежу врхове уз само небо, она су укротила дивље народе на истоку [што га пресеца Еуфрат, и којима Нил обилује] откуда се сазвежђа враћају и надлећу тамне градове. Тада они што читав век жртвама пуне жртвенике, свештеници изабрани за државне обреде, преданошћу задобише божанску наклоност. Сâмо присуство моћног божанства распламсало им је честито срце, а божанство је увело њих, своје слуге, у божанске тајне и открило им их. Они су сâмо покренули вештину, и први су тим умећем тумачили судбине што зависе од звезда. Повезали су појаве и времена која им појединачно одговарају, узевши у обзир многе факторе у вишевековном периоду. Бележили су када се

⁴ *Cyllenie* (ст. 30) – „Килењанин“. Реч је о Хермесу, кога је нимфа Маја родила пошто га је зачела са Зевсом на планини Килени.

nascendi quae cuique dies, quae vita fuisset, 55
in quas fortunae leges quaeque hora valeret,
quantaque quam parvi facerent discrimina motus.
postquam omnis caeli species, redeuntibus astris,
percepta, in proprias sedes, et reddita certis
fatorum ordinibus sua cuique potentia formae, 60
per varios usus artem experientia fecit
exemplo monstrante viam, speculataque longe
deprensit tacitis dominantia legibus astra
et totum aeterna mundum ratione moveri
fatorumque vices certis discernere signis. 65
Nam rudis ante illos nullo discrimine vita
in speciem conversa operum ratione carebat
et stupefacta novo pendebat lumine mundi,
tum velut amisso maerens, tum laeta ren<ato;
surgentem neque enim totiens Titana fug>atis 69a
sideribus, variosque dies incertaque noctis 70
tempora nec similis umbras, iam sole regresso
iam propiore, suis poterat discernere causis.
necdum etiam doctas sollertia fecerat artes,
terraque sub rudibus cessabat vasta colonis;
tumque in desertis habitabat montibus aurum, 75
immutusque novos pontus subduxerat orbis,
nec vitam pelago nec ventis credere vota
audebant; se quisque satis novisse putabant.
sed cum longa dies acuit mortalia corda
et labor ingenium miseris dedit et sua quemque 80
advigilare sibi iussit fortuna premento,

ко родио, какав му је био живот, који је час утицао на који закон његове судбине, и какве су велике разлике правили мали покрети звезда. Пошто су прегледали читаво небо, кад су се звезде вратиле на своја првобитна места, и након што је са колом судбине савршена моћ појединачних облика, кроз богату праксу и примере што осветљују пут, искуство је створило ову вештину. Дугим посматрањем откривено је како звезде дискретним законима чврсто владају, како се читава васиона креће по непроменљивом обрасцу и како се по сигурним знамењима могу распознати обрти судбине.

[66] Пре њих људски живот био је примитиван. Био је то живот усмерен на представу дешавања, без разумевања њихове суштине. Запањено су упирали поглед у јутарњу светлост на небу, туговали када оно тобоже нестане, радовали се када се <поново роди. Нису знали зашто Титан тако често излази и тера> звезде у бег, због чега варира дужина дана и ноћи, нити зашто дужина мрака није иста када је Сунце даље као када је ближе. Ничему нису могли да докуче узроке. Људска проицљивост још увек није била створила учене вештине; широка земља лежала је под простим становницима. У оно време по пустим горама било је злата, а неузбуркано море скривало је у себи сасвим нове светове. Људи се нису усуђивали да пучини повере живот, а наде ветровима. Свако је сматрао му је довољно онолико колико зна. Али када је дуго време изоштрило смртну памет, а рад подарио домишљатост тим јадницима, судбина је притиском натерала свакога да се стара о себи; људске памети, стекавши

seducta in varias certarunt pectora curas
et, quodcumque sagax temptando repperit usus,
in commune bonum commentum laeta dederunt.
tunc et lingua suas accepit barbara leges, 85
et fera diversis exercita frugibus arva,
et vagus in caecum penetravit navita pontum,
fecit et ignotis iter in commercia terris.
tum belli pacisque artes commenta vetustas;
semper enim ex aliis alias prosemnat usus. 90
ne vulgata canam, linguas didicere volucrum,
consultare fibras et rumpere vocibus angues,
sollicitare umbras imumque Acheronta movere,
in noctemque dies, in lucem vertere noctes.
omnia conando docilis sollertia vicit. 95
nec prius imposuit rebus finemque modumque
quam caelum ascendit ratio cepitque profundam
naturam rerum causis viditque quod usquam est.
nubila cur tanto quaterentur pulsa fragore,
hiberna aestiva nix grandine mollior esset, 100
arderent terrae solidusque tremesceret orbis;
cur imbres ruerent, ventos quae causa moveret
pervidit, solvitque animis miracula rerum
eripuitque Iovi fulmen viresque tonandi
et sonitum ventis concessit, nubibus ignem. 105
quae postquam in proprias deduxit singula causas,
vicinam ex alto mundi cognoscere molem
intendit totumque animo comprehendere caelum,
attribuitque suas formas, sua nomina signis,

разна интересовања, надметале су се међу собом. Сваки изум што би га кроз праксу искуство пронашло, људи су радосно сакупљали за општу корист. Њихов варварски језик добио је тада своја правила, а парлог-поља обрађена су да приме разне усеве. Пустоловни морнар отиснуо се на неистражено море и утабао трговачке путеве између непознатих земаља. Време је потом створило ратну вештину и мир: пракса из једне ствари увек другу створи. Да не певам сада о познатим стварима, људи су научили птичије језике, да проричу из животињских утроба, да растржу гује бајањем, да подижу сени из мртвих и да померају само дно Ахеронта, да окрећу дане на ноћ а ноћи на дан. Радознала људска проницљивост упорношћу је надвладала све. Разум није поставио меру и границу пре него што се попео на небо и тумачећи узроке проникао у суштину свих појава. Докучио је зашто се облаци сударају уз толику грмљавину, зашто је зимски снег мекши од летњег града, зашто планине бљују ватру и чврста земља се тресе. Сагледао је зашто се кише обрушавају и која сила покреће ветрове. Разрешао је људима чуда природе и отео Јупитеру муњу и моћ грмљавине: гром је приписао ветровима а облацима бљесак. Пошто је свакој појави пронашао узрок, разум се дао да са висине спозна суседна небеска пространства и да докучи читаво небо. Одредио је сазвежђима њихове облике и имена, прибележио кроз које обрте пролазе по сталном

quasque vices agerent certa sub sorte notavit 110
omniaque ad numen mundi faciemque moveri,
sideribus vario mutantibus ordine fata.

Hoc mihi surgit opus non ullis ante sacratum
carminibus. faveat magno fortuna labori,
annosa et molli contingat vita senecta, 115
ut possim rerum tantas emergere moles
magnaque cum parvis simili percurrere cura.

Et quoniam caelo descendit carmen ab alto
et venit in terras fatorum conditus ordo,
ipsa mihi primum naturae forma canenda est 120
ponendusque sua totus sub imagine mundus.
quem sive ex nullis repetentem semina rebus
natali quoque egere placet, semperque fuisse
et fore, principio pariter fatoque carentem;
seu permixta chaos rerum primordia quondam 125
discrevit partu, mundumque enixa nitentem
fugit in infernas caligo pulsa tenebras;
sive individuus, in idem reditura soluta,
principiis natura manet post saecula mille,
et paene ex nihilo summa est nihilumque futurum, 130
caecaque materies caelum perfecit et orbem;
sive ignis fabricavit opus flammaeque micantes,
quae mundi fecere oculos habitantque per omne
corpus et in caelo vibrantia fulmina fingunt;
seu liquor hoc peperit, sine quo riget arida rerum 135
materies ipsumque vorat, quo solvitur, ignem;
aut neque terra patrem novit nec flamma nec aer

редоследу и да се све креће по вољи и слици неба, јер звезде утичу на судбине својим кретањем.

[113] Тај задатак уздиже се преда мном, још увек неосвештан у песми. Нека Судбина буде наклоњена мом великом задатку! Нека ми живот достигне спокојну старост да бих могао да изнесем на видело сву величину овог предмета и да малим и великим стварима поклоним једнаку пажњу.

[118] Будући да се ова песма спушта са небеских висина и на земљу долази утврђени ред судбине, прво морам да певам о самом изгледу света и сведем га на једну слику. Неки сматрају да се она не заснива ни на чему, да нема порекло већ да је увек постојала и да ће увек постојати, без почетка и без краја. Или је пак некада давно Хаос раздвојио помешана почела ствари у њиховом рођењу, створио сјајни свет, а тама је, прогнана, побегла у мрачне дубине. Можда је пак природа и после хиљаду векова још увек састављена од првобитних атома, па ће се у исто вратити када се разложи и не састоји се скоро ни из чега и неће постати ништа, а невидљива материја сачинила је небо и земљу. Можда су ватра и титрави пламен створили свет и очи неба, па насељавају ту целину и кују небеске блештаве муње. А можда је свет настао из воде – без ње је материја крута и сува, она прождире и сам пламен који је гаси. Можда пак ни земља, ни огањ, ни ваздух, ни вода немају родитеља, већ заједно чине једног

Lucida intervalla 47 (2018)

aut umor, faciuntque deum per quattuor artus
et mundi struxere globum prohibentque requiri
ultra se quicquam, cum per se cuncta crearent, 140
frigida nec calidis desint aut umida siccis,
spiritus aut solidis, sitque haec discordia concors
quae nexus habilis et opus generabile fingit
atque omnis partus elementa capacia reddit:
semper erit pugna ingeniis, dubiumque manebit 145
quod latet et tantum supra est hominemque deumque.
sed facies quacumque tamen sub origine rerum
convenit, et certo digestum est ordine corpus.
ignis in aetherias volucer se sustulit oras
summaque complexus stellantis culmina caeli 150
flammarum vallo naturae moenia fecit.
proximus in tenuis descendit spiritus auras
aeraque extendit medium per inania mundi.
tertia sors undas stravit fluctusque natantis, 155
aequoraque effudit toto nascentia ponto,
ut liquor exhalet tenuis atque evomat auras
aeraque ex ipso ducentem semina pascat,
ignem flatus alat vicinis subditus astris. 154
ultima subsedit glomerato pondere tellus, 159
convenitque vagis permixtus limus harenis 160
paulatim ad summum tenui fugiente liquore;
quoque magis puras umor secessit in undas
et saccata magis struxerunt aequora terram
adiacuitque cavis fluidum convallibus aequor,
emersere fretis montes, orbisque per undas 165

бога од четири елемента. Сачинили су небески глобус и не дозвољавају да се трага за другим извориштем, будући да су све створили из себе: хладно, вруће, влажно, суво, ваздушасто, чврсто – ту слику разлике. Она ствара дела кроз одговарајуће спојеве и оне твари из којих настају друге, даје елементе што могу да створе све. Остаће увек предмет расправе и остаће загонетка оно што је од нас скривено, што далеко надилази човека и бога. Изглед ствари од чега год да је потекао, барем је складан, а тело подлеже тачно одређеном реду. Крилати огањ подигао се до етарских граница, и, обујмивши врхове звезданог неба, оградио је свет ватреним палисадом. Суседни ваздух спустио се затим у нежно струјање, па је проширио ваздух по шупљинама света. На трећем је месту узбуркани слој валова и струја, та вода што створила је читаво море, како би течност издахнула и напоље истерала благе ветрове и њима нахранила ваздух што из ње води порекло; а ваздух, смештен под блиским му звездама, да би нахранио огањ. Најзад, Земља се слегла, својим тегом притиснута, а блато се наталожило, помешано са клизавим песком, док се лагана вода постепено није повукла ка врху. Влага се све више одвајала у бистре токове, прочишћене воде постепено су стварале копно, а водени токови опружили су се по празним долинама. Из мора су изрониле планине, а из

exsiliit, vasto clausus tamen undique ponto.
idcircoque manet stabilis, quia totus ab illo 168
tantundem refugit mundus fecitque cadendo
undique, ne caderet medium totius et imum. 170
[ictaque contractis consistunt corpora plagis
et concurrento prohibentur longius ire]
Quod nisi librato penderet pondere tellus,
non ageret currus, mundi subeuntibus astris,
Phoebus ab occasu et numquam remearet ad ortus, 175
lunave summersos regeret per inania cursus,
nec matutinis fulgeret Lucifer horis,
Hesperos emenso dederat qui lumen Olympo.
nunc, quia non imo tellus deiecta profundo
sed medio suspensa manet, sunt pervia cuncta, 180
qua cadat et subeat caelum rursusque resurgat.
nam neque fortuitos ortus surgentibus astris
nec totiens possum nascentem credere mundum
solisve assiduos partus et fata diurna,
cum facies eadem signis per saecula constet, 185
idem Phoebus eat caeli de partibus isdem
lunaque per totidem luces mutetur et orbes
et natura vias servet, quas fecerat ipsa,
nec tirocinio peccet, circumque feratur
aeterna cum luce dies, qui tempora monstrat 190
nunc his nunc illis eadem regionibus orbis,
semper et ulterior vadentibus ortus ad ortum
occasumve obitus, caelum et cum sole perennet.

таласа је изникла земаљска кугла, са свих страна опасана пустим морем. Она остаје стабилна зато што је од ње све једнако удаљено, и, падајући са свих страна, учинила је да не падну средишњи и најдоњи део свега. [Јер тела која примају ударце са свих страна стоје у месту, супротстављене силе спречавају их да се удаље.]

[173] Да Земља није својом равномерном тежином притегнута, Феб⁵ не би терао своја кола док се под њима крећу небеске звезде, не би се кретао ка западу нити би икад опет изашао на истоку, нити би Месец грабио својим путем кроз пространство испод хоризонта, нити би у зору засијала Даница, која је пре тога, као Вечерњача, давала светлост након што је прешла небо. А овако, пошто Земља није пропала у дубине амбиса већ се држи у средишњем делу, све око ње је проходно, тако да се небо спушта, пролази испод Земље и подиже се натраг. Ја, опет, не могу да поверујем да је звездама што се дижу њихов излазак случајан, или да се свет тако често изнова рађа, или пак да се Сунце из дана у дан рађа и умире. Сазвезђа већ вековима имају исте облике, један те исти Феб иде са једних те истих делова неба, а Месец се мења у сталном броју дана и мена. Природа прати стазе које је сама начинила и не прави почетничке грешке, дан се окреће својом вечном светлошћу означавајући исто време час једним, час другим крајевима света. Људима што иду на исток или на запад они су увек са супротне стране, а небо са Сунцем истрајава.

⁵ *Phoebus* (ст. 175) – „Феб“. „Феб“ је назив за Аполона, али се овде заправо мисли на Сунце. Аполон је и у најраније време био поистовећиван са светлошћу, а од 6. века пре нове ере и са Сунцем (в. СРЕЈОВИЋ / ЦЕРМАНОВИЋ 1989 s.v. Феб). Због тога су грчки и римски песници често употребљавали назив „Феб“ (грч. φοῖβος „сјајан, светао“) као персонификацију за Сунце, па је то случај и код Манилија.

Nec vero admiranda tibi natura videri
pendentis terrae debet. cum pendeat ipse 195
mundus et in nullo ponat vestigia fundo,
quod patet ex ipso motu cursuque volantis,
cum suspensus eat Phoebus currusque reflectat
huc illuc agilis, et servet in aethere metas,
cum luna et stellae volitent per inania mundi, 200
terra quoque aerias leges imitata pependit.
est igitur tellus mediam sortita cavernam
aeris, e toto pariter sublata profundo,
nec patulas distenta plagas, sed condita in orbem
undique surgentem pariter pariterque cadentem. 205
haec est naturae facies: sic mundus et ipse
in convexa volans teretis facit esse figuras
stellarum; solisque orbem lunaeque rotundum
aspicimus tumido quaerentis corpore lumen,
quod globus obliquos totus non accipit ignes. 210
haec aeterna manet divisque simillima forma,
cui neque principium est usquam nec finis in ipsa,
sed similis toto ore sibi perque omnia par est.
sic tellus glomerata manet mundumque figurat
imaeque de cunctis mediam tenet undique sedem. 167
Idcirco terris non omnibus omnia signa 215
conspicimus. nusquam invenies fulgere Canopon
donec ad Heliacas per pontum veneris oras;
sed quaerunt Helicen, quibus ille supervenit ignis,
quod laterum tractus habitant, medioque tumore
eripiunt terrae caelum visusque coercent. 220

[194] Али висећа нарав Земљина не би требало да те изненађује. Јер сам свет виси и ни о какво постоље не ослања се, што је и јасно из његовог кретања и путање. Феб се креће без потпоре и вешто окреће кола тамо-амо, увек на истим местима прави заокрет. Месец и звезде лете кроз небеска пространства, па и Земља, држећи се небеских закона, виси. Земљи је, дакле, допала шупљина усред ваздуха, једнако је удаљена од свих дубина, и није развучена у равну плочу већ је обликована у лопту што одасвуд се једнако подиже и пада. То је изглед света: и сам свемир тако, крећући се укруг, чини да звезде буду кружног облика. Видимо и да је заобљена Сунчева и Месечева кугла која облим телом трага за светлошћу, јер не прима читав месечев глобус зраке што косо падају. Овај облик остаје вечан и најсличнији је божанском, не садржи у себи ни почетак ни крај, већ је исти у целини и у сваком свом делу. Тако и Земља остаје округла и даје облик свету, и на најнижој тачки од свих небеских тела држи сâмо средишње место.

[215] Због тога не видимо свугде на Земљи сва сазвежђа. Никада нећеш пронаћи Канопа како сија док преко пучине не дођеш до хеличких врата. А тамошњи људи узалуд трагају за Великим Медведом што по њима сија. Они, наиме, живе у бочним пределима Земље, а средишњи крајеви се уздижу тако да им висином скраћују небо и заклањају поглед.

Lucida intervalla 47 (2018)

te testem dat, luna, sui glomeraminis orbis,
quae, cum mersa nigris per noctem deficiis umbris,
non omnis pariter confundis sidere gentes,
sed prius eoae quaerunt tua lumina terrae,
post medio subiecta polo quaecumque coluntur, 225
[ultima ad hesperios infectis volveris alis]
seraque in hesperiis quatiuntur gentibus aera.
quod si plana foret tellus, semel orta per omnem
deficeres pariter toti miserabilis orbi.
sed quia per teretem deducta est terra tumorem, 230
his modo, post illis apparet Delia terris
exoriens simul atque cadens, quia fertur in orbem
ventris et acclivis pariter declivia iungit
atque alios superat gyros aliosque relinquit.
[ex quo colligitur terrarum forma rotunda] 235
Hanc circum variae gentes hominum atque ferarum
aeriaeque colunt volucres. pars eius ad arctos
eminet, austrinis pars est habitabilis oris
sub pedibusque iacet nostris supraque videtur
ipsa sibi fallente solo declivia longa 240
et pariter surgente via pariterque cadente.
hanc ubi ad occasus nostros sol aspicit actus,
illic orta dies sopitas excitat urbes
et cum luce refert operum vadimonia terris;
nos in nocte sumus somnosque in membra vocamus. 245
pontus utrosque suis distinguit et alligat undis.

Земља позива тебе, Месече, за сведока свог кружног облика, јер када се ноћу помрачиш потопљен у црне сенке, ти не збуњујеш својом звездом истовремено све народе. Најпре источне земље изгубе твој сјај, затим све оне настањене земље под средином неба, [а најпосле у западне крајеве одлазиш обојених крила] и касно се бронза тресе међу западним народима. А да је Земља равна, одједном би јој се читав указао, и свуда би — на жалост читавога света — зашао истовремено. Али будући да је Земља благо заобљена, Дѐлија⁶ се показује најпре овим, онда оним крајевима, истовремено излази и залази јер клизи по трбуху, па спаја успон и пад, једне хоризонте надлеће а друге напушта. [Из овога произилази да је Земљин облик округао.]

[236] Земљу насељавају разна људска племена, разне животињске врсте и небеске птице. Један њен део простира се ка Арктику, а други део погодан је за живот и у јужним областима. Овај други налази се под нашим ногама али се чини да је изнад, јер тло скрива своју дугу кривину, па се пут пење исто као што и пада. Када један део Земље погледа Сунце у ономе што је, за нас, његов залазак, на другој страни зора буди уснуле градове и уз светлост доноси тим земљама дневне обавезе. Код нас тада је ноћ, па нам тело иште сан. Пучина та два света својим таласима спаја и раздваја.

⁶ *Delia* (с. 231) – Види белешку уз ст. 669.

Hoc opus immensi constructum corpore mundi
membraque naturae diversa condita forma
aeris atque ignis, terrae pelagique iacentis,
vis animae divina regit, sacroque meatu 250
conspirat deus et tacita ratione gubernat
mutuaque in cunctas dispensat foedera partes,
altera ut alterius vires faciatque feratque
summaque per varias maneat cognata figuras.

Nunc tibi signorum lucentis undique flammis 255
ordinibus certis referam. primumque canentur
quae media obliquo praecingunt ordine mundum
solemque alternis vicibus per tempora portant
atque alia adverso luctantia sidera mundo,
omnia quae possis caelo numerare sereno, 260
e quibus et ratio fatorum ducitur omnis,
ut sit idem mundi primum quod continet arcem.

Aurato princeps Aries in vellere fulgens
respicit admirans aversum surgere Taurum
summisso vultu Geminos et fronte vocantem, 265
quos sequitur Cancer, Cancrum Leo, Virgo Leonem.
aequato tum Libra die cum tempore noctis
atrahit ardenti fulgentem Scorpion astro,
in cuius caudam contento derigit arcu
mixtus equo volucrem missurus iamque sagittam. 270
tum venit angusto Capricornus sidere flexus.
post hunc inflexa defundit Aquarius urna
Piscibus assuetas avide subeuntibus undas,
quos Aries tangit claudentis ultima signa.

[247] Овај склоп сачињен од тела безграничне васионе, и удови створени од разноврсних елемената природе – ваздуха и ватре, земље и пустога мора – под влашћу је божанскога даха. Светим путем бог доноси хармонију и уз прећутни план усмерава све, уређује међусобне односе између делова, тако да сваки део другоме пружа и узима снагу, а да целина, и поред мноштва својих облика, остане сродна у деловима.

[255] Сада ћу ти, редом, описати пламене знаке што посвуда сјаје. Најпре ћу певати о онима који по средини опасују небеса и воде редом Сунце кроз годишња доба, као и остале звезде што опиру се небеском току. Сви ти знаци могу се пребројати на ведром небу и из њих се рачуна судбина. Тако да први део света буде исти као онај који подупиरे свод небеса.

[263] Најпре иде Ован у свом блиставом, златноме руну, дивећи се примећује како се Бик подиже унатраг и оборене њушке и чела дозива Близанце. За њима иде Рак, за Раком Лав, за Лавом Девица. Потом Вага, сравнивши трајање дана и ноћи, привлачи уза се Шкорпију што сија својом блиставом звездом. На њеном репу получовек, полукоњ напетим луком нишани птицу, тек што није пустио стрелу. Затим долази Јарац стиснут у уском сазвежђу. Иза Јарца Водолија изврће амфору и лије, по обичају, воду у коју Рибе журно ускачу. Њих пак дотиче Ован док затварају коло знакова.⁷

⁷ *aurato princeps Aries in vellere...* (ст. 263–274) – треба приметити да је уводном представљању дванаест знакова зодијака Манилије знаковито посветио тачно дванаест стихова, упореди Сис. *Arat.* 330–341. Арат је знатно концизнији (545–549), а Германик, који износи обиље релевантних митова, опширнији (*Arat.* 531–564).

At qua fulgentis caelum consurgit ad Arctos, 275
omnia quae summo despectant sidera mundo
nec norunt obitus unoque in vertice mutant
in diversa situm caelumque et sidera torquent,
aera per gelidum tenuis deducitur axis
libratumque regit diverso cardine mundum; 280
sidereus circa medium quem volvitur orbis
aetheriosque rotat cursus, immotus at ille
in binas Arctos magni per inania mundi
perque ipsum terrae directus constitit orbem.
nec vero solidus stat robore corporis axis 285
nec grave pondus habet, quod onus ferat aetheris alti,
sed cum aer omnis semper volvatur in orbem
quoque semel coepit totus volet undique in ipsum,
quodcumque in medio est, circa quod cuncta moventur,
usque adeo tenue ut verti non possit in ipsum 290
nec iam inclinari nec se convertere in orbem,
hoc dixere axem, quia motum non habet ullum
ipse, videt circa volitantia cuncta moveri.
Summa tenent eius miseris notissima nautis
signa per immensum cupidos ducentia pontum. 295
maioremque Helice maior decircinat arcum
(septem illam stellae certantes lumine signant),

[275] Тамо где је небесима врх у блиставим Медведима⁸ што са врха васионе гледају на све звезде и не знају за залазак,⁹ око једне тачке се окрећу и терају небеса и звезде укруг, тамо кроз ледени ваздух пролази танка оса¹⁰ и управља светом који је у равнотежи због супротстављених полова. Она чини средиште око кога се окрећу звезде и врте свој етарски лет. Сама оса непомична је,¹¹ и, вучена кроз небеска пространства ка два Медведа и право кроз земаљску куглу, чврсто стоји. Није, међутим, та оса стабилна због чврстоће њене масе, нема ни велику тежину да поднесе терет етарских висина. Али будући да се читава атмосфера вазда окреће укруг и сав ваздух лети онамо одакле је некада пошао, шта год то било у средишту око којег се све окреће, јесте нешто толико танко да не може да се окрене око себе, ни да се искоси, нити да се врти укруг. То се назива оса, јер сама се уопште не покреће, али види око себе све како се креће укруг.

[294] Врх осе заузимају сазвежђа добро позната измученим морнарима – она их воде преко путог мора у њиховим стремљењима. Хелика Већа описује већи лук – њу чини седам звезда,¹² не зна се која јаче сија, и под њеним вођством грчке лађе отискују се на пучину. Киносурa, малена,

⁸ *Arctos* (ст. 275) – „Медведице“. У питању су сазвежђа Мале и Велике Медведице (Αρκτοῦ), која се каткад још називају и Малим и Великим Колима (ἄμαξαι). Медведице спадају у најпрепознатљивија сазвежђа северне небеске хемисфере.

⁹ *nes norunt obitus* (ст. 277) – „не познају залазак“. Сазвежђа Медведица смештена су толико далеко на север да у току ноћи никада не залазе. Мотив њиховог незалажења веома је чест како у астрономској, тако и неастрономској античкој књижевности, cf. *Arat.* 48 *κυανέου πεφολαγμέναι ὠκεανοῖο* („чувајући се модрог Океана“); *Germ. Arat.* 63–64: *Oceani tumidis ignotae fluctibus Arctoe, / semper innociduis servantes ignibus axem*; *Avien. Arat.* 115: *nescia signa salis nocturnique inscia casus*; *Verg. G.* 1.246: *Arctos Oceani metuentis aequore* итд.

¹⁰ *axis* (ст. 279) – у питању је оса која се протеже од северног до јужног пола, замишљена као непомично средиште васељене. Оно што *Arat* и његови преводиоци наводе, а *Манилије* изоставља, јесте да се само горњи део осе сматра видљивим, док је доњи део, који се завршава јужним полом, невидљив: cf. *Arat.* 25–26: *ἀλλ' ὁ μὲν οὐκ ἐπίοπτος, ὁ δ' ἀντίος ἐκ βορέαο / ὑψόθεν ὠκεανοῖο*. Невидљиви део понекада је замишљен као „сакривен под земљом“: *Cic. Arat. fr.* 4a: *hic (est qui) terra tegitur* – или као „зароњен у таласе Океана“: *Germ. Arat.* 22–23: *pars mersa sub undas / Oceani*; *Avien. Arat.* 94: *mersa sub undas*; понекад све до Ереба, тј. подземног света: *Avien. Arat.* 95: *pars Erebum et nigri iacet haec ut conscia Ditis* („део силази све до Ереба, и представља тајну мрачнога Дита“). Cf. *Hug. Astr.* 1.3.

¹¹ *immotus at ille* (ст. 282) – често се напомиње у дискусијама о оси света како се све око ње покреће, док она остаје непомична. Мотив је присутан код *Арата* и његових преводилаца: *ἄξων αἰὲν ἄρρηεν... περὶ δ' οὐρανὸν αὐτὸν ἀγινεῖ* (23–24); *Germ. Arat.* 19–21: *axis at immotus semper* (примети сличност у изразу)... *orbem agit*; *Avien. Arat.* 92: *constitit et ferri se circum cuncta remisit*. *Манилијево* објашњење због чега је оса непокретна, дато у ст. 285–293, међутим, није присутно у аратолошкој традицији.

¹² *septem illam stellae certantes lumine signat* (ст. 297) – *Арат* не спомиње број звезда које сачињавају *Хелику*, али је седам звезда било веома познато, откуд и алтернативни назив сазвежђа *Sep-tem Triones* (cf. *Cic. Arat. fr.* 5). Према *Хигину* је, с друге стране, Велика Медведица, тј. *Хелика* располагала са чак 21 звездом (*Astr.* 3.1).

Lucida intervalla 47 (2018)

qua duce per fluctus Graiae dant vela carinae.
angusto Cynosura brevis torquetur in orbe,
quam spatio tam luce minor; sed iudice vincit 300
maiolem Tyrio. Poenis haec certior auctor
non apparentem pelago quaerentibus orbem.
nec paribus positae sunt frontibus: utraque caudam
vergit in alterius rostro sequiturque sequentem.
has inter fusus circumque amplexus utramque 305
dividit et cingit stellis ardentibus Anguis,
ne coeant abeantve suis a sedibus umquam.
Hunc inter mediumque orbem, quo sidera septem
per bis sena volant contra nitentia signa,
mixta ex diversis consurgunt viribus astra, 310
hinc vicina gelu, caelique hinc proxima flammis;

окреће се у маломе кругу, ситнија је како величином тако и сјајем. Али Тирци сматрају да односи победу над већом Хеликом. Пуњанима она је сигурнији водич док на пучини трагају за копном када га нема на видику.¹³ Ове звезде и не стоје једна наспрам друге, већ једна другој јуре реп.¹⁴ Међу њих се увлачи Гуја, обухвата их, раздваја и опасује блиставим звездама, да се никада не састану или напусте своје позиције.¹⁵

[308] Између ове и средишње области, где седам планета лете кроз дванаест знакова што им се у кретању опиру, подижу се сазвезђа измешана од супротних сила: овде су близу половима, онде небеској жежи. Та сазвезђа, различита јер се у њима сукобљавају екстреми, ваздух

¹³ *Graiae... carinae... Poenis* (ст. 298–302) – Обавештење о начину на који се Малом и Великом Мечком служе Грци, односно Феничани, преузето је из Аратове традиције (Arat. 37–39: Ἑλίκη γε μὲν ἄνδρες Ἀχαιοὶ / εἶν ἄλι τεκμαίρονται ἵνα χρή νῆας ἀγινεῖν, / τῇ δ' ἄρα Φοίνικες πίσυνοι περὶ ὄωσι θάλασσαν). Сва три латинска превода очувала су, баш као и Манилије, референцу на Феничане: Cic. *Arat.* fr. 7.1: *Nac fidunt duce nocturna Phoenices in alto*; Germ. *Arat.* 41: *Phoenicas Cynosura regit*; Avien. *Arat.* 124–125: *Tyrios Cynosura per altum / parca regit*. Треба приметити да Манилије није пренео Аратово занимљиво образложење разлога зашто је Киносура, иако мања и не толико светла као Хелика, понекад бољи водич: Arat. 43: μειοτέρη γὰρ πᾶσα περιστρέφεται στροφάλιγγι („зато што се цела обрће у мањем кругу“). Ово образложење очувала су у неком облику сва три римска преводиоца Аратова (Cic. *Arat.* fr. 7.5: *nam cursu interiore brevi convertitur orbe*; Germ. *Arat.* 46: *quippe brevis totam fido se cardine vertit*; Avien. *Arat.* 133–135: *Cardine nam toto cum vertitur, haud mora longos / pigra tenet gyros, neque, ceu molita parumper, / flectitur aut tardo cohibet cunctamina lapsu*).

¹⁴ *nec paribus positae sunt frontibus: utraque caudam / vergit in alterius rostro sequiturque sequentem* (ст. 303–304) – Позиционирање Медведица у односу једне на другу свакако трпи утицај Аратових компликованих стихова 28–30. αἱ δ' ἦτοι κεφαλὰς μὲν ἐπ' ἰξύας αἰὲν ἔχουσιν / ἀλλήλων, αἰεὶ δὲ κατωμάδια φορέονται ἔμπροσθεν εἰς ὤμους τετραμμένα, које никада није било лако интерпретирати. Чини се да *utraque... sequentem* преводи Arat. 28, док се *nec... frontibus* межда односи на Аратово ἔμπροσθεν. Манилије избације обе Аратове референце на рамена Медведица: κατωμάδια (Arat. 29, вероватно „стоје једна другој на раменима“) и εἰς ὤμους τετραμμένα (Arat. 30, вероватно „крећу се са раменима напред“), било што их сам није разумео, било што није хтео да сопствени текст превише компликује (за детаљније тумачење Аратових стихова најбоље је погледати расправу у MARTIN 2002 *ad loc*).

¹⁵ *Anguis* (ст. 305–307) – у питању је сазвезђе Змаја. Најстарији грчки назив овог сазвезђа био је ὄφις („змија“), док Арат уводи δοράκων („змај“). На латинском се срећу називи *Draco*, *Anguis*, па чак и *Serpens* (мада овај последњи носи са собом опасност мешања са другим змијама неба). Из знатно ширег Аратовог описа, Манилије је одабрао само део у коме се говори о позиционирању Змаја у односу на Медведице (cf. Arat. 45–46, 51–52: τὰς δὲ δι' ἀμφοτέρων οἴη ποταμοῖο ἀπορρώξ / εἰλεῖται... οὐρή παρ κεφαλὴν Ἑλίκης ἀποπαύεται Ἄρκτου: / σπεῖρη δ' ἐν Κυνόσουρα κάρη ἔχει – „између њих две креће се, налик на неку реку... реп му се завршава крај главе Медведице Хелике, а завојем у обручу држи главу Киносуре“; ово обавештење пренела су и три латинска преводиоца: Cic. *Arat.* fr. 8; Germ. *Arat.* 48–50; Avien. *Arat.* 138–141; cf. Hug. *Astr.* 3.2). Поред односа према Медведицама, Арат нарочито истиче величину сазвезђа (нпр, 47: μυρίος). Напомиње се такође да Змај, наспрот Медведицама које никада не залазе (види белешку уз ст. 277), у једном кратком тренутку ипак додирује хоризонт, мада не залази (61–62: κείνη που κεφαλὴ τῇ νίσσεται, ἤχι περ ἄκραι / μίσγονται δύσιές τε καὶ ἀντολαὶ ἀλλήλησιν), интерпретација са којом се слаже и иначе ригорозни Аратов критичар Хипарх, а наспрот Аталу који тврди да на кратко Змај ипак залази (cf. Hipparch. 4.8).

quae quia dissimilis, qua pugnat, temperat aer,
frugiferum sub se reddunt mortalibus orbem.
proxima frigentis Arctos boreanque rigentem
nixa venit species genibus, sibi conscia causae. 315
a tergo nitet Arctophylax idemque Bootes,
<cui verum nomen vulgo posuere, minanti> 316a
quod similis iunctis instat de more iuvenis; 317
Arcturumque rapit medio sub pectore secum.
at parte ex alia claro volat orbe Corona
luce micans varia; nam stella vincitur una 320
circulus, in media radiat quae maxima fronte
candidaque ardenti distinguit lumina flamma.

смирује, па онда зато земљу под собом чине плодну људима. Одмах за леденим Медведима и местима где дува хладан северац долази прилика која клечи, а једино она зна због чега.¹⁶ Са леђа јој сија Арктофилак, илити Волар.¹⁷ <Пристало име добио је у народу јер гони> као што се гоне говеда у јарму.¹⁸ Са собом вуче и Арктура, испод средине груди.¹⁹ Са друге пак стране лети Круна у блиставом кругу чија светлост трепери. У том кругу преовладава једна звезда²⁰ што насред предњег дела врло сјајно зрачи, и својим горућим огњем краси блистави сјај сазвежђа. Он блиста као успомена на девојку напуштену код Кнососа.²¹ Разазнаје се међу

¹⁶ *nixa venit species genibus, sibi conscia causae* (ст. 315) – у питању је сазвежђе које Арат назива „Човек на коленима“ (ст. 66. ἐγγόνασιν), што прихватају Цицерон и Германик (Cic. *Arat.* fr. 12: *Engonasin vocitant, genibus quia nixa feratur*; Germ. *Arat.* 67: *genu nixus*; cf. Hug. *Astr.* 3. 5). Арат истиче да никоме није познато због чега ова прилика клечи – отуда и Манилијево *sibi conscia causae*. Авијен је више волео да мистерију разреши, па он већ о овом сазвежђу говори као о сцени из живота Херкуловог – прецизније, из епизоде о његовој борби против Змаја, чувара Врта Хесперида. Хигин је предлагао неколико решења (cf. *Astr.* 2. 6). Данас је сазвежђе познато под латинским називом *Heracles*.

¹⁷ *Arctophylax idemque Bootes* (ст. 316) – Назив *Bootes* (срп. Волар) присутан је већ код Хомера (Βούτης, *Od.* 5.272). Оба назива била су у оптицају већ од Арата, и то са истим образложењем, по којем би овај други назив био више „народски“ (92. Ἀρκτοφύλαξ, τὸν ὃ' ἄνδρες ἐπικλείουσι βούτην). Цицерон ће то срочити на исти начин као Арат и, доцније, Манилије: *Arctophylax, vulgo qui dicitur esse Bootes* (*Arat.* fr. 16.1). Германик не спомиње назив *Bootes* на овом месту. Авијен пак алтернативни назив не приписује народу, већ „старима“ (међу којима, несумњиво, на уму држи и Арата, а потенцијално и Хомера): *Arctophylax sive, ut veteres cecinerunt, Bootes* (*Avien.* *Arat.* 257).

¹⁸ *minanti... iuvenis* (ст. 317–318) – Човек приказан у сазвежђу *Bootes* може да стоји само као (*de more*) испред стоке, јер на небу никакве стоке у близини нема. Контексту је, дакле, приличнији назив *Arctophylax* који ово сазвежђе – природно – повезује са Медведицама. Притом је нарочито знаковит придев *minanti* („претећи“), који указује на мит о Калисти. Ову нимфу је, због љубавне афере са Зевсом, љутита Артемида претворила у медведа. Касније ће је њен сопствени син Аркад у лову замало убити, не знајући да пред собом нема дивљу звер, већ мајку. Уколико се сазвежђе *Arctophylax*, као што је овде случај, описује као да је Медведици „претња“, онда на уму свакако треба имати мит о Калисти. Cf. *Avien.* *Arat.* 259: *at licet instanti similis similisque minanti*.

¹⁹ *Arcturumque rapit medio sub pectore secum* (ст. 319) – Арктур (*Arcturus*) је звезда у сазвежђу Волара и четврта најсјајнија звезда ноћног неба и најсјајнија звезда северне небеске хемисфере. Постоји одређено неслагање међу старим песницима по питању тога на ком делу Волара као човека треба сместити ову светлу звезду. Арат је смешта испод појаса (94: ὑπὸ ζώνῃ), Германик, вероватно под утицајем неких схолија, право на појас (ст. 95. *sinus qua vincula nodant*), а Авијен, чини се, између бутина (ст. 267) – што би одговарало Аратовом смештању испод појаса, да само пар стихова касније Авијен не тврди да је Арктур ипак на појасу (*Arat.* 271. *aurea qua summos adstringunt cingula amictus*). Манилијево пак одређење „под грудима“ (ст. 319. *sub pectore*) личи на Цицероново (*Arat.* fr. XVI 3. *subter praecordia*) и делује прилично неодређено (јер колико тек Арктур мора бити испод Воларевих груди, ако му је испод појаса!), осим ако не треба узети да су Манилије и поједини други Римљани само сазвежђе Волара замишљали и конструисали другачије од Арата.

²⁰ *stella vincitur una* (ст. 320) – Арат не истиче ниједну појединачну звезду нарочито у сазвежђу Аријадниног Венца. Хигин, са друге стране, истиче три звезде које су сјајније од осталих: (*Astr.* 3. 4): *Habent autem stellas VIII in rotundo dispositas, sed ex his tres clarius ceteris lucentes*.

²¹ *Snosia desertae fulgent monumenta puellae* (ст. 323) – *Snosia puella* („девојка из Кнососа“) је, наравно, Аријадна, критска принцеза (Кнос је био критска престоница). Она је помогла Тезеју да

Cnosia desertae fulgent monumenta puellae,
et Lyra diductis per caelum cornibus inter
sidera conspicitur, qua quondam ceperat Orpheus 325
omne quod attigerat cantu, manesque per ipsos
fecit iter domuitque infernas carmine leges.
hinc caelestis honos similisque potentia causae:
tunc silvas et saxa trahens nunc sidera ducit
et rapit immensum mundi revolubilis orbem. 330
serpentem magnis Ophiuchus nomine gyris
dividit et torto cingentem corpore corpus,
explicet ut nodos sinuataque terga per orbem.
respicit ille tamen molli cervice reflexus
et redit effusis per laxa volumina palmis. 335
semper erit, paribus bellum quia viribus aequant.
proxima sors Cycni, quem caelo Iuppiter ipse

сазвежђима и Лира, по небу раширених крака, што њоме је некада Орфеј приволео за себе све чега би се дотакао песмом. Запутио се био до сени мртвих и смекшао песмом законе доњег света.²² Отуда Лири небеске части и моћ пристала њеном пореклу. Ономад је помицала шуме и стене, сада пак звезде води и односи голему куглу небеса што вечито се окрећу. Прилика по имену Змијоноша²³ раздваја од себе многозавојиту Змију што га обавија читавим телом²⁴ не би ли развезао њене чворове и у колутове свинута леђа. Она пак окреће гипки врат уназад, гледа,²⁵ и враћа се док шаке Змијоношине клизе по опуштеним намотајима. Бориће се заувек тако, јер сучељавају једнаке снаге. До њих налази се Лабуд.²⁶ Сам Јупитер њега је поставио на небо, као награду за лепоту којом је очарао

изађе на крај са Минотауром (чувено Аријаднино клупко), али ју је он по одласку са Крита изневерио и оставио на острву Наксу. Према предању које следи Арат (72: Διδύσσοσ), али о коме Манилије, као што видимо, ћути, Дионис је тада наишао на уснулу Аријадну и узео је за жену. Арат за Венац каже σῆμα (72). Авијенов превод *Vacchi monumentum... amoris* (Arat. 197) по избору речи *monumentum* могао би се угледати на Манилија (*monumenta*). Још једна битна разлика између Аратовог и Манилијевог третмана мита о Аријадни јесте то што је код Арата она већ умрла (72: ἀποιομένης Αριάδνης), док ју је код Манилија тек оставио Тезеј (*desertae... puellae*).

²² *Lyra* (ст. 324–327) – Арат сазвежђе Лире није повезивао са Орфејем, као што је то код Манилија случај, већ са Хермесом-Меркуром, који се сматрао проналазачем овог инструмента: ст. 268–269. καὶ χέλυς, ἥτ' ὀλίγη; τὴν δ' ἄρ' ἔτι καὶ παρὰ Λίκνω / Ἐρμείης ἐτόρησε... (cf. Cic. Arat. 43; Germ. Arat. 270–271). Мит о Меркуру повезује са митом о Орфеју Хигин (Astr. 2.7: *Lyra... initio a Mercurio facta de testudine, Orpheo est tradita*), те доцније Авијен (Arat. 618–632). О Орфеју, који је „појем знао да умилу и законе подземља“, cf. Ov. Met. 10.1–85; Verg. A. 6.120–121: *si potuit Manes arcessere coniugis Orpheus, / Threicia fretus cithara fidibusque canoris*.

²³ *Ophiuchus* (ст. 331–336) – ὀφιοῦχος („Змијоносац“: ὄφις „змија“). Ово велико сазвежђе личи на човека који међу шакама стеже змију. Арат даје нешто прецизнији опис, наводећи да се змија само мало наставља после места на ком ју је Змијоносац стегнуо десном руком, док се знатно продужава са леве стране (ст.86–87. ἀτὰρ οἱ ὄφις γε δὴ στροφεται μετὰ χερσίν, / δεξιτερῇ ὀλίγος, σκαυῆ γε μὲν ὑψόθι πολλός). Такође се истиче знатан сјај рамена Змијоношчевих, насупрот слабије осветљеним рукама. Мотив борбе између Змијоносаца и Змије, нагавештен код Манилија (336: *bellum*), није присутан код Арата и његових преводаца (Авијен ће Змијоносаца изједначити са Асклепијем, који је, како је већ познато, са змијом повезан на сасвим другачији начин). Хигин доноси мноштво других претпоставки о митолошкој подлози овог сазвежђа, између осталог и таквих које би укључивале борбу, cf. Astr. 2.14: *Alii autem Herculem esse demonstrant, in Lydia apud flumen Sagarim anguem interficientem, qui te homines conplures interficiebat et ripam frugibus orbabat*. За сличне описе змија у латинској књижевности, cf. Verg. A. 2.203–233; 5.84–86.

²⁴ *dividit et torto cingentem corpore corpus* (ст. 332) – cf. Cic. Arat. fr. 15.1–2: *Hic pressu duplici palmarum continet Anguem / atque eius ipse manet religatus corpore torto*.

²⁵ *respicit... molli cervice reflexus* (ст. 334) – Аратова традиција другачије позиционира главу Змије, истичући њену окренутост према Аријаднином Венцу, нагоре: (88: καὶ δὴ οἱ Στεφάνω παρακέκλιται ἄκρα γένεια; cf. Germ. Arat. 86–87: *erigitur tantum Serpens atque ultima mento / stella sub aetheria lucet crinata Corona*; Avien. Arat. 246–248: *mento / usque Ariadnae sese vicina Coronae / lubricus inclinat*.)

²⁶ *Cygni* (ст. 337) – Арат ово сазвежђе назива Птицом (275: αἰόλος ὄρνις). Лабудом ће оно постати најпре код Ератостена (Cat. 25), што ће преузети и латински преводиоци: Germ. Arat. 278: *Cygnumque nitentem*; Avien. Arat. 636: *Cygnus*. Цицерон се држи Арата и о овом сазвежђу

Lucida intervalla 47 (2018)

imposuit, formae pretium, qua cepit amantem,
cum deus in niveum descendit versus olorem
tergaque fidenti subiecit plumea Ladae. 340
nunc quoque diductas volitat stellatus in alas.
hinc imitata nitent cursumque habitumque sagittae
sidera. tum magni Iovis ales fertur in altum,
assueto volitans gestet ceu fulmina nisu,
digna Iove et caelo, quod sacris instruit armis. 345
tum quoque de ponto surgit Delphinus ad astra,
oceanī caelique decus, per utrumque sacratus.
quem rapido conatus Equus comprehendere cursu
festinat pectus fulgenti sidere clarus
et finitur in Andromeda. [quam Perseus armis 350
eripit et sociat sibi. cui] succedit iniquo
divisis spatio, quod terna lampade crispans
conspicitur, paribus Deltoton nomine sidus
ex simili dictum, Cepheusque et Cassiepia

девојку; слетео је у виду снежнобелог лабуда и понудио своје пернато тело наивној Леди. Сада он светлуцав лети раширених крила. Следеће сија сазвежђе што летом и стасом личи на стрелу.²⁷ Тада се птица великог Јупитера узноси у висине и, као обичним послом, носи муње. То је птица достојна неба и Јупитера, јер снабдева га страшним оружјем.²⁸ Потом из мора ка звездама израња и Делфин, украс океана и неба, и овде и онде поштован.²⁹ Њега брзим трком Коњ³⁰ покушава да сустигне, док груди му сјаје од блиставе звезде, а завршава се Андромедом. [Њу Персеј оружјем је спасио и себи придружио. За њом] следи сазвежђе чије једнаке стране дели трећа, неједнака, која се види како сјаји трима звездама, и зове се, по свом облику,³¹ Делтотон.³² Следећи су Кефеј и Касиопеја. Она лежи

говори као о *Ales* (cf. *Arat.* 47, „крилат“, па отуда и „птица“). И Хигин ће употребљавати *Cygnus* или *Olor* (cf. *Astr.* 2.8).

²⁷ *sagittae sidera* (ст. 342–343) – Аратолошка традиција је ову стрелу изричито настојала да одвоји од засебног сазвежђа Стрелца с његовим луком, cf. *Arat.* 312: ἄτερ τόξου; *Cic. Arat.* 84: *missore vacans... Sagitta*; *Germ. Arat.* 315: *inctum quo cornu missa*; *Avien. Arat.* 689: *sagittam... arcu tereti caret*. Манилије је у свом опису овог сазвежђа, као по обичају, сажетији.

²⁸ *Iovis ales... quod sacris instruit armis* (ст. 343–345) – „Јупитерова птица“ је, наравно, Орао, који се у Аратовој традицији спомиње и по имену (*Arat.* 315: ἀήτων; *Cic. Arat.* 87: *aquila*). Германик и Авијен су знатно ближе Манилију (*Germ. Arat.* 316–317: *Iovis ales... Iovis asrmiger*; *Avien. Arat.* 694: *Armiger... Iovis*). Његова заслуга је, према традицији коју преноси Германик, то што је уграбио дечака Ганимеда и довео га Јупитеру неизлеђеног, тако да би овај могао постати олимписки виноточа. (cf. *Hug. Astr.* 2.16).

²⁹ *Delphinus* (ст. 346–347) – Ово сазвежђе, како наводи Арат, слабо осветљено у средини, омеђено је са четири веома светле звезде (ст. 317–318: μεσσοθεν ηερσεις: τὰ δὲ οἱ περὶ τέσσαρα κείται / γλήνεα, παρβολάδην δύο πὰρ δύο πεπτηῶτα). Хигин пак наводи да цело сазвежђе има укупно девет звезда (cf. *Astr.* 2.16). Оно је и поприште једне од најтежих грешака у Цицероновом преводу. Наиме, иза описа сазвежђа Делфина, Арат у неколико стихова закључује и резимира опис северне хемисфере – Цицерон је то, међутим, схватио као наставак описа сазвежђа Делфина, које тако у његовој верзији постаје огромно и запрема безмало пола неба (cf. *Cic. Arat.* 91–101). Делфин је пак заслужио да се нађе на небу, како спомиње Германик (*Arat.* 322–323: *tulit hic Atlantida nymphen / in thalamos, Neptune, tuos, miserastus amantem*), захваљујући својој улози у склапању брака између Нептуна и Амфитрите (cf. *Hug. Astr.* 2.17).

³⁰ *Equus* (ст. 348–349) – У питању је сазвежђе Коња, коме се заправо види само предња половина (cf. *Arat.* 215–216: οὐδ' ὁ γὰρ τετράπους ἐστὶν: ἀπ' ὀμφαλίῳ γὰρ ἀκροῦ / μεσσοθεν ἡμιτελής περιτέλλεται ἱερὸς Ἴππος). Коњ се назива светим зато што је, према предању, ударио копитом о једну хеликонску стену и одатле потекао свети извор Муза, назван Хипокрена (221: Ἴπποκρήνην „Коњски извор“). То је традиција коју преноси Арат. У латинским преводима Коњ ће се врло често замишљати и као крилат (нпр. *Germ. Arat.* 222–223: *Pegasus... velocis agitat pennas*). За мит, v. *Arat.* 216–224, *Germ. Arat.* 216–223, *Avien. Arat.* 489–503; *Hug. Astr.* 3.17 (Хигин образлаже и друге могућности).

³¹ *ex simili dictum* (ст. 354) – када је реч о сазвежђу Троугла или Делтотона, често се истиче сличност изгледа сазвежђа и онога што оно представља (из очигледних разлога): *Arat.* 235: ἕοικὸς; *Cic. Arat.* fr. 6. *simili quia forma littera claret*; *Hug. Astr.* 2.19: *ut littera est Graeca in triangulo posita*.

³² *Deltoton* (ст. 353) – Троугао. То је сазвежђе у облику грчког слова делте (Δ), како му и само име каже. Манилијево *iniquo divisus spatium* помало је немаран превод *Arat.* 234–236. Тај троугао није једнако странични него једнакокраки, са две једнаке странице и једном нешто краћом. Арат нас ипак уверава да је та краћа страница μάλα δ' ἐστὶν ἐτοίμη / εὐρέσθαι

in poenas resupina suas iuxtaque relictam 355
Andromedan, vastos metuentem Pristis hiatus,
[expositam ponto deflet scopulisque revinctam]
ni veterem Perseus caelo quoque servet amorem
auxilioque iuvet fugiendaque Gorgonis ora
sustineat spoliumque sibi pestemque videnti. 360
tum vicina ferens nixo vestigia Tauro
Heniochus, studio mundumque et nomen adeptus,
quem primum curru volitantem Iuppiter alto
quadriugis conspexit equis caeloque sacravit.
hunc subeunt Haedi claudentes sidere pontum, 365
nobilis et mundi nutrito rege Capella,
cuius ab uberibus magnum ille ascendit Olympum
lacte fero crescens ad fulmina vimque tonandi.
hanc ergo aeternis merito sacravit in astris
Iuppiter et caeli caelum mercede rependit. 370
[Pleiadesque Hyadesque, feri pars utraque Tauri,
in borean scandunt. haec sunt aquilonia signa]

на леђима окренута ка својој казни, поред Андромеде што би стрепела од огромних чељусти морског чудовишта, [и оплакује је изложену мору и оковану за гребен] да Персеј и на небу не чува стару љубав³³ и притиче у помоћ држећи ужасну Горгонину главу што њему је плен, а ономе ко је погледа пропаст.³⁴ Затим, корачајући крај повијеног Бика,³⁵ иде Кочијаш што себи је прегалаштвом зарадио небо и славу. Њега је Јупитер првога видео како јури у високом четворопрегу, и посветио га на небу.³⁶ За њиме иду Јарићи³⁷ што својом звездом затварају приступ мору³⁸ и племенита Коза што дојила је господара свемира. Са њеног вимена он се виноу на високи Олимп, растући од тог дивљег млека да грми и витла муње. Њу је он заслужено посветио међу вечним звездама, одужио се небу наградом небеском.³⁹ [И Плејаде и Хијаде, које су обе део дивљег Бика, пењу се ка северу. Оне су северни знаци.]

[373] Погледај сада сазвежђа што дижу се испод Сунчеве путање и клизе

(236–237), тј. лако видљива и боље осветљена од других. Латинским преводиоцима Арата – а готово сигурно и Арату – није промакла веза између слова делте и почетног слова варијанте имена врховног бога (Διός): на пример, cf. Germ. *Arat.* 234: *deum cognoscere signo*; испореди такође и Hyg. *Astr.* 3.19: *et Iovis nomine Graece Dios primam litteram deformaret.*

³³ *ni veterem Perseus caeo quoque servet amorem* (ст. 358) – „да Персеј није и на небу задржао своју стару љубав“. Занимљив обрт у односу на песимистичнијег Арата, који сличан израз употребљава за Андромедину покору: δεσμὰ δὲ οἱ κεῖται καὶ ἐν οὐρανῶ (202: „и на небу задржава своје ланце“).

³⁴ *Cepheus... videnti* (ст. 354–360) – Манилије је у свега неколико стихова покрио сва сазвежђа која се тичу „несрећног рода Кефејевог“ (*Arat.* 179: Κηφῆος μογερόν γένος). Арат и његови преводиоци овим сазвежђима посвећују неупоредиво много више пажње. У питању су: Кефеј (179–187), краљица Касиопеја (188–196), Андромеда (197–204), те Персеј (248–253) и морска неман (356–361), која заправо припада јужној небеској хемисфери. Мит који стоји у вези са овом породицом је, наравно, општепознат.

³⁵ *niho... Tauro* (ст. 361) – Манилије брзо прелази преко сазвежђа Бика, које је дотакнуто већ у опису дванаест сазвежђа зодијака (264). Важно је, међутим, напоменути да је Бик једно од оних сазвежђа која се виде само половично (тј. предња страна са предњим ногама), као што је случај и са Коњем (cf. *supra*, белешка уз ст. 348), и бродом Арго (cf. *infra*, белешка уз ст. 412–415).

³⁶ *Heniochus* (ст. 362) – сазвежђе Кочијаша Арат не повезује ни са којом митолошком фигуром. Германик пак нуди две опције: Ерихтоније *qui primus sub iuga duxit / quadrupedes* (*Arat.* 158–159) или Миртил, кога је, према митском предању, мучки убио Пелоп. Обе верзије мита доноси и Хигин (*Astr.* 2.13).

³⁷ *Naedi* (ст. 365) – Јарићи, као и Коза, која се спомиње у следећем стиху, заправо нису независна сазвежђа, већ звезде у склопу сазвежђа Кочијаша.

³⁸ *claudentes sidere pontum* (ст. 365) – Јарићи „затварају море“, како се изразио Манилије, зато што њихов излазак означаје почетак веома лошег, олујног времена, cf. *Arat.* 158–159. οἱ τ' εἰν ἀλλὶ πορφυροῦσθῃ / πολλάκις ἐσκέψαντο κεδαιομένους ἀνθρώπους.

³⁹ *mundi nutrito rege Capella* (ст. 366–370) – цео мит о Кози као хранитељици Зевсовој Арат је учинио донекле контроверзним, јер говорећи о двома Медведицама наговештава да су га оне отхраниле, док у ст. 164. за Козу каже Ὠλενίην δὲ μὴν Αἴγα Διὸς καλέουσι ὑποφῆται, што су многи тумачили као противречност. Манилије делује као да се определио у корист Козе јер у одељку о Медведицама (294–304) није било помена о томе да би оне Зевса на било који сличан начин задужиле.

Aspice nunc infra solis surgentia cursus
quae super exustas labuntur sidera terras;
quaeque inter gelidum Capricorni sidus et axe 375
imo subnixum vertuntur lumina mundum,
altera pars orbis sub quis iacet invia nobis
ignotaeque hominum gentes nec transita regna
commune ex uno lumen ducentia sole
diversasque umbras laevaue cadentia signa 380
et dextros ortus caelo spectantia verso.
nec minor est illis mundus nec lumine peior,
nec numerosa minus nascuntur sidera in orbem.
cetera non cedunt: uno vincuntur in astro,
Augusto, sidus nostro qui contigit orbi, 385
legum nunc terris post caelo maximus auctor.
cernere vicinum Geminis licet Oriona
in magnam caeli tendentem bracchia partem
nec minus extento surgentem ad sidera passu,
singula fulgentis umeros cui lumina signant 390
et tribus obliquis demissus ducitur ensis,
at caput Orion excelso immersus Olympo
per tria subducto signatur lumina vultu.
[non quod clara minus sed quod magis alta recedant]
hoc duce per totum decurrunt sidera mundum. 395
subsequitur rapido contenta Canicula cursu,
qua nullum terris violentius advenit astrum
nec gravius cedit. nunc horrida frigore surgit,

над сушним крајевима.⁴⁰ Осмотри и светла што круже између ледене Јарчеве звезде и неба које почива на дну осе. Под овим звездама лежи друга страна Земље, где ми не можемо да крочимо, и незнани народи људски. Њихова неприступачна краљевства црпу светлост од истог Сунца као и ми, а мрак пада им на супротној страни. На изокренутом небу они посматрају како звезде залазе налево а излазе са десне стране. Њихова небеса нису ни мања ни слабије осветљена, нити је мањи број звезда што рађају се њиховом небу. Ни у чему не признају пораз осим у једном: Август, попут звезде, допао је нашем свету. Сада је највећи законодавац на Земљи, а доцније ће бити на небу. Недалеко од Близанаца може се опазити Орион⁴¹ како шири руке преко великог небеског потеза и једнаким кораком граби ка звездама. По једна звезда обележава његова сјајна рамена, а три што стоје укриво образују његов опуштени мач.⁴² Ориону главу чине три звезде,⁴³ и он, подигнута лица, урања у високо небо. Под његовим вођством звезде прелећу читаву васиону [не зато што су мање сјајне, већ зато што се повлаче ка већим висинама.] Одмах за њим следи у брзом трку извијен Пас,⁴⁴ од кога ниједна звезда Земљи не надире силовитије нити се са више пустошења повлачи.⁴⁵ Прво се уздиже

⁴⁰ *nunc infra solis surgentia cursus* (ст. 373) – реч је, наравно, о јужној небеској хемисфери.

⁴¹ *Oriona* (ст. 388–395) – Познато сазвежђе Ориона. Занимљиво је да Манилије, баш као и Арат, не истиче при свом опису сазвежђа Ориона његов најпрепознатљивији део – Орионов појас. Латински преводиоци Арата неће бити толико уздржани: Germ. *Arat.* 331: *sic balteus ardet*; Avien. *Arat.* 723: *rubens... balteus*. Cf. Hyg. *Astr.* 3.23: *habet... stellas... in zona tres*.

⁴² *demissus ducitur ensis* (ст. 391) – Ни Орионов мач се не спомиње код самог Арата. Идеју је Манилије могао добити и од Хигина (*Astr.* 3. 33: *in eo quo gladius eius deformatur III obscuras „a на њему [на појасу] сачињен је мач од три звезде слабог сјаја“*).

⁴³ *per tria subducto signatur lumina vultu* (ст. 393) – ова информација постоји и код Хигина (cf. *Atr.* 3.33: *hic habet in capite stellas III claras*).

⁴⁴ *Canicula* (ст. 396) – Псећа звезда у сазвежђу Пса. Пас је замишљен као да стоји крај Орионових ногу, као његов чувар (*Arat.* 326. φρουρός). Трбух Пса је веома слабо осветљен, али је то надокнађено изванредно светлом њушком, на којој се налази најсветлија звезда целог ноћног неба, чувени Сиријус. Манилије жури да се упусти у подужни опис ове звезде (в. следећу напомену) и зато се на самом Псу једва задржава.

⁴⁵ *qua nullum terris violentius advenit astrum* (ст. 397–411) – Овим драматичним речима почиње Манилијев дугачки опис Сиријуса и његовог силовитог утицаја на земљу. Сиријуса је први споменуо већ Хомер (*Il.* 22.30–31: λαμπρότατος μὲν ὁ γ' ἐστὶ, κακὸν δὲ τε σῆμα τέτυκται, / καὶ τε φέρει πολλὸν πυρετὸν δειλοῖσι βροτοῖσιν „та је звезда најсветлија, али је лош знак и несрећним смртницима доноси страшну жегу“). Хесиод је у својим Пословима и данима дао Сиријусу ново и чувено литерарно осведочење, описујући последице страшних врућина које наступају по његовом јутарњем изласку у јулу: μαχλόταται δὲ γυναῖκες, ἀφαιρότατοι δὲ τοὶ ἄνδρες (*Op.* 586. „жене су тада похотније, а мушкарци слабији“). О њему не ћути ни Алкеј, као ни многи други. Сам Арат дуго описује Сиријуса и последице које остају за њим (330–338), те наводи да је он најстрожи судија биљкама, и да оне јаке додатно учврсти, док оне слабе лако прозре и уништи (334: ῥεῖα γὰρ οὖν ἔκρινε διὰ στίχας ὀξὺς ἀΐξας). Цицерон ће касније у свом опису (*Arat.* 112–119) развити нарочиту теорију о томе зашто Сиријус тако утиче на биљке: *nam cuprum stirpis tellus amplexa prehendit, / haec augens anima vitali flamine mulcet; / at quorum nequeunt radices findere terras, / denudat foliis ramos et cor-*

Lucida intervalla 47 (2018)

nunc vacuum soli fulgentem deserit orbem:
sic in utrumque movet mundum et contraria reddit. 400
hanc qui surgentem, primo cum redditur ortu,
montis ab excelso speculantur vertice Tauri,
eventus frugum varios et tempora discut,
quaeque valetudo veniat, concordia quanta.
bella facit pacemque refert, varieque revertens 405
sic movet, ut vidit, mundum vultuque gubernat.
magna fides hoc posse color cursusque micantis
ignis ad os. vix sole minor, nisi quod procul haerens
frigida caeruleo contorquet lumina vultu.
cetera vincuntur specie, nec clarius astrum 410
tinguitur oceano caelumque revisit ab undis.
tum Procyon veloxque Lepus; tum nobilis Argo
in caelum subducta mari, quod prima cucurrit,
emeritum magnis mundum tenet ante periclis,
servando dea facta deos. cui proximus Anguis 415
squamea dispositis imitatur tegmina flammis;
et Phoebos sacer ales et una gratus Iaccho
Crater et duplici Centaurus imagine fulget,
pars hominis, tergo pectus commissus equino.

уз језиву студен, а онда препушта празни свет Сунцу да га пржи. Тако тера свет у две крајности и ствара супротне ефекте. Ко њега посматра са врха планине Таур како се, у први освит, подиже, дознаје какво ће бити време и летина, какво ће бити здравље и колико ће бити слоге. Пас тера у рат и враћа мир, па онда, враћајући се сваки пут друкчији, утиче на свет чим га погледа, а управља њиме својим ликом. Велики доказ за то може бити његова боја и кретање ватре што му титра на лицу. Једва и од Сунца да је мањи, осим што, будући да се налази далеко, са свог азурног лика пушта хладне зраке. Остале звезде све надмашује лепотом, и нема сјајније звезде што зарања у океан и из таласа враћа се на небо. Потом иду Прокион⁴⁶ и хитри Зеџ.⁴⁷ Потом чувена лађа Арго,⁴⁸ међу звезде подигнута са пучине коју је прва и препловила. Она заузима на небу место заслужено у великим опасностима негдашњим: начињена је богињом јер је носила богове. До ње је најближа Змија,⁴⁹ чији распоред звезда подсећа на љускаву кожу. Сјаји Фебова света птица⁵⁰ и са њом Јакху драги Пехар,⁵¹ па још и Кентаур двоструког лика – делом је човек, а труп му је спојен

tice truncos (116–119). О Сиријусу нашироко причају и Германик (*Arat.* 334–340) и Авијен (*Arat.* 728–743). Занимљиво је да Манилије не спомиње Сиријуса само у контексту јулске жеге, што је најчешће случај, већ и хладноће (398: *horrida frigore*), циљајући на Сиријусов јануарски вечерњи излазак.

⁴⁶ *Procyon* (ст. 412) – данас се дотично сазвежђе назива *Canis Minor*, а *Procyon* („Испред пса“) његова је најсветлија звезда. Арат о њему укратко говори на крају описа јужног неба (ст. 450, cf. *Cic. Arat.* 222, *Germ. Arat.* 433, *Avien. Arat.* 904–907).

⁴⁷ *Lepus* (ст. 412) – Сазвежђе Зеџа. Оно се, још од Арата, најчешће замишља као прогоњено од Пса: ст. 339–341. ἐμμενές ἦματα πάντα διώκεται; cf. *Cic. Arat.* 121–125. *hic fugit, ictus / horrificos metuens*; *Germ. Arat.* 341. *Leporem sequitur Canis, et fugit ille*; *Avien. Arat.* 747–750. *ille per aethram / effugit*.

⁴⁸ *Argo* (ст. 412) – само задњи део брода, тј. крма, види се на небу. Брод је, дакле, још једно од Аратових „преполовљених“ сазвежђа (cf. *supra*, напомене уз сазвежђе Коња и Бика, те *Hug. Astr.* 2.37: *sed huius non tota efficiens inter astra videtur; divisa enim est a puppi usque ad malum, significans, ne homines navibus fractis pertimescerent*). Арат и његови преводиоци посебно истичу то да овај небески брод изгледа онако како прави бродови изгледају при пристајању, када их морнари окрену на супротну страну и вуку наопачке да би крмом пристали уз обалу (cf. *Arat.* 348. ἀλλ' ὀπιθεν φέρεται τετραμμένη; *Cic. Arat.* 130; *Germ. Arat.* 346; *Avien. Arat.* 758).

⁴⁹ *Anguis* (ст. 415) – у питању је сазвежђе Хидре, које не треба мешати са другим небеским змијама, као што је Змај или змија коју стеже Змијоносац.

⁵⁰ *Phoebo sacer ales* (ст. 417) – У питању је Гавран, посвећен Аполону. Према предању, гавранови су били бели све док једном приликом гавран Аполону није дојавио да му је неверна прелепа тесалска принцеза Коронида – у бесу Аполон је целој врсти перје прометнуо у црну боју. У Аратовој традицији Гавран се најчешће замишља како кљуцка Хидру (349: εἰδωλον κόρακος σπεύειν κόπτοντι εοικός; *Cic. Arat.* 220–221: *Corvus / rostro tundit*; *Germ. Arat.* 430: *vocali rostro Corvus forat*; *Avien. Arat.* 901: *ales ut intento fodiat vaga viscera rostro*).

⁵¹ *Crater* – сазвежђе Пехара. Арат о њему каже тек толико да се налази код средишњег завоја Хидре (тј. сазвежђа Хидре): ст. 448. μέση δὲ σπεύειν κοητήρ. Хигин вели да сазвежђе има укупно десет звезда (*Astr.* 3. 39). Тенденција је да се и Гавран и Пехар спомињу само у контексту значајнијег сазвежђа Хидре.

Lucida intervalla 47 (2018)

ipsius hinc mundo templum est, victrixque solutis 420
Ara nitet sacris, vastos cum Terra Gigantas
in caelum furibunda tulit. tum di quoque magnos
quaesivere deos; eguit Iove Iuppiter ipse,
quod poterat non posse timens, cum surgere terram
cerneret, ut verti naturam crederet omnem, 425
montibus atque altis aggestos crescere montes,
et iam vicinos fugientia sidera colles
arma importantis et rupta matre creatos,
discordis vultum permixtaque corpora partus.
nec di mortiferum sibi quemquam <aut> numina norant 430
siqua forent maiora suis. tunc Iuppiter Arae
sidera constituit, quae nunc quoque maxima fulget.
quam propter Cetos convolvens squamea terga
orbibus insurgit tortis et fluctuat alvo,
[intentans similem morsum iam iamque tenenti] 435
qualis ad expositae fatum Cepheidos undis
expulit adveniens ultra sua litora pontum.
tum Notius Piscis venti de nomine dictus
exsurgit de parte Noti. cui iuncta feruntur
flexa per ingentis stellarum Flumina gyros: 440
alterius capiti coniungit Aquarius undas,
<alter ab exserto pede profluit Orionis> 441a
amnis; et in medium coeunt et sidera miscent. 442
His inter solisque vias Arctosque latentis,
axem quae mundi stridentem pondere torquent,
orbe peregrino caelum depingitur astris, 445
quae notia antiqui dixerunt sidera vates.

са коњским телом.⁵² Затим небо има свој сопствени храм, и победнички Олтар⁵³ му се пресијава од испуњених обреда, када је Земља ономад у гневу родила големе Гиганте да нападну небо. Тада су и богови тражили великих богова помоћ, а Јупитеру је недостајао још један Јупитер јер се уплашио да не може оно што је раније могао. Када је видео да се земља уздиже, помислио је да се читава природа окреће наопако. Угледао је планине како расту, нагомилане поврх високих планина, и како се звезде већ повлаче са врхова брда који су се приближавали како су их Гиганти гомилали. То су висови што доносе наоружане цинове створене из проваљене им мајке Земље, пород наказног лика и изобличеног тела. Ни богови нису знали може ли их ико убити, и да ли постоје неке божанске силе веће од њих. Баш тада Јупитер је поставио сазвежђе Олтара које и сада најјаче блиста. Крај њега Кит⁵⁴ увија своје љускаво тело, уздиже се у спиралама и таласа трбухом [и прети угризом као да ће свакога трена напасти] онакав какав је у налету истиснуо море преко његових обала када је дошао из таласа да пресуди изложеној Кефеиди. Затим се са југа подижу Јужне Рибе,⁵⁵ назване по ветру Југу. Са њом су спојене Реке што кривудају кроз велике звездане вијуге. Горњем току једне од њих Водолија додаје своје воде, <друга истиче из стопала којим Орион искорачује> па се сустичу и мешају своје звезде.

[444] Између Сунчевих стаза и скривених Медведа⁵⁶ што окрећу осу света што шкрипи под теретом налазе се оне звезде којима је осликано небо на нама непознатом потезу свода; ове звезде древни песници

⁵² *Centaurus* (ст. 418–419) – сазвежђе Кентаура, које, као што сведочи и митолошко предање, има људски и коњски део. Арат наводи да се људски део налази испод сазвежђа Шкорпиона, док се коњски налази испод Канци (cf. *Arat.* 437–438. οὐ γάρ τοι τὰ μὲν ἀνδρὶ ἐοικότα νεῖοθι κείται / σκorpion, ἰπποῦρα δ' ὑπὸ σφίσι Χηλαὶ ἔχουσιν). Што се митолошког контекста тиче, небески Кентаур је – додуше, не код Арата, који га не идентификује – најчешће повезиван са Хироном (cf. нпр. *Germ. Arat.* 421: *hic erit ille pius Chiron*; *Hug. Astr.* 2. 38).

⁵³ *Ara* (ст. 420–432) – сазвежђе Олтара. Арат овом одељку придружује веома дугачак одсек о опасности од олуја које харају морем онда када Олтар бљешти на небу, притиснут са свих страна тешким облацима (413–414. τῷ μὴ μοι πελάγει νεφέων εἰλυμένον ἄλλων / εὔχεο), што код Манилија није ни наговештено, с обзиром на то што се он радије заокупља митолошким импликацијама олтара евоцирајући епизоду о борби олимписких богова против Гиганта. Иначе је, код Аратових преводилаца, Олтар чешће повезиван са Хироном као место на које он прилаже своје побожне жртве, cf. *Germ. Arat.* 419–420: *dona... placatura deos. admovet Arae.*

⁵⁴ *Cetos* (ст. 433) – морска неман, која је већ споменута у контексту Кефејеве породице и Андромедине покорне (белешка уз ст. 356).

⁵⁵ *Notius Piscis* (ст. 438–439) – „Јужна риба“, тако названа да не би дошло до забуне са зодијачким сазвежђем Риба (белешка уз ст. 273).

⁵⁶ *Arctos latentis* (ст. 443) – Ниједан други антички аутор не спомиње јужне Медведе (*Housman* 1903 *ad loc.* каже: *Arctos australes qui commemorarit praeter Manilium non novi*). Могуће је да је Манилије погрешно протумачио неки од својих извора или да је чак сам измислио ово сазвежђе у жељи да небо прикаже као симетрично и сређено (v. *Volk* 2009, 38–39).

ultima, quae mundo semper volvuntur in imo,
quis innixa manent caeli fulgentia templa,
nusquam in conspectum redeuntia cardine verso,
sublimis speciem mundi similisque figuras 450
astrorum referunt. aversas frontibus Arctos
uno distingui medias claudique Dracone
credimus exemplo, quia mens fugientia visus
hunc orbem caeli vertentis sidera cursu
tam signo simili fultum quam vertice fingit. 455
Haec igitur magno divisas aethere sedes
signa tenent mundi totum deducta per orbem.
tu modo corporeis similis ne quaere figuras,
omnia ut aequali fulgentia membra colore
deficiat nihil aut vacuum qua lumine cesset. 460
non poterit mundus sufferre incendia tanta,
omnia si plenis ardebunt sidera membris.
quidquid subduxit flammis, natura pepercit
succubitura oneri, formas distinguere tantum
contenta et stellis ostendere sidera certis. 465
linea designat species, atque ignibus ignes
respondent; media extremis atque ultima summis
credentur: satis est si se non omnia celant.
praecipue, medio cum luna implebitur orbe,
certa nitent mundo tum lumina: conditur omne 470
stellarum vulgus; fugiunt sine nomine turba.
pura licet vacuo tum cernere sidera caelo,
nec fallunt numero, parvis nec mixta feruntur.

назвали су јужним. Најудаљеније звезде, што вечито се окрећу на дну небеса, на којима ослоњени почивају блистави храмови небески, и које нам се никада не враћају у видокруг када се окрене оса, одражавају изглед највиших делова неба и сличне облике звезда. Ми из примера закључујемо да Медведе, лица окренутих на разне стране, један исти Змај и обавија и раздваја по средини. Јер ум претпоставља да овај јужни круг неба што окретањем врти звезде што измичу нашем погледу подупиरे како сличан знак, исто тако и слична оса.

[456] Ова сазвежђа, распрострањена по читавом небеском своду, имају раздељена места на великом етру. Само не тражи облике што личе на тела, који би, у сваком делу тела, сијали једнаким сјајем, да ништа не недостаје или да празнина буде без икаквог светла.⁵⁷ Ако сва сазвежђа буду свим својим деловима горела, небо неће моћи да поднесе толики пожар.⁵⁸ Све што је оставила ван пламена природа је поштедела како би поднела терет; довољно јој је само да назначи облике и да прикаже сазвежђа кроз одређене звезде. Линија одсликава облике, и сјај је на одговарајућим положајима – оно што је спреда одговара ономе што је одстраг и оно што је горе ономе што је доле; довољно је ако није све скривено. Када је Месец пун на средини небеског свода, тада неке звезде нарочито светле на небу: читаво јато звезда склања се, а сазвежђа беже у безименом метежу.⁵⁹ Тада је могуће јасно видети сазвежђа на празном небу; тада нас не варају својим бројем нити се крећу смешане са ситним звездама.

⁵⁷ *ut... deficiat nihil aut vacuum qua lumine cesset* (ст. 459–460) – У антици је заправо била устаљена пракса да се говори и о оним деловима сазвежђа (тј. деловима тела симболички означеног сазвежђем) који уопште нису представљени звездама, у којим би се случајевима ти делови тела замишљали на празним областима неба где би се, кад би их било, налазиле звезде да их означе. Иако о томе не говори овако експлицитно као Манилије, и Арат често прибегава овој техници, као што се види на примерима шапа Велике медведице, те глава Човека на коленима и Змијоносца (v. MARTIN 1998, ad 74–75).

⁵⁸ *non poterit mundus sufferre...* (ст. 461–462) – Овај став, да би цело небо пропало у пламену од претераног броја јако светлих звезда, Манилије не изражава само овде, већ и на самом крају пева (или макар крају оног његовог дела који је до нас стигао), где каже да би се, када би све те безимене звезде имале светлост која одговара њиховом броју, цео свет и цело небо изгубили у пламену (cf. 5.742–745: *maximus est populus summo qui culmine fertur: / cui si pro numero vires natura dedisset, / ipse suas aether flammis sufferre nequiret, / totus et accenso mundus flagraret Olympo*).

⁵⁹ *vulgus... sine nomine* (ст. 471) – карактеристику гомиле слабих и једва видљивих звезда као „безимене руље“ доцније ће преузети и преводилац Арата Авијен (*Arat.* 366: *vulgi vice*).

Et, quo clara magis possis cognoscere signa,
non varios obitus norunt variosque recursus, 475
certa sed in proprias oriuntur singula luces
natalesque suos occasumque ordine servant.
nec quicquam in tanta magis est mirabile mole
quam ratio et certis quod legibus omnia parent.
nusquam turba nocet, nihil ullis partibus errans 480
laxius aut brevius mutatoque ordine fertur.
quid tam confusum specie, quid tam vice certum est?
Ac mihi tam praesens ratio non ulla videtur,
qua pateat mundum divino numine verti
atque ipsum esse deum, nec forte coisse magistra, 485
ut voluit credi, qui primus moenia mundi
seminibus struxit minimis inque illa resolvit;
e quibus et maria et terras et sidera caeli
aetheraque immensis fabricantem finibus orbem
solventemque alios constare, et cuncta reverti 490
in sua principia et rerum mutare figuras.
quis credat tantas operum sine numine moles
ex minimis caecoque creatum foedere mundum?
si fors ista dedit nobis, fors ipsa gubernet.
at cur dispositis vicibus consurgere signa 495
et velut imperio praescriptos reddere cursus
cernimus ac nullis properantibus ulla relinqui?
cur eadem aestivas exornant sidera noctes
semper et hibernas eadem, certamque figuram
quisque dies reddit mundo certamque relinquit? 500

[474] И да би могао боље да упознаш сјајна сазвежђа, узми у обзир: она не залазе и не излазе насумично, већ се сва појединачно и без изузетка дижу у своје звездане положаје и чувају редослед излазака и залазака.⁶⁰ Ништа у овом склопу више не завређује дивљење од његовог уређења и тога што се све покорава чврстим законима. Гомила нигде не смета, ни у једном делу ништа се не креће тако да лута дуже или краће, ништа не мења редослед. Шта друго изгледа тако несређено, а ипак тако предвидиво?

[483] За мене нема очигледнијег доказа да се небо креће по божанској вољи и да је сâмо божанство, а да није настало случајно. У то је желео да поверујемо онај што је први⁶¹ границе небеса сачинио од најситнијих честица и на њих их поново раставио; такође, да се од њих састоје море, копно, звезде на небу и етар што у бескрајном свемиру нека небеска тела ствара а нека уништава, да се све враћа на своје првобитне чиниоце и да се облици ствари мењају.⁶² Ко би поверовао да су толике творевине настале од најситнијих честица без божанске воље и да је свемир створен из насумичног споја? Да нам је случај то дао, случај би тиме сам управљао. Али зашто онда опажамо да се сазвежђа дижу у редовним сменама и враћају на прописне путање као по команди и нико не жури нити заостаје? Зашто иста сазвежђа увек красе небо лети и зими и зашто сваки дан враћа на небо устаљен облик и таквог га оставља за собом? Већ када су Грци

⁶⁰ *natalesque suos occasumque* (ст. 477) – велики одељак Аратове песме о астрономији (559–732) посвећен је управо правилностима које сазвежђа следе при изласцима и заласцима. Да би оценио када ће сванути, човек само треба да проматра пролазак преко ноћног неба сазвежђа зодијака која претходе оном знаку у коме је Сунце. Уколико се то сазвежђе зодијака у неком тренутку не види због облака, човек треба да зна која друга сазвежђа излазе у исто време, да би на тај начин оценио које је сазвежђе зодијака управо изашло и, сходно томе, колико је још времена остало до јутра. Атал, коментатор на Арата, додаје да, с обзиром на то што у току једне ноћи преко неба пређе шест сазвежђа зодијака, човек може без проблема да израчуна колики је део ноћи прошао, а колики преостао (Нирр. *Comm.* 2.1.5). Хипарх, неуморни критичар и Арата и Атала, сматрао је да се на основу сазвежђа зодијака не могу доносити закључци о тачном времену јер се различити знакови зодијака не дижу једнаком брзином, док су сазвежђа зодијака потпуно неуједначених величина и не одговарају знаковима (Нирр. *Comm.* 2.1.2–3). Ипак, има оних који држе да Арат није ни сматрао да се праћењем излазака и залазака може израчунати тачно време, већ просто проценити колико је још остало до зоре (cf. Киџ 1997, *intro ad* 559–568).

⁶¹ *qui primus...* (ст. 486) – овим почиње полемика против Епикура и његове филозофске школе, која је у највећој мери прихватила атомистичка учења Леукипа и Демокрита. Манилије поентирано користи језик римског песника и филозофа Лукреција, који је версификовао Епикурова учења и о њему писао похвално: *E tenebris tantis tam clarum extollere lumen / qui primus potuisti illustrans commoda vitae, / te sequor...* (Лукр. 3. 1–3)

⁶² *rerum mutare figuras* (ст. 491) – у противљењу Манилија, убеђеног стоика, тврђи да се облици ствари мењају можемо препознати утицај стоичког филозофа Посејдонија који је сматрао да сва бића од настанка до нестанка чувају исти облик (cf. Stob. *Ecl.* 1. 434. παραμένειν τὴν ἐκάστου ποιότητα ἀπὸ τῆς γενέσεως μέχρι τῆς ἀναίρεσεως).

iam tum, cum Graiae verterunt Pergama gentes,
Arctos et Orion adversis frontibus ibant,
haec contenta suos in vertice flectere gyros,
ille ex diverso vertentem surgere contra
obvius et toto semper decurrere mundo. 505
temporaque obscurae noctis deprendere signis
iam poterant, caelumque suas distinxerat horas.
quot post excidium Troiae sunt eruta regna!
quot capti populi! quotiens fortuna per orbem
servitium imperiumque tulit varieque revertit! 510
Troianos cineres in quantum oblita refovit
imperium! fatis Asiae iam Graecia pressa est.
saecula dinumerare piget, quotiensque recurrens
lustrarit mundum vario sol igneus orbe.
omnia mortali mutantur lege creata, 515
nec se cognoscunt terrae vertentibus annis
exutas variam faciem per saecula ferre.
at manet incolumis mundus suaque omnia servat,
quem neque longa dies auget minuitque senectus
nec motus puncto curvat cursusque fatigat; 520
idem semper erit quoniam semper fuit idem.
non alium videre patres aliumve nepotes
aspicient. deus est, qui non mutatur in aevo.
numquam transversas solem decurrere ad Arctos
nec mutare vias et in ortum vertere cursus 525
auroramque novis nascentem ostendere terris,
nec lunam certos excedere luminis orbes
sed servare modum, quo crescat quove recedat,

освојили Троју Велики Медвед и Орион кретали су се супротстављених чела.⁶³ Медвед је био задовољан тиме да кружи око полова, а Орион тиме да се из супротног правца диже према ономе што се врти и да се увек окреће по целом небу. Већ тада време се у мрачној ноћи могло рачунати помоћу звезда, а небо је већ поделило своје сате. Колико је краљевстава уништено после пропасти Троје! Колико људи заробљено! Колико пута је Фортуна разнела ропство и власт по свету и вратила се друкчија! До колике моћи је распалила заборављени тројански пепео! Већ је судбина Азије сустигла Грчку. Мучно је бројати векове и колико пута је жарко Сунце изнова обасјало небо по променљивој путањи. Све што је створено по смртним законима склоно је мењању, и земља не види да, измучена годинама што пролазе, носи лице што мења се кроз векове. Небо пак остаје нетакнуто и чува се у потпуности, њега не повећава дуго време нити смањује старост, нити га кретање мења нити га путања умара. Све ће остати исто јер увек је исто и било. Наши преци нису познавали ништа другачије од онога што ће посматрати наши потомци. Бог је онај што не мења се кроз време. То што се Сунце никада не креће попреко ка Медведима,⁶⁴ никад не мења путању, окреће се ка истоку и доноси рану зору новим земљама, што месец не излази из својих устаљених мена већ одржава начин по коме расте и смањује се, што звезде које висе са

⁶³ *Arctos et Orion adversis frontibus ibant* (ст. 510) – Манилије представља сазвежђа Медведице и Ориона као супротстављена једно другом јер се Медведица налази у северној, а Орион у јужној небеској хемисфери. Ова два сазвежђа, нарочито истичући њихову супротстављеност, већ Хомер набраја у свом малом каталогу сазвежђа на штиту Ахилејевом, заједно са Плејадама и Хијадама (cf. *Il.* 18.485–489. *ἐν δὲ τὰ τεῖρεα πάντα, τὰ τ' οὐρανὸς ἐστεφάνωται, / Πληιάδας θ' Ἰάδας τε τό τε σθένος Ὠρίωνος / Ἄρκτόν θ', ἦν καὶ Ἄμαξαν ἐπίκλησιν καλέουσιν, / ἧ τ' αὐτοῦ στρέφεται καὶ τ' Ὠρίωνα δοκεῖει, / οἴη δ' ἄμμορός ἐστι λοετρῶν Ὠκεανοῖο.* „и сва светла што се по целом размилела небу, / и Ориона цина, Плејаде, и уз то Хијаде, / Медведа, кога још зову и Кола, који се свагда / на месту окреће истом, непрестано гледа на цина, / једини он не тоне у Океан да би се куп'о“, прев. М. Ђурић).

⁶⁴ *nunquam transversas solem decurrere ad Arctos* (ст. 524) – овај и следећи стихови (524–531) садрже низ такозваних *adynata* („пословичних немогућности“), стилске фигуре која је била веома присутна у латинској поезији, нарочито од Августовог периода.

nec cadere in terram pendentia sidera caelo
sed dimensa suis consumere tempora gyris, 530
non casus opus est, magni sed numinis ordo.

Haec igitur texunt aequali sidera tractu
ignibus in varias caelum laqueantia formas.
altius his nihil est; haec sunt fastigia mundi;
publica naturae domus his contenta tenetur 535
finibus, amplectens pontum terrasque iacentis.
omnia concordi tractu veniuntque caduntque,
qua semel incubuit caelum versumque resurgit.
sunt alia adverso pugnancia sidera mundo, 805
quae terram caelumque inter volitantia pendent,
Saturni, Iovis et Martis Solisque, sub illis
Mercurius Venerem inter agit Lunamque volatus.

небеског свода не падају на земљу већ проводе одређено време на својим путањама, то није дело случаја већ поредак врховног божанства.

[532] Ова, дакле, сазвезђа красе небо покривајући га у правилном редоследу светлошћу и различитим облицима. Ничега нема изнад њих, то је највиши део неба. Заједничко станиште природе задовољава се тиме да се налази унутар ових граница,⁶⁵ обухватајући море и земљу под собом. Сва сазвезђа излазе и залазе у сложном реду тамо где се небо спушта и на супротној страни диже. Постоје и друга небеска тела која се крећу супротно од небеса наспрам њих, и лебде обешена између неба и земље: Сатурн, Јупитер, Марс, Сунце и, испод њих, Меркур што пролеће између Венере и Месеца.⁶⁶

⁶⁵ *finibus* (ст. 536) – тврдња да је космос коначан, то јест да има границе, још једно је сведочанство о Манилијевом стоицизму. Стоици су веровали да је космос ограничен и да садржи Земљу окружену Сунцем, Месецом, фиксним звездама и планетама, за разлику од епикурејаца који су проповедали бесконачност космоса и против чијих учења је ова Манилијева опаска делом уперена.

⁶⁶ *sunt alia* (ст. 805–809) – Хаусман је преместио 1.805–809 о планетама иза 1.538, тако да белешка о планетама дође, као код Арата, директно иза расправе о фиксним звездама. Ову транспозицију прихватио је и Goold 1992 у свом стандардном Лоубовом издању Манилија. Већи проблем у вези са овим стиховима је у томе што Манилије о планетама, тако битним за астрологију, говори тако мало. Паралелу за овакав третман планета могао је наћи код Арата и његових преводаца. После кратке белешке о неправилности њиховог кретања, Арат изјављује да се не осећа стручним да говори о њима (460: οὐδ' ἔτι θαρσαλέος κείνων ἔγώ). У томе га прате и његови преводиоци Цицерон (*Arat.* 234: *quorum ego nunc neque tortos evolovere cursus*) и Авијен (*Arat.* 926–927: *non illas animis audacibus ergo, / carmine non caeco temptabimus*). Германик, мада се на планетама не задржава, обећава да ће се, ако буде у могућности, на њих вратити другом приликом (*Arat.* 444–445: *hoc opus arcanus si credam postmodo Musis, / tempus et ipse labor, patientur fata, docebit*). И збиља, нешто преко две стотине Германикових стихова сачуваних у шест фрагмената говоре о планетама, али је услед фрагментарног садржаја немогуће оценити њихов контекст и порекло (на пример, да ли је у питању оригинално Германиково дело или превод).

Не може се рећи да у антици нису постојале теорије о планетама. Већ је Платон апеловао да се пронађе адекватно објашњење за планете које су својом привидном неправилношћу озбиљно компромитовале званични мит о интелигентном и уређеном космосу (цитиран у *Simpl. in Cael.* 488.21–4). Еудокс је држао да планете, иако се одиста окрећу око земље као свог центра, имају свака своју осу и различите правце, што објашњава замршеност њиховог кретања и привидну неправилност. Аполоније из Перге сматрао је да се планете не обрћу директно око земље, већ око тачке на неком већем кругу, који се пак окреће око земље. Такозвана радио-соларна теорија, коју налазимо код Витрувија и Плинија Старијег, није покушавала да отпише неправилности у кретању планета као привид, већ су се оне према њој заиста успоравале и окретале уназад (за користан преглед ових питања *v.* Volk 2009, 50–52).

С обзиром на то, може се узети да Манилије није описао планете јер се њихова неправилност опирала његовој стоичкој верзији универзума као правилно и без грешака уређеног (тако Volk 2009, 55–57). Из сличних разлога описа планета клонио се и Арат, док се Лукреције том слабом тачком у Аратовом универзуму користио да нападне доктрину о интелигентном космосу (*cf.* Бее 2013, 104–105). Можда има нечега и у ставу да је Арат намерно истакао несигурност и непредвидивост планета да би тиме, путем контраста, истакао фиксираност и сигурност осталих небеских тела (Hunter 1995).

Ipsae autem quantum convexo mundus Olympo 539
obteneat spatium et quantis bis sena ferantur 540
finibus astra, docet ratio, cui nulla resistunt
claustra nec immensae moles caecive recessus;
omnia succumbunt, ipsum est penetrabile caelum.
nam quantum terris atque aequore signa recedunt,
tantum bina patent. quacumque inciditur orbis 545
per medium, pars efficitur tum tertia gyri
exiguo dirimens solidam discrimine summam.
summum igitur caelum bis bina refugit ab imo
astra, bis e senis ut sit pars tertia signis.
sed quia per medium est tellus suspensa profundum, 550
binis a summo signis discedit et imo.
hinc igitur quodcumque supra te suspicis ipse,
qua per inane meant oculi quaque ire recusant,
binis aequandum est signis; sex tanta rotundae
efficiunt orbem zonae, qua signa feruntur 555
bis sex aequali spatio textentia caelum,
ne mirere vagos partus eadem esse per astra
et mixtum ingenti generis discrimine fatum,
singula cum tantum teneant tantoque ferantur
tempore, sex tota surgentia sidera luce 560
<nec spatio noctis linquentia plura profundum.> 560a
Restat ut aetherios fines tibi reddere coner 561
filaque dispositis vicibus comitantia caelum,
per quae derigitur signorum flammeus ordo.
* 563a

[539] А колико простора сâм свемир заузима на округлом небу, и по коликим просторима креће се дванаест звезданих знакова, показује нам рачун којем се не супротстављају никакве препреке, огромне масе или мрачне дубине; све подлеже рачуну, уз њега се може проникнути и у само небо. Наиме, удаљеност знакова од копна и мора једнака је распону два знака. Где год да се круг пресече на пола добије се трећина обима уз мали остатак преко целог броја.⁶⁷ Највиши део неба је дакле за четири сазвежђа удаљен од најнижег, то јест за трећину од дванаест знакова. Али пошто је земља постављена у центру свемира,⁶⁸ раздвајају је два знака од врха и два до дна. Дакле, шта год се посматра са Земље на небу, где се очи окрећу кроз бескрај и где одбијају да иду,⁶⁹ мора бити на удаљености која је једнака дужини два знака. Шест дужина од два знака чине обим кружног појаса где се дванаест знакова креће и покрива небо у једнаким размацима. Не чуди се што су различити људи рођени под истим звездама и што им се судбине толико разликују. Свако појединачно сазвежђе заузима толико простора и толико дуго се креће, читавих шест знакова диже се дању <док по ноћи исто толико излази из океана>.

[561] Остаје још само да покушам да ти објасним границе етра и линије које се крећу по небу по устаљеним размацима, по којима се управља сјајни поредак знакова.

Лакуна у тексту⁷⁰

⁶⁷ *nam quantum a terris atque aequore signa recedunt...* – Ове компликоване стихове треба разумети као поетску интерпретацију формуле за обим круга $C = 2r\pi$. Путем те формуле могао се рачунати и обим зодијачког круга. У формули је, дакле, C обим круга зодијака (чији је центар, не заборавимо, земља), а r полупречник тог круга, односно раздаљина од земље. Ако се тај круг подели на шест делова од по два знака, формула гласи $2r\pi/6$ односно $r\pi/3$. Тако видимо да је шести део зодијака, односно дужина два знака, једнак $r\pi/3$, а с обзиром на то што је $\pi \approx 3.14$, $= 1.046r$, при чему је 0.046 она „мала разлика“ (*exiguo discrimine*) о којој говори Манилије. Раздаљина од земље једнака је дакле дужини коју запремају два знака зодијака.

⁶⁸ *tellus* (ст. 550) – треба имати у виду да све ове рачунице зависе од тога да се земља посматра као тачка због огромне величине космоса (Слеот. 1.8.32–33. ἡ γῆ στίγμαία ἐστὶ πρὸς τὸ μέγεθος τοῦ κόσμου).

⁶⁹ *quaque ire recusant* (ст. 553) – реч је о деловима неба који се налазе испод хоризонта и који стога нису доступни погледу.

⁷⁰ Ова празнина је раније вероватно била попуњена Манилијевим уводом у пет кругова (тј. паралела) који се описују у наредним стиховима (ст. 565–602).

Lucida intervalla 47 (2018)

<primus et aetheria succedens proximus arce> 565b
circulus ad borean fulgentem sustinet Arcton 566
sexque fugit solidas a caeli vertice partes.
alter ad extremi decurrens sidera Cancri,
in quo consummat Phoebus lucemque moramque
tardaque per longos circumfert lumina flexus, 570
aestivum medio nomen sibi sumit ab aestu,
temporis et titulo potitur, metamque volantis

[565b] <Први круг,⁷¹ најближи врху етра,> држи Великог Медведа што сија на самом северу, и удаљен је од северног пола шест целих степени.⁷² Други⁷³ се спушта ка звездама на крајњем делу Рака, где сунце окончава дуго трајање дана и полако разноси своје зраке у дугим окретима.⁷⁴ Он носи име летњи по летњој врућини,⁷⁵ добија назив по годишњем добу; својом топлином означава највишу тачку кретања летећег сунца и његове

⁷¹ *circulus* (ст. 566) – У питању је северни поларник или арктички ледени круг, који је увек видљив на небу. Овде се Манилије одваја од Арата и његових преводилаца, који не говоре ни о арктичком ни о антарктичком кругу. Њихово излагање се концентрише на четири (укључујући и зодијак), а не на пет небеских кругова као Манилијево. Разлог што Арат не помиње овај круг треба тражити у томе што се арктички и антарктички кругови у основи веома разликују од остала три. Док су она три круга корисна за израчунавање времена и годишњих доба (тема врло блиска Арату који у чувеном прологу своје песме нарочито наглашава да небески знакови помажу да се одреди право време за сточарске и пољопривредне послове: cf. 7–9. λέγει δ' ὅτε βῶλος ἀρίστη / βοῦσι τε καὶ μακέλησι, λέγει δ' ὅτε δεξιά ὄραϊ / καὶ φῦτὰ γυρῶσαι καὶ σπέρματα πάντα βαλέσθαι), арктички круг је пре географски појам. Такође, три круга се налазе у фиксираном међусобном положају и прецизно су означена сазвежђима, док се положај и величина арктичког и антарктичког круга мењају у зависности од тога одакле се посматрају, услед чега су знатно апстрактнији. Ипак, Манилије није једини који арктички и антарктички круг представља заједно са осталима, у чему је могао да следи астрономски приручник Геминосов (Gem. 5), а вероватно и Еудоксов трактат, ако је веровати Хипарховом сведочанству (Hipp. *Comm.* 1. 11. 1–6; 2. 1. 20–21), и друге (cf. MARTIN 1998 *ad* Arat. 463).

⁷² *sexque... solidas... partes* (ст. 567) – Манилије се овде служи Еудоксовим системом, према коме се пун круг састоји од 60° уместо од 360°. Стога, ако Манилије каже да је Арктички круг од пола удаљен 6°, с обзиром на то што је $\frac{6}{60} = \frac{1}{10}$, а $\frac{360}{10} = 36^\circ$, можемо да закључимо да се Арктички круг налази на 36° по традиционалној скали од 360°, којом ће се Манилије служити од 2.307.

⁷³ *alter* (ст. 568) – реч је о Раковој обратници (односно Северном повратнику). Како вели Геминос (Gem. 5.4), Ракова обратница је најсевернији од оних кругова које описује Сунце услед окретања космоса. Када се Сунце нађе на њему, наступа летња дугодневица, када је дан најдужи, а ноћ најкраћа у години. Услед тога се, наравно, назива још и „летњим“ повратником (грч. θερινὸς τροπικὸς).

Ракову обратницу је описао и Арат (480–500), навевши и сазвежђа кроз која пролази (Близанци, Кочијаш, Персеј, Андромеда, Коњ, Птица, Змијоносац, Девица, Лав, Рак). И Атал и Хипарх су Арата веома критиковали, тврдећи да он не наводи тачне делове тачних сазвежђа која се налазе на Раковој обратници (још у 14. веку Максим Плануд је на себе узео задатак да исправи астрономске податке у овом делу Аратове песме).

⁷⁴ *tardaue lumina* (ст. 570) – у антици се сматрало да се пре солстиција (летње дугодневице) Сунце успорава и да му је зато потребно више времена него зими да пређе преко целог неба. То успоравање је приписивано чињеници да се Бик, Близанци и Рак, знакови кроз које Сунце мора да прође пре дугодневице, уздижу унатрашке: Бик отпозади, Близанци почев од ногу, а Рак почев од љуштуре (било је познато да Рак и као животиња хода унатрашке), о чему Манилије говори и експлицитно у другој књизи (2.198–202: *aspice Taurum / clunibus et Geminos pedibus, testudine Cancrum / surgere, cum rectis oriantur cetera membris; / ne mirere moras, cum sol aversa per astra / aestivum tardis attollat mensibus annum*).

⁷⁵ *medio... ab aestu* (ст. 571) – Манилије каже да „летњи повратник“ име носи по „средини лета“ зато што је према Цезаровој реформи календара и новој прерасподели годишњих доба солстициј падао приближно у средину лета, како нас обавештава Варон (R. 1.28: *Dies primus est veris in aquario, aestatis in tauro, autumnus in leone, hiemis in scorpione... primi verni temporis ex a. d. VII id. Febr., aestivi ex a. d. VII id. Mai., autumnalis ex a. d. III id. Sextil., hiberni ex a. d. IV id. Nov* – лето је дакле почињало у знаку Бика, 9. маја).

Lucida intervalla 47 (2018)

solis et extremos designat fervidus actus,
et quinque in partes aquilonis distat ab orbe.
tertius in media mundi regione locatus 575
ingenti spira totum praecingit Olympum
parte ab utraque videns axem, qua lumine Phoebus
componit paribus numeris noctemque diemque
veris et autumnus currens per tempora mixta,
cum medium aequali distinguit limite caelum; 580
quattuor et gradibus sua fila reducit ab aestu.
proximus hunc ultra brumalis nomine limes
ultima designat fugientis limina solis,
invida cum obliqua radiorum munera flamma
dat per iter minimum nobis, sed finibus illis, 585
quos super incubuit, longa stant tempora luce
vixque dies transit candentem extenta per aestum;
bisque iacet binis summotus partibus orbis.
unus ab his superest extremo proximus axi
circulus, austrinas qui stringit et obsidet Arctos. 590

крајње границе;⁷⁶ удаљен је пет степени од северног круга.⁷⁷ Трећи,⁷⁸ који се налази на средишњем делу неба, огромним обручем обухвата читаво небо и гледа на осу и на једној и на другој страни. Тамо Сунце сија једнак број сати и по дану и по ноћи, пролази кроз умерене периоде пролећа и јесени, и пресеца средишњи део неба на једнаке делове; овај круг удаљен је четири степена од летњег.⁷⁹

[582] Иза овога следећи круг⁸⁰ звани зимски одређује крајње границе сунчеве путање,⁸¹ када нам даје незнатне дарове кроз косе пламене зраке у најмањем одстојању, а у оним областима над којим сија време се зауставља у дугој обданици, и дан, продужен од сјајне топлоте, скоро да не престаје. Овај круг лежи на удаљености од четири степена.⁸² Преостаје још један круг,⁸³ најближи јужном полу, који у себи обухвата јужне

⁷⁶ *metamque volantis solis* (ст. 572—573) – Манилије каже да је Ракова обратница за Сунце граница јер оно, дошавши до ње, не иде даље на север, већ се окреће на другу страну. Отуда, наравно, и име „обратница“, тј. „повратник“ (грч. τροπικός, cf. Gem. 5.5).

⁷⁷ *quinque in partes* (ст. 574) – Сетимо се да за Манилија овде круг има 60° (види белешку уз ст. 567). Како је $\frac{5}{60} = \frac{1}{12}$, а $\frac{360}{12} = 30$, то је Ракова обратница, по скали од 360°, 30° удаљена од Арктичког круга.

⁷⁸ *tertius* (ст. 575) – реч је о екватору. Према Геминусу (5. 6), екватор је највећи од пет небеских кругова (и сам Арат каже да је велик као Млечни пут, cf. 511: ὁσος πολιοιο Γάλακτος), преполовљен је хоризонтом (и Арат наводи да је екватор „као преполовљен“, cf. 512: γαίαν ὑποστρέφεται κύκλος διχόωντι εἰσικός), па је једном половином изнад, а другом испод хоризонта. Када се са екватором сусретне Сунчева путања, тада настају равнодневице – пролећна и јесења.

Као што смо већ видели, и Арат описује екватор (511—524), али пре њега умеће опис Јарчеве обратнице. Арат каже да екватор пролази кроз сазвежђа Овна, Бика, Ориона, Хидру, Пехар, Гаврана, Канце (тојест, Вагу), Змијоносца, Орла, Коња. И његов опис екватора је био суочен са тешким Хипарховим критикама, баш као и опис Ракове обратнице.

⁷⁹ *quattuor gradibus* (ст. 581) – Сетимо се да за Манилија овде круг има 60° (види белешку уз ст. 567). Како је $\frac{4}{60} = \frac{1}{15}$, а $\frac{360}{15} = 24$, то је екватор, по скали од 360°, 24° удаљен од Ракове обратнице.

⁸⁰ *proximus* (ст. 582) – овде је реч о Јарчевој обратници или Јужном повратнику. Како вели Геминус (Gem. 5. 7), Јарчева обратница је најсевернији од оних кругова које пресеца Сунце услед окретања космоса. Када се Сунце нађе на њему, наступа зимска краткодневица, када је ноћ најдужа, а дан најкраћи у години. Услед тога се, наравно, и назива још и „зимским“ повратником (грч. χειμερινός τροπικός).

Арат говори о Јарчевој обратници (ст. 501—510) и наводи која сазвежђа леже на њој: Јарац, Водолија, Морско чудовиште, Зец, Пас, Арго, Кентаур, Шкорпија, Стрелац.

⁸¹ *ultima... limina solis* (ст. 583) – баш као и Ракова обратница, тако је и Јарчева, граница за Сунце, преко које оно не иде даље на југ, већ се враћа натраг (упореди са белешком на ст. 572—573).

⁸² *bisque... binis... partibus* (ст. 588) – Сетимо се да за Манилија овде круг има 60° (види белешку уз ст. 567). Како је $\frac{4}{60} = \frac{1}{15}$, а $\frac{360}{15} = 24$, то је Јарчева обратница, по скали од 360°, 24° удаљена од екватора.

⁸³ *circulus* (ст. 590) – Антарктички круг или јужна поларница. Према Геминусу (Gem. 5.9), овај круг је једнак арктичком кругу, коме је и паралелан, али је сасвим скривен под хоризонтом, услед чега се ниједно од његових сазвежђа не може видети. Као ни о Арктичком, Арат не говори ни о Антарктичком кругу (види белешку уз ст. 566).

Lucida intervalla 47 (2018)

hic quoque brumalem per partes quinque relinquit,
et, quantum a nostro sublimis cardine gyrus,
distat ab adverso tantundem proximus illi.
[sic per tricenas vertex a vertice partes
divisus duplici summa circumdat Olympum 595
et per quinque notat signantis tempora fines]
his eadem est via quae mundo, pariterque rotantur
incline, sociosque ortus occasibus aequant,
quandoquidem flexi, quo totus volvitur orbis,
fila trahunt alti cursum comitantia caeli, 600
intervalla pari servantes limite semper
divisosque semel fines sortemque dicatam.
Sunt duo, quos recipit ductos a vertice vertex,
inter se adversi, qui cunctos ante relatos
seque secant gemino coeuntes cardine mundi 605
transversoque polo rectum ducuntur in axem,
tempora signantes anni caelumque per astra
quattuor in partes divisum mensibus aequis.
alter ab excelso decurrens limes Olympo
Serpentis caudam siccas et dividit Arctos 610
et iuga Chelarum medio volitantia gyro,
[circulus a summo nascentem vertice mundum 564
permeat Arctophylaca petens per terga Draconis, 565
tangit et Erigonen, Chelarum summa recidit] 565a

Медведе. Овај остаје пет степени⁸⁴ иза зимског и од јужне осе, уз коју се непосредно налази, удаљен је онолико колико је од наше осе удаљен највиши круг. [Тако је један пол од другог удаљен тридесет степени, двапут већим бројем описује небо и бележи пет кругова који означавају годишња доба.]⁸⁵ Они имају исту путању као небо, окрећу се једнако усмерени, уједначили су своје изласке и заласке, будући да се, усмерени у правцу кретања целог неба, крећу по линијама које прате пут високог неба увек чувајући једнаку раздаљину између себе, границе што су им једном за свагда додељене и одређене положаје.

[603] Постоје два круга⁸⁶ што простиру се од једног до другог пола и међусобно су укрштени. Они пресецају све раније поменуте кругове и један другог када се сретну на два пола, и када их пређу крећу се у правцу осе.⁸⁷ Означавају годишња доба и деле небо кроз знаке на четири дела са једнаким бројем месеци. Први круг се спушта са врха неба и сече Змијин реп, Медведе што не залазе у море⁸⁸ и тасове Ваге⁸⁹ што креће се по средишњем кругу. [Круг пролази кроз небо које почиње од врха осе и иде ка Волару преко Змајевих леђа, додирује Девицу и пресеца

⁸⁴ *partes quinque* (ст. 591) – Сетимо се да за Манилија овде круг има 60° (види белешку уз ст. 567). Како је $\frac{5}{60} = \frac{1}{12}$, а $\frac{360}{12} = 30$, то је Антарктички круг, по скали од 360°, 30° удаљен од Јарчеве обратнице.

⁸⁵ *sic... fines* (ст. 594–596) – ови по свој прилици неаутентични стихови убачени су с циљем да се читаоцу скрене пажња на то да Манилије овде пун круг описује са 60° (а, сходно томе, пола круга, колико има између два пола, са 30°), а не са 360°. Треба обратити пажњу на то да, иако интерполатор вели да ових „пет кругова“ обележавају годишња доба, то заправо раде само средишња три круга – екватор и два повратника.

⁸⁶ *sunt duo* (ст. 603) – овде је реч о небеским колурима. Постоје два колура: екваторијски колур, који пролази кроз тачку гама, односно пролећну тачку и тачку омега, односно јесењу тачку (које се обе налазе на екватору и означавају пролећну, односно јесењу равнодневицу, када се у њима нађе Сунце) и солстицијски колур који пролази кроз летњу и зимску тачку (које се налазе на Раковој, односно Јарчевој обратници и означавају, када се Сунце нађе у њима, летњу дугодневицу, односно зимску краткодневицу).

⁸⁷ *coeuntes cardine mundi* (ст. 605) – обе колуре полазе из једног, а завршавају у другом полу, мада иду различитим путањама.

⁸⁸ *siccus... Arctos* (ст. 610) – овде имамо алузију на то што се Медведице никада не купају у Океану, односно не залазе за хоризонт. Овом персонификацијом Медведице су први пут описане врло рано у грчкој књижевности, већ на Ахилејевом штиту (Hom. II. 18.489: οἴη δ' ἄμμορός ἐστὶ λοετρῶν Ωκεανοῖο), а потом често, па и код Арата (нпр. 48: ἄρκτοι, κυανέου πεφυλαγμένα ὠκεανοῖο).

⁸⁹ *iuga Chelarum* (ст. 611) – сазвежђе Канци (грч. Χηλαί, лат. *Chelae*), под којим именом га је знао Арат, имало је и други, рекло би се доста ран, назив, Вага (грч. Ζυγοί, лат. *Iuga; Libra*). Неки аутори су покушали да на овај или онај начин ту чињеницу пренебрегну и да ова два назива, упркос њиховој очигледној неусагласивости, стопе, па у том смислу треба читати и Манилијев чудни израз *iuga Chelarum* (примера има и у каснијим књигама: 3.305: *Chelarum fides*, 4.203: *librantes Chelae*; сличних примера има и код других аутора: Hug. *Astr.* 2. intro: *Libra, dimidia pars Scorpionis*; Germ. fr. 4. 27. *libratae Chelae*; за опширнију дискусију о називу овог сазвежђа, v. LE BOUFFLE 2010, 170–173).

extremamque secans Hydram mediumque sub austris 612
Centaurum adverso concurrat rursus in axe,
et redit in caelum, squamosaque tergora Ceti
Lanigerique notat fines clarumque Trigonum 615
Andromedaeque sinus imos, vestigia matris,
principiumque suum repetito cardine claudit.
alter in hunc medium summumque incumbit in axem
perque pedes primos cervicem transit et Ursae,
quam septem stellae primam iam sole remoto 620
producunt nigrae praebentem lumina nocti,
et Geminis Cancrum dirimit stringitque flagrantem
ore Canem clavumque Ratis, quae vicerat aequor,
inde axem occultum per gyri signa prioris
transversa atque illo rursus de limite tangit 625
te, Capricorne, tuisque Aquilam designat ab astris,
perque Lyram inversam currens spirasque Draconis
posteriora pedum Cynosurae praeterit astra
transversamque secat vicino cardine caudam:
hic iterum coit ipse sibi, memor unde profectus. 630
Atque hos aeterna fixerunt tempora sede,
immotis per signa modis, statione perenni:
hos volucris fecere duos. namque alter ab ipsa
consurgens Helice medium praecidit Olympum

врх Ваге.]⁹⁰ Сече доњи део Хидре и средину Кентаура на јуту, поново среће супротни пол и враћа се ка небу. Означава Китова леђа покривена крљуштима, границу Овна, сјајни Троугао, дубоке наборе Андромедине одоре и стопала њене мајке.⁹¹ Када достигне северни пол, завршава се на свом почетку. Други лежи на средини првог на северном полу и пролази кроз предње шапе и врат оног Медведа⁹² кога првог створи седам звезда када зађе сунце и покаже светло тамној ноћи. Раздваја Близанце и Рака, додирује Пса ватреног у лицу⁹³ и крму Лађе што победила је море. Одатле скривену осу додирује по окомитим знаковима оног другог круга и, у повратку од те линије, тебе, Јарче, и твоје звезде одваја од Орла. Пролази кроз изврнуту Лиру и Змајеве увоје, мимоилази звезде у задњим шапама Малог Медведа и сече му реп под правим углом у близини пола. Ту се поново спаја сам са собом, сећајући се одакле је дошао.

[631] Годишња доба држе ове кругове вечно на истим местима, у непроменљивој путањи кроз знаке, и сталним положајима; али два круга учинила су покретним.⁹⁴ Први⁹⁵ почиње на самом северу, пресеца небо

⁹⁰ Овде су некада били уметани неаутентични стихови 564–565, који су у основи имали да замене стихове 609–611 у време кад су ти стихови грешком били транспонирани на друго место у песми.

⁹¹ *vestigial matris* (ст. 616) – Андромедина мајка је Касиопеја, на чије сазвежђе се овде мисли.

⁹² *pedes primos cervicem transit et Ursae* (ст. 619) – према Еудоксу је солстицијски колур пролази преко средишњег дела сазвежђа Велике Медведице, али је Хипарх сматрао да то није тачно (Нірр. *Comm.* 1.11.9–11, 2.1.21). Иако су неки истраживачи зато били спремни да ово Манилију зарачунају као грешку из које се види његово слабо познавање астрономије (Мал-снн 1893, 56), ипак је врло могуће да је реч о неспоразуму, јер се има доказа да се сазвежђе Велике Медведице, тј. избор звезда које оно укључује, веома мењало током времена. Од Хипарха сазнајемо да су „старији писци”, међу које је вероватно укључен и Арат, држали да сазвежђе Велике Медведице садржи оних седам најпознатијих звезда (Нірр. *Comm.* 1.5.6. καθόλου τε οἱ ἀρχαῖοι πάντες τῆν Ἄρκτον ἐκ τῶν ἑπτὰ μόνων ἀστέρων διέτρουον). У Аратовом тексту нема назнака да је он овом сазвежђу придруживао друге звезде, али у једном одељку говори о независним, а светлим звездама које се налазе у непосредној близини Велике Медведице, под њеним предњим и задњим шапама, раменом, репом и слабинама (Arat. 137–146). Германик, међутим, преводечи тај пасаж, те исте звезде описује као део самог сазвежђа Велике Медведице (Arat. 140–146). Ово није место да се упуштамо у живу расправу која се води о тачној идентификацији тих звезда (cf. ERREN 1965, 136–139; KIDD 1997 *ad loc*; MARTIN 1998 *ad loc*); уместо тога, биће довољно да на основу Германиковог пасажа укажемо на то да је сазвежђе Велике Медведице неоспорно било знатно шире у време Манилија него што је било у време Арата или чак Хипарха.

⁹³ *flagrantem ore Canem* (ст. 622–623) – овде се мисли на звезду Сиријус, најсјајнију звезду ноћног неба (привидне звездане величине од –1.46), која се налазила на њушци Пса, који је сазвежђем био симболички представљен.

⁹⁴ *hoc volucris fecere duos* (ст. 633) – после описа фиксних кругова (тј. паралела и колура), следи опис кругова чија се позиција мења у зависности од географске ширине и дужине тачке на земљи са које их посматрамо (cf. FERRARI 1996 *ad loc*).

⁹⁵ *alter* (ст. 633) – овде је реч о меридијану (од лат. *meridies* „подне”, грч. μεσημβρινός). Према Геминусу (Gem. 5.64), меридијан је небески круг који се простира од једног пола до другог и

Lucida intervalla 47 (2018)

discernitque diem sextamque examinat horam 635
et paribus spatiis occasus cernit et ortus.
hic mutat per signa vices; et seu quis eoos
seu petit hesperios, supra se circinat orbem
verticibus super astantem mediumque secantem
caelum et diviso signantem culmine mundum, 640
cumque loco terrae caelumque et tempora mutat, 642
quando aliis aliud medium est. volat hora per orbem, 641
atque, ubi se primis extollit Phoebus ab undis, 643
illis sexta manet, quos tum premit aureus orbis,
rursus ad hesperios sexta est, ubi cedit in umbras: 645
nos primam ac summam sextam numeramus utramque
et gelidum extremo lumen sentimus ab igni.
alterius fines si vis cognoscere gyri,
circumfer facilis oculos vultumque per orbem.
quidquid erit caelique imum terraeque supremum, 650
qua coit ipse sibi nullo discrimine mundus
redditque aut recipit fulgentia sidera ponto,
praecingit tenui transversum limite mundum.
haec quoque per totum volitabit linea caelum,
nunc tractum ad medium vergens mundique tepentem 655
orbem, nunc septem ad stellas nec mota sub astra;
seu quocumque vagae tulerint vestigia plantae
has modo terrarum nunc has gradientis in oras,
semper erit novus et terris mutabitur arcus.
quippe aliud caelum ostendens aliudque relinquens 660

на пола, дели дан на два дела, утврђује шести час⁹⁶ и са исте удаљености гледа на излазак и залазак сунца. Он мења свој положај по знацима, и било да се неко креће ка истоку или ка западу окружује га круг што стоји изнад полова, пресеца средину неба и означава где је врх неба подељен надвоје. Са положајем на земљи мењају се небо и време пошто је свакоме друго по среди. Сати се крећу по небу; када се Сунце прво диже из мора шести је сат код оних који се задесе испод златног круга, а шести је и на западу када падне мрак. Ми и један и други шести сат рачунамо као наш први и последњи и добијамо само хладан сјај удаљених зрака.⁹⁷ Ако желиш да сазнаш границе другог круга⁹⁸ заврти се и лагано гледај по небу. Где год буду били најнижи део небеског свода и врх ивице земље, где се свемир спаја са самим собом без икакве препреке и прима сјајне звезде из мора или му их предаје, ту је свемир окружен танком попречном линијом.⁹⁹ И ова линија прелеће преко читавог неба, сад нагиње ка средини и умереном појасу, сад ка седам звезда и фиксним звездама. Где год човека немирни кораци буду однели, час у ове земље, час у оне, тамо ће увек бити нови круг¹⁰⁰ што мења се од места до места.

на ком се налази највиша тачка на небеској сфери, тј. зенит. Прелазећи преко њега, Сунце одређује половину дана и половину ноћи.

⁹⁶ *sextamque examinat horam* (ст. 635) – реч „час“ (*hora*) овде заправо означава једну дванаестину времена које протекне између изласка и залазка Сунца, те је стога растељива јединица која се мења из дана у дан. „Шести час“ означава заправо крај шестог од дванаест часова и стога средину дана.

⁹⁷ *nos primam ac summam sextam numeramus utramque...* (ст. 646–647) – овде је реч о томе да оно што је шести час (тј. подне, време кад је Сунце у зениту) на једном месту представља први час (тј. излазак Сунца) на другом месту које се налази 90° источно од првог, те да ће на том другом месту Сунце доћи у зенит тек онда када на првом месту, 90° на запад, оно буде на заласку (cf. ФЕРАВОЛ 1996 *ad loc*).

⁹⁸ *alterius* (ст. 648) – овде је реч о хоризонту (грч. ὀρίζων, „који дели, одваја“). Према Геминосу (5. 54), хоризонт је круг који одваја видљиви део космоса од невидљивог дела, тако да се једна половина налази изнад, а друга испод Земље.

⁹⁹ *quicquid erit... mundum* (ст. 650–653) – Судећи по овим стиховима, делује да Манилије меша две врсте хоризонта које се спомињу већ код Геминуса (Gem. 5.55–57): један је видљив и из њега звезде излазе и за њега залазе (*redditque aut recipit fulgentia sidera ponto*; cf. и 656: *nunc [sc. vergens] septem ad stellas nec mota sub astra*), а други је апстрактан и невидљив, и пресеца цео космос на два дела (*praecingit tenui transversum limine mundum*, cf. и 654: *haec quoque per totum volitabit linea caelum*).

¹⁰⁰ *semper erit novus* (ст. 659) – већ Геминос (Gem. 5.58–61) говори о томе како се хоризонт мења са положајем посматрача и напомиње да се хоризонт мења чим се човек одмакне 400 стадија (што износи отприлике 75 километара) на север или југ. О променљивости хоризонта говори и Цицерон, износећи дефиницију за коју се претпоставља да је утицала на Манилија (cf. ВРЕЙТЕР 1907 *ad loc*): *Cum enim illi orbes, qui caelum quasi medium dividunt et aspectum nostrum definiunt, qui a Graecis ὀρίζοντες nominantur, a nobis finientes rectissime nominari possunt, varietatem maximam habeant aliique in aliis locis sint, necesse est ortus occasusque siderum non fieri eodem tempore apud omnes.* „Пошто земљу деле, а наш видик ограничавају они кругови које Грци називају ὀρίζοντες, а који би се на нашем језику сасвим лепо могли назвати *finientes*, и пошто се они веома разликују од места до места, у зависности од тога одакле се посматрају, нужно је да се ни изласци и заласци звезда не дешавају у исто време за све“ (превод је мој).

dimidium teget et referet, varioque notabit
fine et cum visu pariter sua fila movente.
[hic terrestris erit, quia terram amplectitur, orbis;
et mundum plano praecingit limite gyrus
atque a fine trahens titulum memoratur horizon] 665
His adice obliquos adversaque fila trahentis
inter se gyros, quorum fulgentia signa
alter habet, per quae Phoebus moderatur habenas
subsequiturque suo solem vaga Delia curru
et quinque adverso luctantia sidera mundo 670
exercent varias naturae lege choreas.
hunc tenet a summo Cancer, Capricornus ab imo,
bis recipit, lucem qui circulus aequat et umbras,
Lanigeri et Librae signo sua fila secantem.
sic per tris gyros inflexus ducitur orbis 675
rectaque devexo fallit vestigia clivo.
nec visus aciemque fugit tantumque notari
mente potest, sicut cernuntur mente priores,
sed nitet ingenti stellatus balteus orbe
insignemque facit lato caelamine mundum. 680
[et ter vicens partes patet atque trecentas
in longum, bis sex latescit fascia partes
quae cohibet vario labentia sidera cursu]

Он показује једну половину неба а другу сакрива, половину покрива а половину открива, означава своју линију несталном границом што помера се заједно са погледом. [Овај круг биће земаљски јер обухвата земљу; он окружује земљу у правој линији и по томе што је граница носи име хоризонт.]¹⁰¹

[666] Овима треба додати два коса круга што секу се под углом. Први¹⁰² од њих садржи сјајне знаке кроз које Сунце управља уздама а за њим иде променљиви Месец¹⁰³ у својим кочијама; у том кругу пет планета одупире се свемиру што креће се у супротном правцу и мења свој плес према ритму природе. Озго овај круг држи Рак а оздо Јарац, и двапут га сусреће онај круг који изједначава дан и ноћ,¹⁰⁴ и пресеца га у знацима Овна и Ваге. Тако искривљен простире се кроз три појаса¹⁰⁵ и своје праволинијско кретање прикрива кривином надолу. Он не промиче оштром оку и може се опазити у целини, као што се и претходни могу приметити, а као звездани појас сија на огромном небу и чини да свемир буде украшен широким рељефом.¹⁰⁶ [Појас се простире триста шездесет степени у дужину и дванаест у ширину и садржи у себи и планете што крећу се по променљивим путањама.]¹⁰⁷

¹⁰¹ Стихови 663–65 можда нису аутентични, мада се истраживачи око тог питања мало слажу. Сва три стиха брисали су BENTLEY 1739, HOUSMAN 1937² и GOOLD 1985, док су BREITER 1908 и VAN WAGENINGEN 1921 избрисали само 664 јер се у њему готово дословно понавља стих 653. LIUZZI 1983 и FERRAVOLI / FLORES / SCARZIA 1996–2001 међутим бране стихове.

¹⁰² *alter* (ст. 668) – овде се мисли на круг зодијака. Геминус (Gem. 5.51–53) дефинише зодијак као круг који се заправо састоји од три паралелна круга, два спољна која му одређују границе и унутрашњег који се назива еклиптиком. Он пресеца два паралелна круга једнаке величине, Ракову обратницу при првом степену знака Рака и Јарчеву обратницу при првом степену знака Јарца, док екватор пресеца двапут, при првом степену Овна и првом степену Ваге. Његова ширина износи 12°, а назива се и *λοξός* (коси круг) јер пресеца паралеле.

¹⁰³ *Delia* (ст. 669) – Артемида, која је у овом контексту поистовећена са Месецом, баш као што је и Аполон–Феб (*Phoebus*) у претходном стиху поистовећен са Сунцем. Аполон и Артемида су се родили на острву Делосу (отуда име *Delia*).

¹⁰⁴ *Lucem qui circulus aequat et umbras* (ст. 673) – мисли се на екватор.

¹⁰⁵ *tres gyros* (ст. 675) – мисли се на екватор и на два повратника (северни и јужни).

¹⁰⁶ *lumine* (ст. 680) – Манилије овде с нарочитом пажњом истиче колико су сазвежђа зодијака блистава и светла. У томе се могао угледати на Цицерона, који, у свом преводу Арата, кратак и сажет списак зодијачких сазвежђа присутан у оригиналу (*Arat.* 545–549) проширује тако да уз готово свако зодијачко сазвежђе дода по један израз светлости (*Cic. Arat.* 320–331). Генерално се сматра да римски преводи Арата изражавају тенденцију да оскудне и ретке изразе светлости присутне у оригиналу прошире и интензивирају ради јачег ефекта (cf. LEWIS 2010), а ту римску тенденцију у извесној мери негује, као што видимо, и сам Манилије.

¹⁰⁷ *et ter vicens partes... cursu* (ст. 681–683) – ови стихови су вероватно резултат нечије неумесне интерполације јер, како смо видели из описа пет паралела, Манилије се у овом одељку не служи скалом од 360°, већ од 60° за пун круг. Могуће је да је интерполатор био подстакнут Манилијевим хиперболама (ст. 679. *ingenti*) да спецификује ширину зодијака (cf. GOOLD 1985 *ad loc.*).

Alter in adversum positus succedit ad Arctos
et paulum a boreae gyro sua fila reducit 685
transitque inversae per sidera Cassiepieae,
inde per obliquum descendens tangit Olorem
aestivosque secat fines Aquilamque supinam
temporaque aequantem gyrum zonamque ferentem
solis equos inter caudam, qua Scorpios ardet, 690
extremamque Sagittari laevam atque sagittam,
inde suos sinuat flexus per crura pedesque
Centauri alterius rursusque ascendere caelum
incipit Argivumque ratem per aplustria summa
et medium mundi gyrum Geminosque per ima 695
signa secat, subit Heniochum, teque, unde profectus,
Cassiepia, petens super ipsum Persea transit
orbemque ex illa coeptum concludit in ipsa;
trisque secat medios gyros et signa ferentem
partibus e binis, quotiens praeciditur ipse. 700
nec quaerendus erit: visus incurrit in ipsos
sponte sua seque ipse docet cogitque notari.
namque in caeruleo candens nitet orbita mundo
ceu missura diem subito caelumque recludens,
ac veluti viridis discernit semita campos 705
quam terit assiduo renovans iter orbita tractu.
[inter divisas aequabilis est via partes]
ut freta canescunt sulcum ducente carina,
accipiuntque viam fluctus spumantibus undis
quam tortus verso movit de gurgite vertex, 710
candidus in nigro lucet sic limes Olympo

[684] Други¹⁰⁸ лежи под правим углом, креће се ка Медведима и мало се повлачи даље од северног круга. Пролази кроз сазвежђе обешене Касиопеје одакле спуштајући се искоса додирује Лабуда, пресеца летњи појас Орла који лежи, круг што изједначава дан и ноћ и појас који носи Сунчеве коње између Шкорпионовог репа и самог краја Стрелчеве леве руке и стреле. Одатле кривуда свој ток кроз ноге и копита јужног Кентаура и почиње поново да се пење уз небо. Сече кроз врх крме аргивске лађе, средишњи појас неба и Близанце по доњим звездама, прилази Кочијашу и на путу ка Касиопеји, одакле је пошао, прелази преко Персеја и завршава путању на месту где је почео.¹⁰⁹ На два места сече средишња три круга и круг што носи знакове и често је и сам резан. Не мораш да га тражиш, пада у очи, сам се обзнањује и тражи да буде примећен. Сија на плавом небу светла путања, као да ће одједном отворити небо и разлити дневну светлост, или као да посред зеленог поља иде стаза што утабала су кола која се стално изнова крећу по путу, [тако између подељених страна лежи сталан пут.]¹¹⁰ Као што се море забели у бразди што за собом оставља лађа и од пенушаве воде ток постане стаза коју вртећи вир прелази из узбурканих дубина, тако светла¹¹¹ линија сија на црном

¹⁰⁸ *alter* (ст. 684) – овде је реч о Млечном путу. Према Геминусу (Gem. 5.68–69), и Млечни круг се назива косим, тј. накривљеним кругом зато што и он сече повратнике. Састоји се од сићушних честица магле и стога је једини круг који је видљив. Ширина му није строго одређена, већ је на неким местима шири, а на неким ужи, због чега се најчешће и не представља на небеским глобусима.

¹⁰⁹ *aestivosque secat fines... in ipsa* (ст. 687–698) – редослед којим Манилије наводи сазвежђа која се налазе на Млечном путу обрнут је од редоследа којим их наводи Хигин (*Astr.* 4.7: и Хигин, додуше, почиње од Птице, али затим наводи Персеја, Возара, Близанце, Прокиона, Арго, Кентаура, Шкорпију, Стрелца и Орла). Треба обратити пажњу да Манилије ипак наводи Шкорпију пре Стрелца, што одговара Хигиновом редоследу, али не и редоследу који је сам усвојио.

¹¹⁰ *inter divisas aequalibus est via partis* (ст. 707) – овај по свој прилици неаутентични стих је вероватно убачен да буде главна реченица јер интерполатор није приметио да ту улогу већ игра ст. 705.

¹¹¹ *candidus* (ст. 711) – Млечни пут је био упадљиво беле боје, како наглашава већ Арат (477–478: τῷ δὲ ἤτοι χροίῳ μὲν ἀλίγκιος οὐκέτι κύκλος / δινεῖται), а потом и његови римски преводиоци, Цицерон (*Arat.* 248: *candentem... circum*; cf. и *Rep.* 6.16: *erat autem in splendidissimo candore inter flammis circus elucens, quem vos, ut a Graeis ccepistis, orbem lacteum nuncupatis*), Германик (*Arat.* 457: *lactis ei color*) и Авијен (*Arat.* 942: *candentis speciem... Lactis*; 946–947: *non isti forma similis similisque colore / circulus est alius*).

Lucida intervalla 47 (2018)

caeruleum findens ingenti lumine mundum.
utque suos arcus per nubila circinat Iris,
sic super incumbit signato culmine limes
candidus et resupina facit mortalibus ora, 715
dum nova per caecam mirantur lumina noctem
inquiruntque sacras humano pectore causas:
num se diductis conetur solvere moles
segminibus, raraque labent compagine rimae
admittantque novum laxato tegmine lumen; 720
quid sibi non timeant, magni cum vulnera caeli
conspiciant feriatque oculos iniuria mundi?
an coeat mundus, duplicisque extrema cavernae
convenient caelique oras et segmina iungant,
perque ipsos fiat nexus manifesta cicatrix 725
suturam faciens mundi, stipatus et orbis
aeriam in nebulam densa compagine versus
in cuneos alti cogat fundamina caeli.
an melius manet illa fides, per saecula prisca
illac solis equos diversis cursibus isse 730
atque aliam trivisse viam, longumque per aevum
exustas sedes incoctaque sidera flammis
caeruleam verso speciem mutasse colore,
infusumque loco cinerem mundumque sepultum?
fama etiam antiquis ad nos descendit ab annis 735
Phaethontem patrio curru per signa volentem,

небу и пресеца азурна небеса огромном светлосном линијом. Као што и дуга описује свој лук кроз облаке, тако сјајна линија што обележава небо лежи изнад нас и диже људима главе увис док посматрају нове звезде које се изнова појављују у мрачној ноћи и смртним умом размишљају о пореклу небеса.¹¹²

[718] Можда здање покушава да се растави на одвојене делове и пукотине слабе због прешироких спојева па пропуштају нову светлост кроз отворено небо;¹¹³ ко се не би плашио да види ране на великом небу и очима угледа озлеђена небеса? Или се небеса спајају,¹¹⁴ крајеви два свода се сједињују и повезују ивице и делове, и кроз тај спој настаје јасно видљив ожиљак који ствара шав на небу. Притиснути круг постаје небеска магла због густог споја и спаја основе високог неба у клинове. Или се боље држи оно веровање да су у стара времена овуда Сунчеве кочије ишле другачијим трком и утабале другу путању,¹¹⁵ да су кроз многе векове ужарена стаза и спаљена сазвежђа због промене боје изгубили плаветнило, а просути пепео овде затрпао небо. До нас је дошло предање из древних времена о Фаетонту што у очевим кочијама летео је кроз звезде.¹¹⁶ Док је изблиза

¹¹² *sacras... causas* (ст. 717) – У ст. 717–804 Манилије, очито фасциниран Млечним путем, излаже различите теорије (и природњачке и митолошке) о његовом пореклу. Сличне дискусије о пореклу Млечног пута, мада краће и повремено с другачијим избором теорија, налазимо у Аристотеловој Метеорологији (*Mete.* 1.8), Макробијевом коментару на Сципионов сан (*Somn.* 15.1–7), код Хигина (*Astr.* 2. 43) и у Ахиловом коментару на Арата (Маасс 1898, 55, 8–18). Док се Хигин превасходно осврће на митолошка тумачења, Макробије таква тумачења категорички одбацује и рађе се концентрише на природњачке теорије (*Somn.* 15.3: *sed nos fabulosa reticentes ea tantum quae ad naturam eius uisa sunt pertinere dicemus*), а Ахил против митолошких тумачења повремено чак и оштро полемиче (види белешку уз ст. 730). Код Манилија су и једна и друга готово равномерно заступљена.

¹¹³ *nim se diductis conetur solvere moles / segminibus etc.* (ст. 718–722) – (1) Према првој теорији коју излаже Манилије, Млечни пут је заправо пукотина на месту где се два дела небеског свода спајају. Ова теорија потиче од Теофраста, а у своју је доксографију увршћује и Макробије (*Somn.* 15. 4), мада он не помиње пуцање.

¹¹⁴ *an coeat mundus* (ст. 723–728) – (2) Према другој теорији коју излаже Манилије, Млечни пут је заправо нека врста трага, ожиљка који је преостао пошто су се два дела неба на том месту спојила. Ова теорија потиче од Дидора из Александрије. И њу помиње Макробије (*Somn.* 15.5).

¹¹⁵ *per saecula prisca / illac solis equos diversis cursibus isse etc.* (ст. 729–734) – (3) Према трећој теорији коју излаже Манилије, Млечни пут је заправо бивша путања Сунца, којом је оно некада ишло. За ову теорију је био заслужан Енопид са Хија. О њој више детаља дознајемо од Аристотела (*Mete.* 1. 8) и из Ахиловог коментара на Арата (Маасс 1898, 55, 18–24). Ахил каже да су присталице ове теорије сматрале да је Сунце променило путању у ужасу због Тијестове гозбе, али такво тумачење одбацује као бајковито и лажно (21–22: ἔστι δὲ μὐθῶδες τοῦτο καὶ ψεῦδος), па их пита, ако је Сунце тако поступило због Тијестове гозбе, због чега то онда нису урадили и Месец и пет планета?

¹¹⁶ *fama etiam antiquis ad nos descendit ab annis / Phaethontem patrio curru per signa volantem etc.* (ст. 735–749) – (4) Према четвртој теорији коју излаже Манилије, Млечни пут је последица пожара који је избио на небу услед Фаетонтове катастрофалне вожње кочијама његовог оца Хелија. Ова теорија је потекла од Питагорејаца. Аристотел (*Mete.* 1.8) полемиче против ње

dum nova miratur propius spectacula mundi
et puer in caelo ludit curruque superbus
luxuriat nitido, cupit et maiora parente,
deflexum solito cursu, curvisque quadrigis 743
monstratas liquisse vias orbemque recentem 740
imposuisse polo, nec signa insueta tulisse
errantis meta flammis currumque solutum.
quid querimur flammis totum saevisse per orbem 744
terrarumque rogam cunctas arsisse per urbes? 745
cum vaga dispersi fluitarunt fragmina currus,
et caelum exustum est: luit ipse incendia mundus,
et vicina novis flagrarunt sidera flammis
nunc quoque praeteriti faciem referentia casus.
nec mihi celandi est vulgata fama vetusta 750
mollior, e niveo lactis fluxisse liquorem
pectore reginae divum caelumque colore
infecisse suo; quapropter lacteus orbis
dicitur, et nomen causa descendit ab ipsa.
an maior densa stellarum turba corona 755
contextit flammis et crasso lumine candet,
et fulgore nitet collato clarior orbis?
an fortes animae dignataque nomina caelo
corporibus resoluta suis terraeque remissa

посматрао невиђене небеске појаве и као дечак играо се на небу, док је поносан поскакивао у сјајним кочијама и желео да надвиси оца, скренуо је са уобичајене путање и у кривудаваим колима напустио назначену стазу. Утиснуо је нови пут по небу, а ненавикла сазвезђа нису издржала пламенове који су променили пут, ни кочије без возара. Зашто да се жалимо што су пожари беснели по целом небу и што је земља попут ломаче горела по свим градовима? Када су се комади уништених кочија распршили на све стране, и небо се запалило: само небо платило је за пожар, и оближња сазвезђа засијала су невиђеним пламеном, па још и данас изгледом сведоче о минулом догађају.

[750] Не треба ни да прећутим стару причу, мање тужну од оне познате,¹¹⁷ да је из белих груди краљице богова потекло млеко и оставило траг своје боје на небу. Због тога се зове Млечни Пут, и име потиче од тог догађаја. Или пак згуснутија гомила звезда¹¹⁸ обавија пламеновима као круна и сија набијеним светлом, и круг се сјаји јаче због збијене светлости? Можда храбре душе хероја¹¹⁹ што заслужили су небо ослобођене тела и

и вели да би од Фаетонтовог пада круг зодијака, по коме се креће Сунце, више страдао него део неба у коме је Млечни пут, а да се на њему ипак не виде никакви слични трагови.

¹¹⁷ *nec mihi celanda est famae vulgata vetustas / mollior etc.* (ст. 750—754) – (5) Према петој теорији коју излаже Манилије, а која је, како вели, „блажа“ од претходне, Млечни пут је настао од млека које се пролило из Хериних груди. Наиме, према миту, који налазимо код Ератостена (*Cat.* 44), Зевс је потурио Хери свог ванбрачног сина Херакла – док је још био беба – да га подоји док је спавала. Када се тргла из сна и одгурнула дете, Млечни пут је настао од млека које се пролило из њене дојке. О овој верзији говоре Ахилев коментар (Maass 1898, 55, 8—18) и Хигин (*Astr.* 2.43), који додаје и мање познату верзију мита према којој је Млечни пут настао од млека које је истекло из Реине дојке док се претварала да доји камен не би ли преварила Крона да помисли да је стварно реч о детету.

¹¹⁸ *densa stellarum turba* (ст. 755—757) – (6) Према шестој теорији коју излаже Манилије, Млечни пут се састоји од гомиле звезда које су у њему удружиле сву своју светлост. Ова теорија потиче од Демокрита, а помињу је и Макробије (*Somn.* 15.6) и Ахилев коментар на Арата (Maass 1898, 55, 24). Код Аристотела (*Mete.* 1. 8) сазнајемо да су Анаксагора и Демокрит сматрали да су звезде на Млечном путу Земљом заштићене од Сунца док се оно налази испод земље, те да могу да одашиљу своју нарочиту светлост јер им не сметају Сунчеви зраци. Аристотел побија ову теорију подсећајући да је Сунце много веће него Земља и да су звезде од Земље много удаљеније него Сунце, те да Земљина сенка до њих никако не би могла да стигне.

¹¹⁹ *fortes animae etc.* (ст. 758—804) – (7) Према седмој и последњој теорији коју излаже Манилије, Млечни пут је станиште хероја и храбрих људи на које они одлазе после смрти. Ово учење потиче од Цицерона (*Rep.* 6.16) и Макробије га, сходно томе, прво наводи (*Somn.* 15.1). Оно је код Манилија очигледно наишло на одобравање и пружио му прилику да у наредних скоро педесет стихова наведе бројне грчке и римске хероје који су се могли скрасити на Млечном путу. Треба још напоменути да је сам Макробије (*Somn.* 15.7), међутим, навео још и Посејдонијеву теорију (коју Манилије не наводи), те да се чини да је сам њој указао највеће поверење (*sed Posidonius, cuius definitioni plurimum concensus accessit...*). Према тој теорији, Млечни пут се састоји од накупљене звездане топлоте. С обзиром на то што је смештен попреко у односу на еклиптику (која је једина путања којом иде Сунце), његова сврха је да својом топлотом загреје оне остале делове космоса којим не пролази Сунце.

huc migrant ex orbe suumque habitantia caelum 760
aetherios vivunt annos mundoque fruuntur?
atque hic Aeacidas, hic et veneramur Atridas,
Tydidenque ferum, terraeque marisque triumphis
naturae victorem Ithacum, Pylumque senecta
insignem triplici, Danaumque ad Pergama reges, 765
<Hectoraque Iliacae gentis columenque decusque,>
Auroraeque nigrum partum, stirpemque Tonantis
rectorem Lyciae. nec te, Mavortia virgo,
praeteream, regesque alios, quos Thracia misit
atque Asiae gentes et Magno maxima Pella; 770
quique animi vires et strictae pondera mentis
prudentes habuere viri, quibus omnis in ipsis
census erat, iustusque Solon fortisque Lycurgus,
aetheriusque Platon, et qui fabricaverat illum
damnatusque suas melius damnavit Athenas, 775
Persidos et victor, strarat quae classibus aequor;
Romanique viri, quorum iam maxima turba est,
Tarquinioque minus reges et Horatia proles,
tota acies partus, nec non et Scaevola trunco
nobilior, maiorque viris et Cloelia virgo, 780
et Romana ferens, quae textit, moenia Cocles,
et commilitio volucris Corvinus adeptus
et spolia et nomen, qui gestat in alite Phoebum,
et Iove qui meruit caelum Romamque Camillus
servando posuit, Brutusque a rege receptae 785
conditor, et furti per bella Papirius ultor,
Fabricius Curiusque pares, et tertia palma

пуштене са земље одлазе тамо са планете и насељавају се на своје небо где проводе године у етру и уживају у свемиру. Овде одајемо пошту Еакидима, онде Атридима, ратоборном Тидејевом сину, Игачанину победнику на копну и мору, што савладао је и природу, старцу из Пила од три века, данајским краљевима под Тројом, <Хектору, круни и поносу илијскога рода,> Аурорином сину и Громовниковом изданку, владару Ликије. Не треба заобићи ни Марсову деву, ни друге краљеве што послала их је Тракија, азијске народе и Пелу, надалеко чувену по Александру Великом. Ни мудраце који су имали снажан ум и њихови судови носили тежину, који су у себи имали све дарове, као праведни Солон и одлучни Ликурт, богонадахнути Платон и онај што га је таквим начинио, чија пресуда је више пресудила његовој Атини, или победник над Персијом, чија флота прекрила је море.

[777] Потом римски јунаци, којих је већ веома много: краљеви (осим Тарквинија), браћа Хорацији, рођени као читав бојни одред; Сцевола што је од губитка руке постао племенитији; Клелија, девојка храбрија од сваког човека; Кокле, који на себи носио је римске бедеме што их је бранио; Корвин, освајач плена и имена и саборац птице што у себи крије Феба; Камил, који је од Јупитера заслужио небо и, спасивши Рим, ударио му темеље; па Брут, оснивач града што га је отео од краља; Папирије, који је кроз борбу осветио лукавство; Фабриције и Курије, један другоме

Marcellus Cossusque prior de rege necato,
certantes Decii votis similesque triumphis,
invictusque mora Fabius, victorque nefandi 790
Livius Hasdrubalis socio per bella Nerone,
Scipiadaeque duces, fatum Carthaginis unum,
Pompeiusque orbis domitor per trisque triumphos
ante diem princeps, et censu Tullius oris
emeritus fasces, et Claudii magna propago, 795
Aemiliaeque domus proceres, clarique Metelli,
et Cato fortunae victor, victorque sub armis
miles Agrippa suae, Venerisque ab origine proles
Iulia. descendit caelo caelumque replebit,
quod reget, Augustus, socio per signa Tonante, 800
cernet et in coetu divum magnumque Quirinum
<quemque novum superis numen pius addidit ipse,> 801a
altius aetherii quam candet circulus orbis. 802
illa deis sedes: haec illis, proxima divum
qui virtute sua similes fastigia tangunt.
Nunc prius incipiam stellis quam reddere vires 809
signorumque canam fatalia carmine iura, 810
implenda est mundi facies, corpusque per omne
quidquid ubique nitens vigeat quandoque notandum est.
sunt etenim raris orti natalibus ignes,
protinus et rapti. subitas candescere flammis
aera per liquidum natosque perire cometas 815
rara per ingentis viderunt saecula motus.
sive, quod ingenitum terra spirante vaporem
umidior sicca superatur spiritus aura,

равни; Марцел, трећи победник; Кос, који је пре њега убио краља; Децији, што надметали су се у жртви и били једнаки у победи; Фабије кога је оклевање оставило непобеђеног; Ливије, победник над страшним Хаздрубалом и његов брат по оружју Нерон, Сципионови генерали, кобни по Картагину; Помпеј, освајач света кога је троструки тријумф начинио принцемом прерано; Тулије, што је својим говорничким талентом стекао конзулат; Клаудијева славна лоза, прваци куће Емилијâ, чувени Метели; Катон, победник над судбином, и своје сопствене под оружјем вајар, солдат Агрипа; јулијевски пород, од Венере лоза. Август је сишао са неба и вратиће се на небо које ће водити кроз звезде уз Громовника. У скупштини богова видеће великог Квирина <и оног што га је сам, синовљевом љубављу, уврстио међу небеснике,> на етру који је изнад светлог круга на небу. Ту је станиште богова, ту су и они што приближавају се најближим божанским висинама, подобни њима у врлини.

[809] Сада, пре него што почнем да додељујем звездама њихове особине и опевам судбоносне законе знакова, морам да употпуним слику свемира и забележим све што у читавом простору, било где и било кад, интензивно сија. Јер постоје пламенови који нередовно настају и одмах нестају.¹²⁰ Ретко се у које доба, у време великих промена, видело како пламенови изненада сијају на ведром небу и комете како се појаве и пропадну. Можда,¹²¹ зато што када земља издише сопствену пару,

¹²⁰ *sunt etiam raris orti natalibus ignes* (ст. 813) – овде је реч о кометама. Треба, додуше, имати у виду да Манилије не прави разлику између звезда падалица, које се на небу задрже само тренутак, и комета, које се задрже дуже од тога (cf. Goold 1985 *ad loc*). У наставку текста Манилије излаже три различите теорије о пореклу и значају комета.

¹²¹ *sive, quod ingenitum terra spirante vaporem / unidior sicca superatur spiritus aura etc.* (ст. 817–866) – (1) По првој теорији о пореклу комета коју излаже Манилије, оне потичу од запаљивих гасова из земље које потпали сув ваздух. Ова теорија потиче од Аристотела (*Mete.* 1. 4).

nubila cum longo cessant depulsa sereno
et solis radiis arescit torridus aer, 820
apta alimenta sibi demissus corripit ignis
materiamque sui deprendit flamma capacem,
et, quia non solidum est corpus, sed rara vagantur
principia aurarum volucrique simillima fumo,
in breve vivit opus coeptusque incendia fine 825
subsistunt pariterque cadunt fulgentque cometae.
quod nisi vicinos agerent occasibus ortus
et tam parva forent accensis tempora flammis,
alter nocte dies esset, Phoebusque rediret,
immersum et somno totum deprenderet orbem. 830
tum, quia non una specie dispergitur omnis
aridior terrae vapor et comprehenditur igni,
diversas quoque per facies accensa feruntur
lumina, quae ruptis existunt nata tenebris.
nam modo, ceu longi fluitent de vertice crines, 835
flamma comas imitata volat, tenuisque capillos
diffusos radiis ardentibus explicat ignis;
nunc prior haec facies dispersis crinibus exit,
et glomus ardentis sequitur sub imagine barbae;
interdum aequali laterum compagine ductus 840
quadratamve trabem fingit teretemve columnam.
quin etiam tumidis exaequat dolia flammis

сув ветар надјачава влажнији издах, када облака нема јер их дуго одбија ведро време и врели ваздух се осуши од сунчевих зрака, пламен се спушта и узима себи одговарајућу храну и ватра обузима материју која може да је прими; и, пошто није чврсто тело, већ то лутају разређени атоми ветрова, најсличнији лепршавом диму, процес траје кратко, пожар се завршава чим почне, комете се истовремено пале и гасе. Да крај не прати почетак и да ватре не горе тако кратко, ноћ би постала друти дан, сунце би се вратило и затекло свет у чврстом сну. Такође, зато што се сва сувља испарења из земље не шире и не бивају захваћена пламеном равномерно, видимо разне облике¹²² у упаљеним светлима која се накратко распукну у тами.

[835] Наиме, некада, као што дуга коса лепрша са главе,¹²³ пламен лети налик на косу и ватра у горућим зрацима шири танке замршене власи; а затим, када се коса распрши, овај облик нестаје и прати га маса у облику ватрене браде.¹²⁴ Понекад ствара и путању у облику квадратног¹²⁵ или кружног стуба.¹²⁶ Уз то са надувеним пламеновима личи на бурад¹²⁷

¹²² *diversas... per facies* (ст. 833) – пошто се комете јављају у различитим облицима, Манилије се овде спрема да наведе неколико врста. Многи други аутори такође су се бавили врстама комета и данас поседујемо њихове извештаје: псеудо–Аристотел (*Mi.* 4), Сенека (*Nat.* 1.15.4; притом је и цела седма књига посвећена кометама), Плиније Старији (*Nat.* 2.22), Птоlemeј (*Tetr.* 2.9), Хефестион из Тебе (*Heph.Astr.* 1.24). Манилије се ограничава на разуман број врста – од Исидора из Севиље (*Orig.* 3.71.17) сазнајемо да је било познато преко тридесет врста комета.

Треба напоменути да су комете биле важне и за астрологију, поготово у вези са планетама, али да се Манилије не осврће на ту њихову улогу, баш као што не говори опширно ни о планетама (види белешку уз ст. 805–809). МОНТАНАРИ САЛДИНИ 1989 приписује тај недостатак чињеници да комете као знамења најављују догађаје важне за цело човечанство или макар за заједницу, док Манилија више интересује приватна астрологија, која се тиче појединца и његове судбине.

¹²³ *crines* (ст. 835–837) – (1) Прва врста комета коју Манилије помиње су „космате“ комете (*crinitae*, κομηται), које подсећају на главу са дугачком косом. О њима говори и Плиније (*Nat.* 2.22.89. *cometas Graeci vocant, nostri crinitas horrentis erine sanguineo et comarum modo in vertice hispidas*). Сама реч „комета“ потиче, наравно, од грч. κόμη (*лат. coma*) „коса“, како објашњава Плиније. Осим *crinitae*, оне се некад зову и *cincinnatae* (*Cic. N.D.* 2.14; *Schol. Iuv.* 6.407)

¹²⁴ *sub imagine barbae* (ст. 838–839) – (2) Друга врста комета коју помиње Манилије су „брадате“ комете (*pogoniae*, πωγωνίαι), које подсећају на главу са дугачком брадом. О њима говоре и Сенека (*Nat.* 1.15. 4. *pogoniae*) и Плиније (*Nat.* 2.22.89. *idem pogonias quibus inferiore ex parte in speciem barbae longae promittitur iuba*).

¹²⁵ *trabem* (ст. 841) – (3) Трећа врста комета коју помиње Манилије су оне које подсећају на какву греду (*trabes*, δοκίδες). О њима говоре и аутор списа *de Mundo* (4.395b: δοκίδες), Сенека (*Nat.* 1.15.4: *trabes*) и Птоlemeј (*Tetr.* 2.9: δοκίδων).

¹²⁶ *columnnam* (ст. 841) – (4) Четврта врста комета коју помиње Манилије су оне које подсећају на стуб (*columnae*, κίονες).

¹²⁷ *dolia* (ст. 842–843) – (5) Пета врста комета коју помиње Манилије су оне које подсећају на врч или буре (*pithei*, πίθοι). О њима говори већина наших извора: аутор списа *de Mundo* (4.395b: πίθοι), Сенека (*Nat.* 1.15.4: *pithiae*), Плиније (*Nat.* 2. 22. 90. *pitheus doliorum cernitur figura in concavo fumidae lucis*) и Птоlemeј (*Tetr.* 2.9: πίθων).

procere distenta uteros, artosque capellas
mentitur parvas ignis glomeratus in orbes
hirta figurantis tremulo sub lumine menta, 845
lampadas et fissas ramosos fundit in ignes.
et tenuem longis iaculantur tractibus ignem 849
praecipites stellae passimque volare videntur, 847
cum vaga per liquidum scintillant lumina mundum
exsiliuntque procul volucris imitata sagittas, 850
ardua cum gracili tenuatur semita filo.
sunt autem cunctis permixti partibus ignes,
qui gravidas habitant fabricantes fulmina nubes
et penetrant terras Aetnamque minantur Olympo
et calidas reddunt ipsis in fontibus undas 855
ac silice in dura viridique in cortice sedem
inveniunt, cum silva sibi collisa crematur;
ignibus usque adeo natura est omnis abundans:
ne mirere faces subitas erumpere caelo
aeraque accensum flammis lucere coruscis 860
arida complexum spirantis semina terrae,
quae volucer pascens ignis sequiturque fugitque,
fulgura cum videas tremulum vibrantia lumen
imbribus e mediis et caelum fulmine ruptum.
sive igitur ratio praebentis semina terrae 865
in volucris ignes potuit generare cometas;
sive illas natura faces obscura creavit
sidera per tenuis caelo lucentia flammis,
sed trahit ad semet rapido Titanius aestu
involvitque suo flammantis igne cometas 870

са далеко раширеним стомацима или ватра, сабијена у згуснуте кугле, подсећа на козице¹²⁸ када под треперавим светлом створи длакаве браде; или ствара бакље¹²⁹ што гранају се у ватре. Звезде падалице¹³⁰ остављају танке дутачке пламене трагове и могу се видети како лете свуда када лутајућа светла варниче по ведром небу и излећу далеко опонашајући крилате стреле, испредајући уску путању танком линијом.¹³¹ Ватра је пак саставни део свега; она насељава тешке облаке који стварају муње, избија из земље и Етном прети небу, ствара топлу воду на самим изворима, налази се и у тврдом кремену и у кори дрвета када се штапови трењем запале; до те мере природа обилује ватром. Немој се чудити што се бакље изненада појављују на небу и што ваздух светли запаљен сјајним пламеновима пошто је обухватио суво семе што земља је издахнула и које крилата ватра док прождире прати и избегава. Јер видиш муње како бацају треперави блесак из средине олује и небо разваљено громом. То је, дакле, или правило земље, која предаје семе летећој ватри, могло да створи комете, или је тим бакљама природа створила помрачене звезде што на небу сијају slabим сјајем, али их Сунце привлачи к себи жестоком топлотом, обухвата горуће комете својом ватром и затим их пушта, као

¹²⁸ *capellas* (ст. 843–845) – (6) Шеста врста комета коју помиње Манилије су оне које подсећају на малу козу (*hirci*, αἰγες). О тој врсти говори и Плиније (*Nat.* 2.22.90: *fiunt et hirci villorum specie et nube aliqua circumdati*).

¹²⁹ *lampadas* (ст. 846) – (7) Седма врста комета коју помиње Манилије су оне које подсећају на буктињу (*faces*, λαμπάδες). И о њима говоре и многи други извори: аутор списа *De mundo* (4.395b: λαμπάδες), Сенека (*Nat.* 1.15.4: *lampades*) и Плиније (*Nat.* 2.22.90: *lampadias ardentis imitatur faces*).

¹³⁰ *praecipites stellae* (ст. 847–851) – (8) Осма и последња врста комета коју помиње Манилије су заправо метеори или звезде падалице (*faces* или *bolides*, διαττοντες).

¹³¹ На крају Манилијевог излагања о врстама комета није на одмет да наведемо још неке од врста које помињу Манилијеви и наши извори да би читалац стекао утисак о бројности врста које су познавали стари. Спис *de Mundo* (4.395b) говори о βόθυνοι („чатрња“), Плиније (*Nat.* 2.22.89–90) о ἀκόντιον (лат. *iaculum*, „копље“), о којој је цар Тит чак наводно певао чувену песму, затим ξίφος (лат. *gladius*, „мач“), δίσκος (лат. *disceus*, „диск“), κέρας (лат. *cornus*, „рог“), док Птоlemeј (*Tetr.* 2.9) говори о σάλπιγξ („ратна труба“). И Плиније (*Nat.* 2.22.90) и Хефестион из Тебе (*Herph.Astr.* 1.24) помињу да има чак и таквих комета које подсећају на људски лик.

ac modo dimittit, sicut Cyllenius orbis
et Venus, accenso cum ducit vespere noctem,
saepe latent falluntque oculos rursusque revisunt;
seu deus instantis fati miseratus in orbem
signa per affectus caelique incendia mittit; 875
numquam futilibus excanduit ignibus aether,
squalidaque elusi deplorant arva coloni,
et sterilis inter sulcos defessus arator
ad iuga maerentis cogit frustrata iuencos.
aut gravibus morbis et lenta corpora tabe 880
corripit exustis letalis flamma medullis
labentisque rapit populos, totasque per urbes
publica succensis peraguntur iusta sepulcris.
qualis Erectheos pestis populata colonos
extulit antiquas per funera pacis Athenas, 885
alter in alterius labens cum fata ruebant,
nec locus artis erat medicae nec vota valebant;
cesserat officium morbis, et funera derant
mortibus et lacrimae; lassus defecerat ignis
et coacervatis ardebant corpora membris, 890
ac tanto quondam populo vix contigit heres.
taliam significant lucentes saepe cometae:
funera cum facibus veniunt, terrisque minantur
ardentis sine fine rogos, cum mundus et ipsa
aegrotet natura hominum sortita sepulcrum. 895
quin et bella canunt ignes subitosque tumultus
et clandestinis surgentia fraudibus arma,
externas modo per gentes ut, foedere rupto

што се Меркур и Венера, када осветле вече и доведу ноћ, често сакрију и нестану из вида, па се поново врате.¹³²

[874] Можда бог,¹³³ када се сажали, шаље знаке претећих догађаја кроз положаје небеских тела и небеске пожаре. Етар никада није сијао бескорисним ватрама, сељаци који су их предвидели оплакују неплодну земљу а уморни орач међу јаловим браздама тера тужна говеда на узалудно орање. Или, када се живот угаси због тешких болести и спорог пропадања, смртоносна ватра обузме тела и захвати болесни народ, и кроз све градове пролазе јавне поворке са запаљеним гробницама. Таква кућа опустошила је Ерехтејев народ и изнела древну Атину на сахрану као да је мир, док су многи у борби падали у смрт. Медицина није била од користи нити је молитва помагала; послови су обустављани због болести, више за мртве није било ни погребна ни плача, уморна ватра није била довољна и тела су горела док су се удови гомилали. Једва се могао наћи наследник у некада великом народу. Такве ствари често најављују сјајне комете. Те бакље доносе смрт, прете земљи вечно горућим ломачама, пошто небо и сама природа болују јер деле гробницу са људима. Ватре проричу и ратове, изненадне устанке и борбе започете притворним заверама; недавно, када су у преким крајевима дивљи Германи погазили

¹³² *sive etc.* (ст. 867–873) – (2) Према другој теорији коју Манилије излаже о пореклу комета, реч је о планетама које нису у сваком тренутку видљиве. Као пример, Манилије наводи планете Меркур (назива се *Cyllenius orbis* јер је Меркур, према митолошким учењима, био рођен на планини Килени) и Венеру. Ова теорија је објашњена код Аристотела (*Mete.* 6.342b), а он је приписује питагорејцима. Манилијево излагање веома личи на Аристотелово, поготово зато што оба текста користе пример планете Меркура.

¹³³ *seu deus etc.* (ст. 874–926) – (3) Према трећој и последњој теорији коју Манилије излаже о пореклу и значају комета, оне су знаци од бога који предвиђају нарочита искушења и покорне. Остатак овог певања, посвећен бројним примерима случајева када су комете означиле такве догађаје, кулминира у острашћеним стиховима о грађанском рату. О кометама антички писци често говоре као о весницима будућности. Цицерон (*N.D.* 2.14) их узима као доказ за постојање богова и као пример узима комету која се на небу појавила у време рата између Марија и Суле, и која је предсказала будућу катастрофу (то јест, Сулине проскрипције). Комете као весници несреће су чест мотив и у античком песништву (нпр. Verg. G. 1.488; Luc. 1.528–529). REASE 1921 (*ad Cic. Div.* 1.18) наводи обиље примера.

cum fera ductorem rapuit Germania Varum
infecitque trium legionum sanguine campos, 900
arserunt toto passim minitantia mundo
lumina, et ipsa tulit bellum natura per ignes
opposuitque suas vires finemque minata est.
ne mirere gravis rerumque hominumque ruinas,
saepe domi culpa est: nescimus credere caelo.905
civilis etiam motus cognataque bella
significant. nec plura alias incendia mundus
sustinuit, quam cum ducibus iurata cruentis
arma Philippeos implerunt agmine campos,
vixque etiam sicca miles Romanus harena 910
ossa virum lacerosque prius super astitit artus,
imperiumque suis confligit viribus ipsum,
perque patris pater Augustus vestigia vicit.
necdum finis erat: restabant Actia bella
dotali commissa acie, repetitaque rerum 915
alea et in ponto quaesitus rector Olympi,
femineum sortita iugum cum Roma pependit
atque ipsa Isiaco certarunt fulmina sistro;
restabant profugo servilia milite bella,
cum patrios armis imitatus filius hostes 920
aequora Pompeius cepit defensa parenti.
sed satis hoc fatis fuerit: iam bella quiescant
atque adamanteis discordia vincta catenis
aeternos habeat frenos in carcere clausa;
sit pater invictus patriae, sit Roma sub illo, 925
cumque deum caelo dederit non quaerat in orbe.

савезништво, убили заповедника Вара и натопили поља крвљу трију легија, претећа светла горела су свугде по небу и сама природа ратовала је ватром, супротставила је своје силе и претила крајем.

[904] Немој се чудити тешким пропастима, што људи, што њихових творевина, често смо сами криви; не умемо да верујемо небу. Комете најављују и грађанске nerede и братоубилачке ратове. Никада на небу није било више пожара него кад су војске одане крвавим вођама напуниле поље код Филипâ. Римски војници стајали су на једва осушеном песку над људским костима и раније раскомаданим удовима. Држава се сукобила сама са собом и отац Август победио је газећи очевим стопама. И то још увек није био крај: остала је битка код Акција, коју је водила војска дата у мираз, судбина света поново је стављена на коцку, и на мору је одлучен господар неба када је Рим под претњом женског јарма висио о концу. Сама муња борила се са Изидином чегртаљком. Следе и ратови против робова и одбеглих војника, пошто је Помпејев син, попут очевих непријатеља, оружјем заузео море што га је његов отац одбранио. Али нека се судбина задовољи овиме. Нека ратови сада престану и нека Раздор, окован челичним ланцима, буде вечно сапет у тамници! Отац отацбине нека никада не буде побеђен, нека Рим његов буде, и, пошто је даривао бога небесима, нека га на земљи не тражи!

Библиографија

- ABRY 1988 = Abry, J.H. "Manilius and Aratus: Two Stoic Poets on Stars" *Leeds International Classical Studies* 6.1: 1–18.
- BENTLEY 1739 = Bentley, R. (ed.) 1739. *M. Manilii Astronomicon*. Argentorati.
- BREITER 1908 = Breiter, T. (ed.) *M. Manilius Astronomica*. Leipzig.
- GEE 2013 = Gee, E. *Aratus and the Astronomical tradition*. Oxford.
- GOOLD 1985 = Goold, G.P. (ed.) *M. Manilii Astronomica*. Leipzig.
- GOOLD 1992 = Goold, G.P. (ed. and trans.) *Manilius, Astronomica*. (Loeb Classical Library 469) Cambridge, MA.
- GREEN 2014 = Green, S. J. *Disclosure and Discretion in Roman Astrology. Manilius and his Augustan Contemporaries*. Oxford.
- ERREN 1967 = Erren, Manfred. *Die Phaenomena des Aratos von Soloi: Untersuchungen zum Sach- und Sinnverständnis*. Wiesbaden.
- FERRABOLI / FLORES / SCARCIA 1996–2001 = Feraboli, S., Flores, E., Scarcia, R. *Manilio: Il poema degli astri (Astronomica)*. 2 Vol. Milano.
- HABINEK 2011 = "Manilius' conflicted Stoicism" in Green, S.J., Volk, K. (eds.) *Forgotten Stars. Rediscovering Manilius' Astronomica*. Oxford.
- HOUSMAN 1937² = Housman A. E. M. *Manilii Astronomicon. Editio Altera*. Londini.
- HUNTER 1995 = Hunter, R. L. "Written in the Stars: Poetry and Philosophy in the *Phaenomena* of Aratus" *Arachnion* 1.2.
- KIDD 1997 = Kidd, Douglas. (ed.) *Aratus: Phaenomena*. Cambridge.
- LE BOEUFFLE 2003 = Le Boeuffle, A. (ed.) *Germanicus: Les Phénomènes d'Aratos*. Paris.
- LE BOEUFFLE 2010 = Le Boeuffle, A. *Les Noms latins d'astres et de constellations*. Paris.
- LEWIS 2010 = Lewis, A-M. „The Frequency and Function of Words of Astronomical Brightness in the Latin Poetic Translations of Aratus' *Phaenomena*." *Revue belge de philologie et d'histoire* 88: 25–43.
- LIUZZI 1983 = Liuzzi, D. (ed.) *M. Manilio, Astronomica libro I e II*. Lecce.
- LIUZZI 1993 = Liuzzi, D. (ed.) *Manilio fra Poesia e Scienza*. Lecce.
- MAASS 1898 = Maass, E (ed.) *Commentariorum in Aratus reliquiae*. Berolini.

- MARANINI 1994 = Maranini, A. *Filologia Fantastica. Manilio e i suoi « Astronomica»*. Bologna.
- MARTIN 2002 = Martin, J. (ed.) *Aratos: Phénomènes 1–2*. Paris.
- MONTANARI CALDINI 1989 = Montanari Caldini, R. «Manilio tra scienza e filosofia: La dottrina delle comete». *Prometheus* 15: 1–30.
- PEASE 1921 = Pease, A. S. (ed.) *M. Tulli Ciceronis De Divinatione liber primus*. Urbana.
- SOUBIRAN 2002 = Soubiran, J. (ed.) *Cicéron: Aratea. Fragments poétiques*. Paris.
- SOUBIRAN 2003 = Soubiran, J. (ed.) *Aviénus: Les Phénomènes d'Aratos*. Paris.
- VOLK 2009 = Volk, K. *Manilius and his intellectual background*. Oxford.
- VAN WAGENINGEN 1921 = van Wageningen, J. (ed.) *M. Manilii Astronomica in Het Nederlandsch Vertaald*. Leiden.
- СРЕЈОВИЋ / ЦЕРМАНОВИЋ 1989 = Срејовић, Д., Цермановић, А. Речник грчке и римске митологије. Београд.

Lucida intervalla 47 (2018)

Dragana Nikolić
Institute for Balkan Studies
Serbian Academy of Sciences and Arts
ddgrbic@gmail.com

Some Considerations about the Peregrine Communities in Upper Moesia

Abstract: The present paper offers an outline of important evidence about the territories and the administration of the peregrine communities in Upper Moesia. The study of this type of communities can contribute to better understanding of the administrative history of this Roman province and help set the framework for the further research on this topic; this is especially important for the province of Upper Moesia since our knowledge of its ancient past is quite fragmentary.

Key words: native communities, *peregrini*, *Upper Moesia*, Roman provinces.

Study of administrative history and demographics of a Roman province requires a certain acquaintance with its administrative structures and their status. When it comes to the province of Upper Moesia (covering the significant part of modern Serbia) the scarcity of evidence is striking. At best, our knowledge about its ancient past is lacunary and every new relevant piece of evidence or a new discovery, even modest ones, can help improve the state-of-the-art. Meanwhile, the reassessment of all available information and the use of analogous representative material from other Roman provinces that are better documented by the sources, can be somewhat useful. In this paper, my attention will be focused on one type of provincial communities, the peregrine communities (*civitates peregrinae*),¹ which doubtlessly had a significant role in the life and the functioning of the province, but the evidence on them is extremely fragmentary and elusive. I will bring forward some important considerations regarding the territories, the government, the urbanization and the continuity of communities and try to outline some key evidence, hoping to shape the framework for further investigation.

Important source for the provincial administrative structures, and gener-

¹ *Civitates peregrinae* were Roman provincial communities of natives, organized based on their tribal structure and required to pay *stipendium/tributum*. Their inhabitants belonged to the indigenous population and were predominantly of peregrine status, in legal sense, foreigners in the Roman state. SCUHULTEN 1895, 515; KORNEMANN 1903, 301–302. On the *civitates peregrinae* in the adjacent province of Illyricum see my book cited in bibliography GRBIĆ 2014.

ally the administration of the Roman Empire, is Pliny the Elder's encyclopaedic work *Natural history* (*Naturalis historia*),² namely his books 3–6 dedicated to the geography of the world. These books provide invaluable information on provincial communities, their legal status, on juridical *conventus*, distances, statistical data which he drew from the official documents (e.g. *formulae provinciarum*, census lists, etc.). While Pliny's chapters on the adjacent provinces of Dalmatia and Pannonia is rather informative: it includes extensive excerpts from official documents, divisions by juridical circuits, even detailed numeric demographic data (number of the *decuriae*), the information that he provides on Moesia is comparably scanty. Pliny's account is early and it pertains to the undivided province of Moesia that stretched along the Danube from the confluence of the Sava to the Black Sea (Plin. *NH* III 149): *Pannoniae iunguntur provincia quae Moesia appellatur, ad Pontum usque cum Danuvio decurrens. incipit a confluyente supra dicto. in ea Dardani, Celegeri, Triballi, Timachi, Moesi, Thraeces Pontoque contermini Scythae*. The native peoples are enumerated by their geographic position, not alphabetically, which may indicate that the list is not drawn from an official document (*formula provinciae* or similar)³ but from another Augustan source. Perhaps the names and the geographic distribution could have been copied from the Agrippa's map, as it has already been assumed for the list of Pannonian communities in *NH* III 148.⁴ Native peoples of Moesia are again mentioned at the beginning of the book 4, where Pliny says (*NH* IV 3): *Dardanis laevo Triballi praetendentur latere et Moesicae gentes*; next, in book IV, *Moesi* are mentioned once again in the description of Thrace,⁵ while the *Triballi* appear also in the book VI (c. 218). Pliny's early account is partially supported by an epigraphic document that speaks directly of the early organisation of peregrine communities in Moesia and establishment of military control over the indigenous administrative structures. Two (identical) inscriptions from *Iulium Carnicum* (Regio X, modern Zuglio) honour *Baebius Atticus*, a *primus pilus* of the legion *V Macedonica* stationed at *Oescus* (Gigen, Bulgaria) who was *praefectus civitatium Moesiae et Treballiae* about AD 15 and afterwards *praefectus civitatium in Alpibus Maritimis*, finally, a procurator in Noricum. It is well attested that the same person could have governed two or more commu-

² On *Naturalis historia* as a source for the administrative history of the Empire, see GRBIĆ 2014, 19–63 with bibliography.

³ PAPAZOGLU 1969, 52; SALLMANN 1971, 203 („Unbekannte Katalog“), cf. 101.

⁴ GRBIĆ 2014, 41–42 with bibliography.

⁵ Plin. *NH* IV 41: ... *aversa eius et in Histrum devexa Moesi, Getae, Aodi, Scaugdae Clariaeque et sub iis Arraei Sarmatae, quos Aretas vocant, Scythaeque et circa Ponti litora Moriseni Sitonique, Orphei vatis genitores*.

nities, simultaneously or/and consecutively.⁶

CIL V 1838:7

C(aio) Baebio P(ubli) f(ilio) Cla(udia) | Attico | Iivir(o) i(iure) [d(icundo)] primo pil(o) | leg(ionis) V Macedonic(ae) praef(ecto) | **c[i]vitatium Moesiae et | Treballia[e] praef(ecto) [ci]vitat(ium) | in Alpib(us) maritumis t[ri]buno) mil(itum) coh(ortis) | VIII pr(aetoriae) primo pil(o) iter(um) procurator(i) | Ti(beri) Claudi Caesaris Aug(usti) Germanici | in Norico | civitas | Saevatum et Laiancorum.**

Another important source for the provincial communities is the *Geography* of Claudius Ptolemeius, a second century astronomer and geographer.⁸ In his chapter dedicated to the province of Upper Moesia, he mentions four *civitates* (Ptol. III 9.2): Κατέχουσι δὲ τῆς ἐπαρχίας τὰ μὲν πρὸς τῇ Δαλματία Τρικορνῆ(ν)σιοι τὰ δὲ πρὸς τῷ Κιάμβρω ποταμῷ Μυσοί τὰ δὲ μεταξὺ Πικῆνσιοι τὰ δὲ πρὸς τῇ Μακεδονίᾳ Δάρδανοι. From the comparison of Pliny's and Ptolemy's accounts follows that the territories of the *civitates* were redefined at some point. Perhaps this change occurred before or in the times of the division of the province in 86 AD,⁹ the precise details are lacking. Pliny's and Ptolemy's list overlap only partially: both authors mention the communities of the Dardanians and the Moesians (in Upper Moesia) and the community of the *Triballi* in the region of *Oescus*, which after the division belonged to the province of Lower Moesia. The *Celegeri* and the *Timachi* are no longer mentioned by Ptolemy, while there are two new *civitates*, Τρικορνῆ(ν)σιοι and Πι(ν)κῆνσιοι.¹⁰ These new administrative communities were named after *Tricornium* (Ritopek) and *Pincum* (Golubac) at the mouth of the river *Pincus* (Pek). These *civitas*-centres were positioned on the Danube, while the territories of the communities stretched towards the interior of the province. The relation of the Moesian *civitates* and the mines has been studied in the works

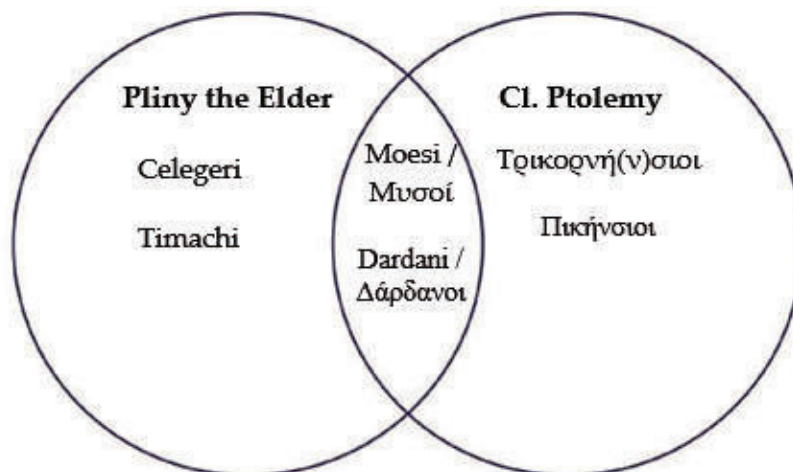
⁶ For example, in Dalmatia, [---] *Marcellus*, a centurion of the *legion XI Claudia* was at the same time *praefectus* of the communities of *Maezaei* and *Desidiates*, and later he governed over another community of *Melcumani* (CIL IX 2564); Similar example is provided by a Pannonian example, CIL IX 5363 = ILS 2737; CIL IX 5364): *Volcaci* Q. f. *Vel(ina) Primus*, was a *praefectus* of the cohort *I Noricorum, praefectus ripae Danuvi(i)*, governing also two neighbouring communities: ... *civitatium duar(um) Boior(um) et Azalior(um)*. Cf. GRBIĆ 2014 with bibliography.

⁷ The inscription CIL V 1839 is fragmentary. Cf. PFLAUM 1960/6, 27–28, n° 11.

⁸ K. MÜLLER, *Claudii Ptolemaei geographia, Tabulae XXXVI*, Paris 1883–1901. I have also consulted the new edition: A. STÜCKELBERGER, G. GRASSHOFF, & F. MITTENHUBER *et al.*, *Klaudios Ptolemaios, Handbuch der Geographie*, 1. Teilband, Basel 2006.

⁹ MÓCSY 1974, 66–68; WILKES 1996, 545–585.

¹⁰ According to MÓCSY (1970, 28; 1974, 68), the *Tricorn(i)enses* and the *Pincenses* replaced the *Timachi* and the *Celegeri*; the same opinion is later repeated by WILKES 1996, 579–580.

<Fig 1. Moesian Communities mentioned by Pliny the Elder and Ptolemy> of Slobodan Dušanić, which are essential for the study of this province.¹¹ The community of the *Tricornienses* is attested epigraphically *in situ*, in AD 120 by the military diploma CIL XVI 67 in which the *civitas* is listed as *origo* of the

recipient's wife: *Doroturmae Dotochae fil(iae) uxori eius Tricorn(iensi)*.

Next to nothing is known about Pliny's *Celegeri*. Based on the inscription mentioning a *dec(urio) duumviralicius* of *mun. Cel.*,¹² expanded as *mun(icipium) Cel(egerorum)*, it has been proposed that the town may have been established on the native territory of the *Celegeri*¹³ and that it could be located in western Serbia, around Ivanjica, where the inscription was discovered.¹⁴ Mócsy has proposed to locate the centre of the municipium further to the east, in Kraljevo,¹⁵ but it is not an attractive hypothesis. Possibly, the inscription was set up on the municipal territory, where the dignitary had an estate.¹⁶ The text runs as follows: *D(is) M(anibus) | Aurel(ius) Augustia|nus dec(urio) duumvi|ralicius m(unicipii) Cel(---) vixi|t ann(os) XXXV Bella | con(iugi) rar(issimo) pientissi|ma (!) et filii patri | bene merito m(e)m(oriā)*. It should be noted that this region be-

¹¹ Dušanić 1977, 69sq.; 1989, 149–151; 1990; 2000; 2004, 260–265, especially note 59; 2004a; 2010, 720–772.

¹² Premerstein & Vulić 1900, Bbl. 176, n° 70; CIL III 14610; Vulić & Premerstein 1900, 50, n° 70; Vulić 1941–1948, 50, n° 103; ILJug 77: *D(is) M(anibus) | Aurel(ius) Augustia|nus dec(urio) duumvi|ralicius m(unicipii) Cel(---) vixi|t ann(os) XXXV Bella | con(iugi) rar(issimo) pientissi|ma (!) et filii patri | bene merito m(e)m(oriā)*.

¹³ Cf. analogous examples: *municipium Latobicorum*, *municipium Iasorum* in Upper Pannonia, *municipium Dardanorum* in Upper Moesia, etc.

¹⁴ Papazoglu 1957, 114, note 1, 119–121; Alföldy 1962, 122–123.

¹⁵ Mócsy 1967, 156–157; 1970, 36; 1974, 214, 223; cf. Wilkes 1996; PISO 2003, 285–298 = 2003, [487–506], 500.

¹⁶ For similar examples see LOMA 2014, 11–18 (with bibliography).

longed to the Roman province of Dalmatia, and not to Upper Moesia.¹⁷ However, Pliny's list probably predates the precise delimitation between Illyricum and Moesia, about which we practically have no information; possibly the region was included in Dalmatian territory later. Géza Alföldy has proposed that the *Celegeri* were a fraction of the *Scordisci*,¹⁸ the same as the *Dindari* who lived further to the west, towards the Drina river.¹⁹

The community of the *Timachi* should be doubtlessly located in the basin of the *Timachus* River.²⁰ The fact that the *Timachi* are not mentioned later by Ptolemy, can be taken as a sign that they were affected by an administrative reform; they may have been incorporated in a complex *civitas* with a centre in the region of *Ratiaria* (rather than replaced by *Pincenses*, as suggested by A. Mócsy²¹). The designation *civitates Moesiae et Treballiae* in the inscription of Baebius Atticus could be a sign that several stipendiary communities were grouped in regions, which represent rather geographical and administrative, than ethnic concepts. The important information is provided again by Ptolemy who calls *Ratiaria* "Moesian": *Ῥατιαρία Μυσῶν* (Ptol. III 9.3), and *Osecus* (*Gigen, Moes. Inf.*) "Triballic" (Ptol. III 10.5): *Οἴσκος Τριβαλλῶν*. To the same territory refers the subscription *Triballis* in Diocletian's and Maximinus' constitution of 4th Decembre 291 (*Cod. Just.* VIII), which testifies of a certain administrative-geographic continuity in the late epoch.²² Some territories in the area around *Aquae* (Prahovo) and *Remesiana* could have had a stipendiary status, namely be numbered among one of the *civitates Moesiae*,²³ while the larger part of this land belonged to the imperial domains.²⁴ Other late evidence points to the same direction. In Procopius' work *De Aedificiis* these non-urban territories are designated as *χώραι* (= *regiones*): *ἐν χώρῃ Ῥεμισιανισίᾳ* (*De aed.* IV 4.3.13, J. HAURY (ed.), p. 123), *Remesiana* (Bela Palanka), *ἐν χώρῃ Ἀκουενισίῳ* (*De aed.* IV 4.3.44, J. HAURY (ed.), p. 123–124), as opposed to *πόλις*. *Regio Aquensis* is also epigraphically attested by an inscription from Turičevac (re-

¹⁷ LOMA 2010, 284–289; on the eastern frontier of Dalmatia, the military garrison and the roads in that region, *ibid* 126–136.

¹⁸ ALFÖLDY 1964, 109; 1965, 55–56.

¹⁹ Supra, note 18 and LOMA 2010, 288–289. On the community of the *Dindari*: GRBIĆ 2014, 153–156.

²⁰ See Plin. *NH* III 149: *Timachus*.

²¹ MÓCSY 1970, 28; 1974, 68; cf. WILKES 1996, 579–580.

²² DUŠANIĆ 2004, 31–32, note 109; 2010, 720–721. Cf. PAPAZOGLU 1969, 53 especially note 169 where she cites the evidence from Aurelius Victor (*Caes.* 25,1), that Maximinus, before he became an emperor, held a position of *praesidens Treballicae* "which recalls the early imperial *praefectus civitatum Moesiae and Treballiae*" (p. 66. of the 1978 (English) edition of the book) and the evidence from Herodian (VI 8.1) that he held the position of *στρατοπέδων ἐπιμέλεια* (= *praefectura legionis*) and *ἔθνῶν ἀρχάς*.

²³ DUŠANIĆ 2000, 356.

²⁴ Cf. DUŠANIĆ 1977, 74 and note 137; 2000, 354 sqq.; 2004, 258, note 53.

gion of K. Mitrovica).²⁵

The borders of the communities probably did not coincide with the ethnic borders as they were in pre-Roman times.²⁶ I have discussed elsewhere that the Romans governed themselves by many different factors in consolidating provincial land and its internal divisions. Although the native *civitates* were organised in tribal-like communities that preserved much of their original character, the majority of them did not, in fact, represent ethnic entities, but political/administrative creations of the Roman government.²⁷ Regarding Upper Moesia, a very important reassessment of the onomastic inventory of the region of western Dardania has been recently offered by Svetlana Loma. She has reached important conclusions that further support the previous statement about the ethnic heterogeneity of the population in large native *civitates*.²⁸ Namely, she has convincingly shown that the native anthroponymy of western Dardania does not represent a separate onomastic area, as it was previously thought; that the native anthroponymy of this area belongs to the Delmato-Pannonian name complex with a strong component of the anthroponymy of Celtic regions.²⁹ This is crucial.

Indeed, the organisation of the population in Moesia was more complex than we can grasp based on the extant evidence. This may be illustrated by the following case: in the first century in the province of Moesia there seems to have existed a community of Dacians to the south of the Danube, composed of the peoples transplanted from the other bank of the Danube in an early campaign.³⁰ The existence of such a community is supported by the evidence of military diplomas but it is attested as *origo* of the soldiers in diplomas that predate the foundation of Dacia: *CIL* XVI 13 of 9th February of AD 71, found in 1923, in a village near Lom on the left bank of the Cibrica, issued to *Tutio Buti f. Daco*. Afterwards several similar documents were found: a diploma *AE* 1997, 1771 = *RMD* 203 of 26th February of AD 70, issued to *Dernaius* (?)

²⁵ *AE* 1982, 841. Cf. *Nov. Iust.* XI 5: *Aquensis autem episcopus habeat praefatam civitatem (sc. Aquas) et omnia eius castella et territoria et ecclesias* DUŠANIĆ 1990, 589.

²⁶ On the central Balkan tribes in pre-Roman times see PAPAZOGLU 1969.

²⁷ This can be seen, for example, through the names of some of the peregrine communities that are derived from hydronyms and toponyms: *Colapiani* from *Colapis* f. (Kupa), *Ambidraui* from *Dravus* f. (Drava), *Ilι(ν)κήνσιοι* (**Pincenses*) and its civitas centre, *Pincum* (Veliko Gradište) from *Pingus* fl. (Pek); the civitas of the *Docleatae* derives its name from *Doclea*, *Cornacates* are named after its centre *Cornacum*, *Azali* after *Azaum*, *Τρικωνή(ν)σιοι* after *Tricornium* (Ritopek), etc.

On the central Balkan tribes in pre-Roman times see PAPAZOGLU 1969.

²⁸ LOMA 2010a.

²⁹ The origin, naming of the native population of the civitates and related topics will not be discussed here, since it exceeds the scopes of this paper.

³⁰ ALFÖLDI 1939, 28–31; MÓCSY 1974, 66. On the systematic displacement of the population see Strab. VII 3.10; Cass. Dio LVI 22.7; Flor. *Epit.* II 28.

Derdipili f(iilius) Dacus, a diploma from Dimovo near *Ratiaria* (Arčar), *RMD* 323 = *AE* 2002, 1733, also from AD 70: [---]is *f(ilio) Daco*; a diploma from Nicopolis (Veliko Trnovo) of 8th November of AD 88, *AE* 1939, 126 = *AE* 1959, 252: *Gorius, Stibi f. Dacus*.

Of Upper Moesian communities, the community of the Dardanians has the most eloquent epigraphic attestations. Namely, valuable evidence is provided by military diplomas. Generally, these types of documents are very important for the study of the native communities since these are official documents in which the names of recipients' communities are recorded and that can, furthermore, be precisely dated. So far, three members of the *civitas Dardanorum* have been attested by the diplomas:

RMD 247: *Vannus Timentis Dardanus* (9th September of AD 132)

AE 2008, 1742: *Naso Tittae f. Dardan(us)* (20th January of AD 151)

RMD 55: *Volsingus Gai f. Dard(anus)* (8th February of AD 161)

These testify to the existence of the community in the sixties of the second century (in addition to the testimony of the inscriptions in which members of the community bare the gentile name *Aurelius*). Inscriptions mentioning the members of the *civitas* may include: *CIL* VI 32800: *M. Aur. Paulus, nat(ione) Dardanus*.³¹

Based on all available evidence it can be safely assumed that the native *civitates* in Upper Moesia had very large territories. The natives were divided between only four administrative units, while, for example, in neighbouring Dalmatia there were more than twenty. One possible reason for such internal division of provincial land could be partly attributed to the fact that the consolidation of the Roman government went ahead with less resistance and difficulties than it was the case, for example, with the adjacent province of Illyricum; this may have influenced the organisation of the native population in larger territorial units.³² The other, more significant, reason should be sought in the relation of the exploitation of the mines (the province's main feature) and the peregrine labour. Although we are not familiar with great many particularities of their mutual relation, there are important clues that speak of the tight connections between Moesian mines and the *peregrine communities*, the most evident being the match between the names of the mines and the *civi-*

³¹ *Dardanus/Dardanius* is also well attested as a *cognomen*: Cf. e.g. *CIL* VI 13506 (p. 3513); 2397, etc.; *AE* 2013, 1324: *L. Petronius Timachus* from *Timacum Minus*.

³² On the beginnings of the Roman province of Moesia see important work of SYME 1934, 113–137 = 1971, 40–72; 1999, 211–13 ("The Early History of Moesia") and 129–150 ("Macedonia and Dardania 80–30 BC"); cf. GRBIĆ 2011, 61, 137.

tates: e.g. (*metalla*) *Aeliana Pincensia* — *Pincenses* — *Pincum*; *metalli Dardanici* — *civitas Dardanorum* (*Dardani*) — *colonia Flavia Felix Dardanorum* (*Scupi*, *Skopje*) and *municipium Dardanorum* (*Sočanica*).³³

The municipalisation of certain parts of the territories that were *tributariae* did not imply the cancelation of the *civitates peregrinae*, as it is clearly shown,

<Fig.2 *IMS VI220* Boundary inscription of the community of the Dardanians>

again, on the case of the Dardanians. Several Roman towns have been established on Dardanian territory: the Flavian colony of *Scupi*, *municipium Dar-*

³³ DUŠANIĆ 1989, 148sq.; DUŠANIĆ 2006, 87–89.

danorum at Sočanica, municipium *Ulpiana* (Lipljan), probably founded under Hadrian and named after an imperial domain.³⁴ Ptolemy's information that *Naissus*, which became a municipium in the second century is a Dardanian town³⁵ (namely that Dardania stretched as far as *Naissus*) is corroborated by an inscription from Rome.³⁶ Pliny the Elder's (Plin. *NH* III 149) statement: *flumina clara e Dardanis Margus* (Morava), *Pingus* (Pek), *Timachus* (Timok) also corresponds to the previous.

Some parts that were left to the tributary community (or communities?) lasted in the same status probably until late antiquity. An important evidence is provided by a second century inscription, a boundary stone from Veliko Nagoričino in the region of Kumanovo.³⁷ The monument testifies to the delimitation of the Dardanian tribal territory by a government official (*IMS* VI 220 = *AE* 1984, 777): ---]N[R S[---] | *Gemelin[us]* | *Dardanos*. | <f>*ines derex(it)* | *Q()*.

Judging by the analogies from other provinces, the territories of peregrine communities need not have had geographic continuity, but may have been multiple enclaves with larger or smaller territories. We know that *civitates* had their internal divisions: *pagi*, *vici*, *castella*, etc.³⁸ and that the territories may have been grouped in *regiones* and *tractus*.³⁹

Regarding the questions of the government of the communities, the cited inscription of *Baebius Atticus* is a lonely attestation for (Upper) Moesia. Based on the analogous examples from other provinces it may be assumed that *praef(ectus) rip(ae) Danuvi* from the legion of *IV Scythica* could also have been in charge of native communities,⁴⁰ as well as *centuriones regionarii*.⁴¹ An important inscription from Ravna (*Timacum Minus*), mentioning *officium prae(fecti)*

³⁴ DUŠANIĆ 1977, 72–73.

³⁵ Ptol. II 9.6: Καὶ τῆς Δαρδανίας δὲ πόλεις: Ἀρριβάντιον μζ° L' μβ° | Ναίσσον μζ γ' μβ° | Οὐλπιανόν μη° L' μβ° | Σκουποὶ μη° L' μβ L'.

³⁶ *CIL* VI 32937 : -----] | [--- *militiae*] *petitor*[---] | [--- *Nai*]sso *Darda*[niae ---] | [---]ia *Ulpian*[---] | 5 [---] *filius patri* [---] | [---] *A*]ur(elio) *Dizone et* [---] | [---] *b(ene) m(erenti) [f(aciendum) c(uravit)?]*. Cf. Loma 2010a, 20.

³⁷ LOMA 2010a, 20.

³⁸ For Upper Moesia see e.g. *CIL* VI 2845 (... *militis ex Dardania ex vico Perdica et ex vico Titus* ...), *CIL* V 898 (... *natus in Dardan(ia) vico Zatidis*...), *infra* text with note 45 (*vicus Bube*); cf. also Pannonian example *CIL* V 37213 (*Aurelius Verus, nat(us) Pannon(iae) pede Sirmese pago Martio uico Budalia*).

³⁹ Cf. DUŠANIĆ 1989, 150sq and *supra*, text with note 25.

⁴⁰ *ILS* 1349; *AE* 1926, 80: --- *prae*] *fec(to) coh(ortis) Ity*<*r*>(aeorum) | *trib(uno) mil(itum) leg(ionis) IV | Scythic(ae) prae(ecto) | equit(um) prae(ecto) rip(ae) | Danuvi | d(ono) d(edit)*. See DUŠANIĆ 1990, 588; 2000, 354–355.

⁴¹ They are attested in Lower Moesian *regio Montanensium* (Mihajlovgrad), cf. M. SPEIDEL, *ZPE* 57, 1984, 185–188; in Pannonia: *RIU* 663 and *AE* 2008, 1086.

ter(r)it(orii?) and the prefect's *librarius*,⁴² also testifies of a military government of the Upper Moesian territories. The function of the *praefectus* may be connected to the army, peregrine population and exploitation of mines, as it has been highlighted by S. Dušanić.⁴³

In other provinces the government of the peregrine communities was transferred from military officials to the native *principes* at some point. Such evidence of the native *principes* in Upper Moesia is almost completely missing. Perhaps, this fact should not be regarded as a coincidence, ascribed to the relative poverty of the epigraphic findings. Considering the connection of the *civitates* with the Moesian mines, possibly a tighter control and coordination of the peregrine population was necessary, therefore the military control may have never passed completely to the native *principes*.⁴⁴ However, nothing more precisely could be said.

A native princeps with an indigenous cognomen seems to be attested by the inscription *IMS I 32*, a lost monument from the environs of Belgrade. The inscription was seen and copied by Marsigli in the 18th century, but since that time it has been missing, therefore the reading cannot be checked. Only the lack of other evidence is preventing us to dismiss it completely, as uncertain. The improved reading of the inscription has been proposed by Slobodan Dušanić, and it runs as: *D (is) O(?) [M(anibus)] | Semp[er]l[o]nio Colbae principi vixit | an(nis) l. Vici Bubae et Dol[us]tus Pii Cae(saris servus) Daizini{s} | uxori eius et filiis eo[rum] p(osuerunt) (?). A[urelius] ?] Vallens [Bu]lbe (!) prae[fectus] e[st] [pecun]ia [Singidu]n[si]um|*---⁴⁵ The lacuna the line 9, ---]niensi doubtlessly hides the name of a native community of an unknown status. *Vicus Bube* is attested once again in an inscription *AE 1989, 631* found in the south-western periphery of Belgrade, but its reading also needs revision.

*

The long life of non-urban communities in the province, and the extremely slow process of urbanisation that left strikingly small number of Roman towns in the province should be mainly ascribed to the key factors of life in the province: Roman army and mining. Therefore, most of the land belonged

⁴² DUŠANIĆ 1990, 585–595 = *IMS III/2, 31*: *D(is) M(anibus) | Ulp(ius) Aquilinus | mil(es) leg(ionis) VII Cl(audiae) | librarius | officii prae(fecti) te[r]it(orii ?) vixit ann(os) XXII | Aquileiensis | et Ulpia Diotima | filio dulcissimo | b(ene) m(erenti) p(osuerunt).*

⁴³ DUŠANIĆ 1989, 150; 2000, 354–355. Cf. KOLENDO 1994, 91.

⁴⁴ Cf. *supra*, note 22.

⁴⁵ DUŠANIĆ 2004a.

The paper results from the project of the Institute for Balkan Studies *Society, spiritual and material culture and communications in the prehistory and early history of the Balkans* (no. 177012), funded by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

to imperial domains or to *ager publicus*, and the rest was divided between tribal units that payed the *tributum* and only several self-governing cities.

In the attempt to create a reconstruction based on the available data, a sketch of the organization of provincial population does emerge but the picture is still blurry. Our fragmentary knowledge of the provincial population and on the Roman politics towards them can be further advanced, in the first place by study of onomastic material, reassessment of the epigraphic corpus (including testimonies from other provinces) and by taking constantly into the account relevant analogies from other parts of the Empire.

Abbreviations:

AE = *L'année épigraphique*, Paris

CIL = *Corpus inscriptionum Latinarum*, Berlin

ILJug = *Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt*, Ljubljana 1963, A. et J. ŠAŠEL.

ILS = H. DESSAU (ed.), *Inscriptiones Latinae selectae*

IMS = *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, Belgrade

RMD = M. ROXAN (ed.), *Roman Military Diplomas*

Bibliography:

ALFÖLDI 1939 = A. ALFÖLDI, Dacians on the Southern Bank of the Danube, *JRS* 29, 1939, 28–31.

ALFÖLDY 1964 = G. ALFÖLDY, Des territoires occupés par les Scordisques, *Acta antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 12, 1964, 109.

ALFÖLDY, 1965 = G. ALFÖLDY *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest.

DUŠANIĆ 1977 = S. DUŠANIĆ, Aspects of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior, *ANRW II* = DUŠANIĆ 2010: 473–532.

DUŠANIĆ 1989 = S. DUŠANIĆ, The Roman Mines of Illyricum: Organization and Impact on Provincial Life, C. DOMERGUE (ed.) *Mineria y metalurgia en las antiguas civilizaciones mediterraneas y europeas*. Coloquio intern. asociado, Madrid 1985—Madrid–Toulouse, II, 148–156.

DUŠANIĆ 1990 = S. DUŠANIĆ, The Legions and the Fiscal Estates in Moesia Superior: Some Epigraphical Notes, *AV* 41, 585–595 = DUŠANIĆ 2010, 597–614.

- DUŠANIĆ 2000 = S. DUŠANIĆ, *Army and Mining in Moesia Superior* in: E. BIRLEY, G. ALFÖLDY, B. DOBSON, W. ECK, (eds.), *Kaiser, Heer und Gesellschaft in der Römischen Kaiserzeit: Gedenkschrift für Erik Birley*, Stuttgart 2000.
- DUŠANIĆ 2004 = S. DUŠANIĆ, Roman Mining in Illyricum: Historical Aspects, in: G. URSO (ed.) *Dall'Adriatico al Danubio. L'Ilirico nell'età greca e romana. Atti del convegno internazionale Cividale del Friuli, 25–27 settembre 2000*, Pisa 2004, 247–270.
- DUŠANIĆ 2004a = S. DUŠANIĆ, The Princeps municipii Dardanorum and the Metalla municipii Dardanorum, *ŽA* 54, 1–2, 2004, 5–32.
- DUŠANIĆ 2006 = S. DUŠANIĆ, Prosopographic Notes on Roman Mining in Moesia Superior: The Families of Wealthy Immigrants in the Mining Districts of Moesia Superior, *Starinar* 56, 2006, 85–102.
- DUŠANIĆ 2010 = S. DUŠANIĆ, *Selected Essays in Roman History and Epigraphy*, Belgrade 2010.
- GRBIĆ 2011 = D. GRBIĆ, Augustan Conquest of The Balkans in the Light of Triumphal Monuments, *Živa Antika* 61, 2011, 129–139.
- GRBIĆ 2012 = D. GRBIĆ, Agripa, Plinije i geografija Ilirika, *Lucida intervalla* 41:
- GRBIĆ 2014 = D. GRBIĆ, *Plemenske zajednica u Iliriku. Predurbane administrativne strukture u rimskim provincijama između Jadrana i Dunava (I–III vek)*, Beograd.
- KOLENDO 1994 = J. KOLENDO, *La relation ville / campagne dans les provinces danubiennes. Realite et son redet dans la mentalite*: H. BENDER – H. WOLFF (Hrsg.), *Ländliche Besiedlung und Landwirtschaft in den Rhein-Donau-Provinzen des Römischen Reiches*, Passau 1994 (= *Passauer Schriften zur Archäologie* 2).
- KORNEMANN 1903 = E. KORNEMANN *Civitas*, *RE Suppl.* I, 1903, col. 301.
- LOMA 2010 = S. LOMA, *Klaudije Gal i Severovi novi senatori: istraživanja iz epigrafike, prosopografije i rimske političke istorije devedesetih godina II veka*, Beograd 2010.
- LOMA 2010a = S. LOMA, Domorodačko stanovništvo Kosova i Metohije u svetlosti antroponimije, in: *Kosovo i Metohija u civilizacijskim tokovima: međunarodni tematski zbornik*, vol. 3, M. ATLAGIĆ, ed. Kosovska Mitrovica, 2010, 19–40.
- LOMA 2014, *Votivni natpis Tita Aurelija Silvana iz Misajlovine. Prilog razgraničavanju rimskih municipalnih teritorija u donjem Polimlju*, *Mileševski zapisi* 10, Prijepolje 2014, 11–18.
- MÓCSY 1967 = A. MÓCSY, *Municipale Gemeinden und ihre Territorien in Moesia Superior*, *Godišnjak CBI V/3*, Sarajevo, 1967, 156–157;

- MÓCSY 1970 = A. MÓCSY, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*, Amsterdam.
- MÓCSY 1974 = A. MÓCSY, *Pannonia and Upper Moesia*, London-Boston 1974.
- PAPAZOGLU 1957 = F. PAPAZOGLU, Le municipium Malvesatium et son territoire, *Živa Antika* 7, 1957, 114–122.
- PAPAZOGLU 1969. *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Sarajevo 1969.
- PISO 2003 = I. PISO, L'urbanisation des Provinces danubiennes », *La naissance de la ville dans l'antiquité*, M. REDDO, L. DUBOIS, D. BRIQUEL, H. LAVAGNE, F. QUEYREL (edd.), Paris 2003, 285–298 = *An der Nordgrenze des Römischen Reiches: ausgewählte Studien (1972-2003)*, Stuttgart 2003, [487–506], 500.
- PFLAUM 1960/6 = H.-G. PFLAUM, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain*, Paris 1960/61.
- PREMERSTEIN & VULIĆ 1900 = A. VON PREMIERSTEIN & N. VULIĆ, Antike Denkmäler in Serbien, *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien* 3, Bbl. 176
- SALLMANN 1971 = K. SALLMANN, *Die Geographie des älteren Plinius in ihren Verhältnissen zu Varro. Versuch einer Quellenanalyse*, Berlin – New York 1971.
- SCHULTEN 1895 = A. SCHULTEN, Die peregrinen Gaugemeinden des des römischen Reichs, *RhM* 50, 1895, 489–557.
- SYME 1934 = R. SYME, Lentulus and the origin of Moesia", *JRS* 24, 113–137 = *Danubian papers*, București 1971, 40–72.
- SYME 1971 = R. SYME, *Danubian Papers*, Bucharest 1971.
- SYME 1999 = R. SYME, *Provincial at Rome and Rome and the Balkans 80 BC – AD 14*, Exeter 1999.
- VULIĆ & PREMIERSTEIN 1900 = N. VULIĆ & A. VON PREMIERSTEIN, Antički spomenici u Srbiji, *Spomenik SKA XXXVIII*, 1900, 14–51.
- VULIĆ 1941–1948 = N. Antički spomenici u Srbiji, *Spomenik SKA, XCVIII*: 1–279.
- WILKES 1996 = J.J. WILKES, The Danubian and Balkan provinces, *CAH* X, 545–573.

Dragana Nikolić
Balkanološki institut
Srpska akademija nauka i umetnosti
ddgrbic@gmail.com

Neka razmatranja o peregrinim zajednicama u Gornjoj Meziji

Apstrakt: Kada se napravi poređenje sa nekim drugim provincijama Rimskog carstva, generalno se ne zna mnogo o provinciji Gornjoj Meziji, a naročito kada je u pitanju upravna istorija i etničke i demografske prilike u njoj. Razlog tome treba tražiti pre svega u nedostatku dovoljno rečitih svedočanstava u izvorima, kako knjiškim tako i dokumentarnim. U ovom radu pažnja je usmerena na peregrine zajednice ili *civitates peregrinae* ove provincije. U pitanju su je jedan tip provincijskih administrativnih jedinica u koje je bilo organizovano domorodačko stanovništvo po uspostavljanju rimske uprave i koje je većinski bilo u statusu peregrina. Ne ulazeći u sva, već samo u pojedina važna pitanja nastoji se da se odrede okviri u kojima bi se u daljim istraživanjima mogli sprovesti metodološki principi, utvrđeni na drugom reprezentativnijem materijalu istog tipa administrativnih zajednica; daje se pregled najvažnijih svedočanstava o broju, rasporedu i teritorijama zajednica, te o pojedinim upravnim pitanjima i pretresaju najvažniji dosad izneti stavovi o njima.

Ključne reči: domorodačke zajednice, peregrini, Gornja Mezija, rimske provincije.

Marija Ilić
Philosophische Fakultät
Universität Belgrad
marie.ilic@gmail.com

Ein Blick auf die Götterepitheta der Orphischen Hymnen in Bezug auf die dichterische Tradition: Kontinuität, Einmaligkeit und Erneuerung

Zusammenfassung: Die Sammlung von 87 kürzeren hymnischen Texten, die unter dem Namen „Orphische Hymnen“ (OH) bekannt ist, zeichnet sich durch einen hohen Umfang an Götterepitheta aus, wovon ein großer Anteil durch neue Wortschöpfungen entstanden ist. Im Artikel wird der Einfluss der früheren dichterischen Tradition (Homer, Hesiod, die Dramatiker) bei den monolexemischen Götterepitheta erörtert, sowie die Höhe der dichterischen Innovation der Hymnen im Bezug auf die nachfolgenden Autoren der Spätantike.

Schlüsselwörter: orphische Hymnen, altgriechisch, Götterepitheta, Tradition, Innovation.

Das erste Manuskript mit den „Orphischen Hymnen“ (weiter: OH) wurde von Giovanni Aurispa kurz vor dem Jahr 1423 nach Venedig gebracht. Neben der Sammlung von 87 Hymnen an verschiedene Götter, der ein hexametrisches Prooimion vorausgeht, standen im Manuskript noch das Gedicht „Orphische Argonautika“, die Hymnen von Proklos sowie die von Kallimachos. Bezugnehmend auf die Bezeichnung „orphisch“ im Titel wurden diese Hymnen danach immer mit anderen „orphischen“ Gedichten herausgegeben, obwohl sie neben der Widmung an Mousaios von Orpheus fast keine exklusiv orphischen Elemente enthalten. Es erhebt sich die Frage nach Ort und Zeit der Entstehung dieser Sammlung.

Über die Urheberschaft der 87 kürzeren hymnischen Texte wurde in der Forschung bisher viel diskutiert und es ist uns noch nicht klar, ob ein Autor oder mehrere hinter der Sammlung stehen. Der Stolperstein dabei ist das einleitende Gedicht aus 44 Hexametern bestehend, der ersten Hymne (an Hekate)¹ vorangestellt. Dieses Prooimion, oder 'εὐχή', wie es manchmal benannt wird, enthält auch Anreden an einige Götter denen keine Hymne in der

¹ Die Meinungen über die Einordnung der Sammlung gehen auseinander: einige Forscher sind davon überzeugt, dass diese Hymne zum Prooimion gehört (s. PETERSEN 1868, 387; DIETERICH 1891, 15-16; MAAS 1895, 173). Novosadskiy sieht die Gruppierung etwa anders und zählt die ersten zwei Hymnen (an Hekate und Prothyraia) als zusammengehörig (vgl. Новосадский 1900, 46).

Sammlung gewidmet ist und unterscheidet sich vom Reste der Sammlung auch darin, dass die Reihenfolge, in welcher die Götter des Prooimions gelistet sind, jener nachfolgenden Hymnen nicht entspricht. Ein weiteres Hindernis auf dem Weg zur Feststellung der Urhebererschaft der Sammlung wird durch die Widmung am Anfang des Prooimions bereitet, wo man liest: Ὅρφεὺς πρὸς Μουσαῖον/ Εὐτυχῶς χροῶ, ἔταῖρε,² wonach Orpheus die Hymnen an Mousaios schenkt. Folglich galt altherkömmlich der legendäre Orpheus als Urheber der Sammlung.³

Die Quellen sprechen seit dem 5. Jh. v. Chr. von „orphischen“ Gedichten. Der Name des Orpheus wurde üblicherweise wegen seiner Autorität und Ruf vielen Gedichten zugeschrieben. Pausanias berichtet eine Geschichte über Orpheus' Rücktritt aus dem Wettbewerb in Delphi, nach dem Sieg des Chrysothemis aus Kreta und Philammon und danach seinem Sohn Thamyris (Paus. 10.7.2). Wegen der verbreiteten Nutzung der Begriffe „orphisch“ oder „Orpheus“ im Altertum, ist die genaue Entstehungszeit der Orphischen Hymnen schwer zu bestimmen: Die Entdeckung des Papyrus von Derveni 1962 in Nordgriechenland, der den Kommentar zu einem orphischen Gedicht ans Licht gebracht hat, löste eine Debatte in der wissenschaftlichen Öffentlichkeit aus und führte zur Revidierung des Erscheinungsdatums der OH. Obwohl der Papyrus einen Kommentar eines orphischen Gedichts enthält, sind wir heute sicher, dass es sich dabei nicht um unsere Hymnen handelt.⁴ Eine weitere textuelle sowie lexikalische Analyse hat gezeigt, dass die Sammlung der OH nicht so alt ist, wie der Derveni-Kommentar suggerieren könnte. Die Sammlung soll in den ersten Jahrhunderten n. Chr. zusammengefasst worden sein, aber nicht später als 5. Jahrhundert.⁵ Dennoch stimmt die Mehrheit der heutigen Forscher einem Zeitraum zwischen dem Ende des 2. und der ersten Hälfte des 3. Jahrhunderts n. Chr. zu. Auch der Ursprungsort können wir nur vermuten: Die meisten Argumente sprechen für Pergamon und es ist nicht zu vergessen, dass in dieser Zeit der Dionysoskult im kleinasiatischen Raum blühte.⁶

Jedoch setzen die neuesten Ausgaben der Sammlung (RICCIARDELLI 2000, FAYANT 2014) eindeutig die Hymne an Hekate an die erste Stelle.

² Über die Problematik des Titels und der Widmung s. ILIĆ 2018, 20-22.

³ RICCIARDELLI 2000, XIII und FAYANT 2014, LXIV vermuten, dass die Widmung von einem Kopisten der Manuskripts stammt. Manche Forscher vermuten dass es zwei verschiedene Autoren gab: der eine, der das Prooimions und der andere, der die Hymnen verfasst hat (s. ibid. und RUDHARDT 2008, 174; KERN 1940, 25). In dieser Arbeit wird konventionell von nur einem Verfasser die Rede sein, wodurch wir nicht ausschließen möchten, dass es auch mehrere gegeben haben kann.

⁴ S. Ausgabe des Textes in KOUREMENOS / PARASSOGLU / TSANTSANOGLU 2006, so wie Studien LAKS / MOST 1997 und BETEGH 2004.

⁵ Als ein sicherer *terminus ante quem* wird Proklos, der Dichter des fünftes Jahrhunderts gerechnet.

⁶ Mehr über den Ursprungsort der Hymnen s. ILIĆ 2018, 24.

Aus den ersten Jahrhunderten n. Chr. ist nur ein kleiner Teil der in der Zeit viel und oft gedichteten hymnischen Poesie erhalten. Das kennen wir aus epigraphischen Befunden, wo sogar Vereine der Hymnendichter (ὕμνωδοί) erwähnt werden. Die längeren Stücke der hymnischen Poesie, die wir auch heute lesen können, stammen aus dem 3. Jahrhundert v. Chr. und wurden von Kallimachos verfasst, der eine Sammlung von sechs Hymnen gedichtet hat. Dazu ist auch eine Hymne an Zeus von Kleantos erhalten, sowie die Hymnen von Aelius Aristides, die im Prosa geschrieben wurden. Die sieben Hymnen von Proklos aus dem 5. Jahrhundert n. Chr. werden zum letzten Atemzug der griechischen heidnischen Hymnik gezählt. Im Gegensatz zu diesen Hymnen sind die OH nicht bloß als Gedichtsammlung eines Dichters (*poetae docti*) zu betrachten. Sie waren wahrscheinlich in Gottesdiensten einer kleineren religiösen Gruppe im Dionysoskult verwendet.

Die untersuchte Sammlung ist besonders reich an Götterepitheta,⁷ die nach einer kürzeren Einladung des Gottes in jeder Hymne aufeinanderfolgen. Die reihen sich meistens in Folge von vier Epitheta innerhalb eines Verses ein, in einem auf dem ersten Blick unabhängigen parataktischen Zusammenhang, wie z. B. in der Hymne an Artemis (36.6-7):

εὐδρομε, ἰοχέαιρα, φιλαγρότι, νυκτερόφοιτε
κλησία, εὐάντητε, λυτηρία, ἀρσενόμορφε

Die Mehrheit dieser Epitheta sind Komposita, darunter viele Neuprägungen, durch die der Dichter seine Schöpferkraft zeigt. Ein Teil davon wurde jedoch aus der früheren poetischen Traditionen übernommen, besonders von Homer, Hesiod und homerischen Hymnen. Die folgende Tabelle veranschaulicht, welche der Götterepitheta der Orphischen Hymnen aus den drei erwähnten Quellen stammen.

Tabelle 1. Götterepitheta der OH die schon bei Homer, in Ilias und Odyssee zu finden sind.

ἀγαθός, 3	δῖος, 3	ἰμερόεις, 3	περίφρων, ἡ
ἀγανόφρων, 2	εἰαρινός, 3	ἰοχέαιρα, ἡ	πολυανθής, 2
ἀγέρωχος, 2/3	Εἰλείθυια, ἡ	ἵππιος, 3	πολύβουλος, 2
ἀγκυλομήτης, ὁ	εἰνάλιος, 3	κεδνός, 3	πολυγηθής, 2
ἀγλαόκαρπος, 2	εἰνοδῖος, 3	κήρυξ, ὁ	πολυδέγμων, ὁ
ἀγνός, 3	ἐκάεργος, ὁ	κλυτός, 3	πολυήρατος, 2
ἄγριος, 3	ἐκηβόλος, 2	κόρη, ἡ	πολυθρέμμων, 2

⁷ Nur die unmittelbaren Götterepitheta in Form von Einzelwörtern wurden in dieser Arbeit untersucht.

Lucida intervalla 47 (2018)

ἀέναος, 3	ἐλαφηβόλος, 2	κοσμήτωρ, 0	πολύμητις, 0/ή
ἀέριος, 2/3	Ἐννοσίγαιος, 2	κουροτρόφος, 2	πολύπλαγκτος, 2
ἀεροειδής, (ἠεροειδής) 2	ἐννύχιος, 3	κραταιός, 3	πολύμνος, 2
αἶδιος, 2/3	ἐπίκουρος, 0	κρατερός, 3	πολύωνυμος, 2
αιθήρ, 0/ή	ἐραννός, 3	κροκόπεπλος, 2	πότνια, ή
αἴσα, ή	ἐρατεινός, 3	κυανοχαίτης, 0	πότνια, ή
ἀκάμας, 0	ἐρατός, 3	κυδιάνειρα, ή	πρέσβειρα, ή
ἄκριτος, 2	Ἐριούνιος, 0	κυκλοτερής, 2	πρεσβυγένηθλος, 2
ἄμβροτος, 2/3	ἐρισθενής, 2	κυνηγέτις, ή	πρόπας, 3
ἀμύμων, 0	εὐειδής, 2	λαμπετή, ή	πρωτόγονος, 2
ἄναξ, 0	εὐθρονος, 2	λιγυρός, 3	πτερόεις, 3
ἄννασα, ή	εὐπατέρεια, ή	λιγύφωνος, 2	ρήτος, 3
ἀπαλός, 3	εὐπλόκαμος, 2	μάκαρ, 0	σελήνη, ή
ἀπειρέσιος, 3	εὐσκοπος, 2	μάντις, 0	σκηπτούχος, 2
ἀπειρίτος, 2	εὐστέφανος, 2	μεγάθυμος, 2	Σμινθεύς, 0
Ἄρηιος, 3	εὐφροσύνη, ή	μέγας, 3	τανύπεπλος, 2
ἄρρηκτος, 2	εὐφρων, 2	μειδιών, 3	τανυσίπτερος, 2
ἄρρητος, 2/3	ἠγάθεος, 3	μειλιχίος, 3	τειχεσιπλήτης, 0
ἀστερόεις, 3	ἠδυεπής, 3	νύμφη, ή	τελεσφόρος, 2
ἄστρον, 0	ἠδύς, 3	ορέστερος, 3	τερπνός, 3
ἄτρομος, 2	ἠέριος, 3	οὔλος, 3	τιμήεις, 3
βαθύκολπος, 2	ἠεροφοῖτις, ή	Παιάν, 0	Τιτάν, 0
βασιλεια, ή	ἠῖος, 0	παλαίφατος, 2	τοξότης, 0
βασιλεύς, 0	ἠλιος, 0	παναίολος, 2	τριετής, 2
βλοσυρός, 3	ἠμιτελής, 2	πανδαμάτωρ, 0	Τριτογένεια, ή
γαίηχος, 2	ἠπιόδωρος, 2	πανυπέρτατος, 2	Υπερίων, 0
γεραρός, 3	θεά, ή	πατήρ, 0	
δαήμων, 2	θηρητήρ, 0	πεπρωμένος, 3	
δίκη, ή	ἱερός, 3	περίδρομος, 2	

Tabelle 2. Götterepitheta die aus den Homerischen Hymnen und aus Hesiod stammen.

Homerische Hymnen	Hesiod
δίκερως, 0/ή	ἄζωστος, 2
δράκαινα, ή	αἶδιος, 2/3
Εἰραφιώτης, 0	ἀμύμων, 0
ἐρίβρομος, 2	αὐτοφυής, 2

εὐκαρπος, 2	βαθυχαίτης, 0
καλυκῶπις, 1	ἔρισμάραγος, 2
καρτερόχειρ, 0	Καδμηίς, 1
μάκαιρα, 1	κυανόπεπλος, 2
νόμιος, 3	μουνογενής, 2
Νύσιος, 3	νύχιος, 3
	ποικιλόβουλος, 2
	ὑποχθόνιος, 3
	χθόνιος, 3
	χρυσσοκόμας, 0
	ψευδόμενος, 3
	ὠγύγιος, 3

Man kann folglich daran festhalten, dass die Götterepitheta der OH vorzüglich aus den homerischen Epen und in kleinerem Ausmaß aus homerischen Hymnen und den beiden Epen des Hesiod geschöpft sind.

Um die Herkunft der Götterepitheta in den OH genauer zu untersuchen, haben wir diese auch mit der Lexik der tragischen Dichter verglichen. In der folgenden Tabelle wird gezeigt, welche Epitheta zum Wortschatz der Aischylos, Sophokles oder Euripides gehören.

Tabelle 3. Die Götterepitheta der Orphischen Hymnen, die von Aischylos, Sophokles oder Euripides stammen.

Aischylos	Sophokles	Euripides
βαρύμηις, 2	ἀπόστροφος, 2	βροτοκτόνος, 2
βρόμιος, 3	Βακχεύς, 0	ἑλικοδρόμος, 2
ἔνθεος, 2	Δελφικός, 2	ἠδύπνοος, 2
ἔνυδρος, 2	διφρευτής, 0	θηροτρόφος, 2
εὐκταῖος, 3	εὖιος, 2	θυρσομανής, 2
εὐπάλαμος, 2	κεράσφορος, 2	καρποτρόφος, 2

Lucida intervalla 47 (2018)

εὐτεκνος, 2	λεμωνιάς, ἡ	κλειδοῦχος, 2
εὐφειγγής, 2	μεγαλώνυμος, 2	κρύφιος, 3
καθάρσιος, 2	πάνσοφος, 2	κυαναυγής, 2
Κρόνιος, 3	πάντιμος, 2	κυανόχρως, 2
λυτήριος, 3	περίφαντος, 2	όπλοφόρος, 2
νυκτερόφοιτος, 2		πηγαῖος, 3
σελασφόρος, 2		πολυποίκιλος, 2
τιθηνός, ό		πολύσπορος, 2
τιμωρός, ό/ή		ταυρόκερως, ό/ή
Τιτανίς, ἡ		ταυροπόλος, ἡ
		τρίγονος, 2
		ύπνοδότειρα, ἡ

Der größte Anteil der zusammengesetzten Götterepitheta, die die OH von den Dramatikern übernommen haben, gehört zum Wortschatz des Euripides: von 18 Epitheta, sind nur **κρύφιος** und **πηγαῖος** keine Komposita.

Der Wortschatz der OH und der anderer „orphischer“ Quellen überlappt sich in geringerem Maße. In mehreren orphischen Fragmenten finden wir die Götterepitheta der OH als Götterbeinamen, sowie in dem Gedicht „Orphische Argonautika“ das wahrscheinlich früheren Entstehungsdatums als die OH ist. Von 82 Götterepitheta unserer Hymnen beschreiben 18 eine Gottheit auch in einer anderen orphischen Quelle und in zwölf Fällen es handelt sich um dieselbe Gottheit wie in den OH.

Tabelle 4. Göttere epitheta der OH gefunden in anderen orphischen Quellen.

Orphische Hymnen	Andere orphischen Quellen
άγνωτελής, 2	Orph. A. (Themis)
αιολόμορφος, 2	Orph. A.
άλιρρόθιος, 3	Orph. A.
άμβροτος, 2/3	Orph. Lith.
άννασα, ή	Orph. A.
άπειρίτιος, 2	Orph. A.
άπροσόρατος, 2	Orph. A. (Tisiphone, Megaira, Alekto)
άρχιγένεθλος, 2	Orph. Fr. (Zeus)
άστερόεις, 3	Orph. Fr. (Ouranos)
άστυφέλικτος, 2	Orph. Fr.
βαθυχαίτης, ό	Orph. A.
βασιλεια, ή	Orph. Fr.
βασιλεύς, ό	Orph. Fr. (bei Apollo als „Vater der Musen“)
γαιήοχος, 2	Orph. A. (mit Ennosigaios (Poseidon))
δικερως ό/ή	Orph. Fr.
δίος, 3	Orph. Lith.
διφυής, 2	Orph. A. (Eros)
έγκύκλιος, 3	Orph. A. (Hekate)
εινάλιος, 3	Orph. A.
έκηβόλος, 2	Orph. A. (Paian)
ένθεος, 2	Orph. Fr.
Έννοσίγαιος, 2	Orph. A. (Γαιήοχος)
ένοπλος, 3	Orph. Fr. (Kouretes)
έπίκουρος, ό	Orph. A.
έρανός, 3	Orph. A. (Nereiden)
έρατεινός, 3	Orph. Lith.
Έριούνιος, ό	Orph. Lith.
έρισθενής, 2	Orph. A.
εύβουλεύς, ό	Orph. Fr. (Eubouleus)
εϋδύνατος, 2	Orph. A. (Βριμώ = Hekate, Persephone)
εϋειδής, 2	Orph. A.
ήγάθεος, 3	Orph. A.
ήδύς, 3	Orph. Lith.
ήέριος, 3	Orph. A.
ήεροφοίτης, ό	Orph. Lith.
Ηρικεπαίος, ό	Orph. Fr.
θηρητήρ, ό	Orph. Lith.

Lucida intervalla 47 (2018)

ιήϊος, 3	Orph. Fr.
καλυκῶπις, ή	Orph. Fr. (κούρη = Persephone?)*
κερδέμπορος, 2	Orph. Lith.
κήρυξ, ό	Orph. A. (für Hermes)
κλειδοῦχος, 2	Orph. Fr.
κόρη, ή	Orph. A. (Persephone)
κράντειρα, ή	Orph. Fr.
Κρόνιος, 3	Orph. A.
κυανοχαίτης, ό	Orph. A. (Poseidon)
λιγυρός, 3	Orph. A.
μάντις, ό	Orph. A.
μειλιχίος, 3	Orph. A.
μοιρίδιος, 3	Orph. A.
νύχιος, 3	Orph. Testim. fr. (Chaos)
όμβρομόθυμος, 2	Orph. A. (Kentaur), Orph. Fr.
οὐράνιος, 3	Orph. Fr. (Gott)
παγγενέτωρ, ό	Orph. Fr. (Helios)
Παιάν, ό	Orph. A.
παμβασιλεία, ή	Orph. A.
παναίολος, 2	Orph. A.
πανδερικής, 2	Orph. Lith.
πατήρ, ό	Orph. A.
περίφρων, ή	Orph. A.
πλοκή, ή	Orph. Fr.
ποθεινός, 3	Orph. Test. fr. (Eros)
πολήρατος, 2	Orph. A.
πολύμητις, ό/ή	Orph. A. (Eros), Orph. Lith. 54 (Hermes)
Πραξιδικη, ή	Orph. A.
πρέσβυς, 3	Orph. A. (Nereus)
πτερόεις, 3	Orph. Testim. Fr. (Chaos)
πυρίδρομος, 2	Orph. A. (Helios)
πυριφεγγής, 2	Orph. A. (Helios), Orph. Lith.
πυρόεις, 3	Orph. Lith.
σεμνός, 3	Orph. Testim. fr.
Τιτάν, ό	Orph. A. (Prometheus)
Τριτογένεια, ή	Orph. Lith., Orph. A. (Athene)
τυμβίδιος, 3	Orph. A.
Υπερίων, ό	Orph. A.
φερέκαρπος, 2	Orph. Lith.

φερέσβιος, 2	Orph. A. (Demeter), Orph. Lith. (Helios)
φίλανδρος, 2	Orph. Lith.
φοβερώψ, ό/ή	Orph. Fr.
Φοίβος, ό	Orph. Lith. (Apollo)
φοικτός, 3	Orph. A.
φύλαξ, ό	Orph. Fr.
φωσφόρος, 2	Orph. A.
χοροϊμανής, 2	Orph. Fr. (Bakchos)

Die durchgeführte Untersuchung hat gezeigt, dass eine bestimmte Anzahl der Epitheta, die in anderen orphischen Quellen zu finden sind, in den OH wiederkehrt, die gegenüber ihren ca. 1100 Versen und mehr als 500 Götterepitheta nicht sehr hoch ist. Dazu soll erwähnt werden, dass die Hapaxlegomena, die authentischen Wortschöpfungen des Dichters der OH, die so genannten „orphischen“ Epitheta an Zahl übertreffen.

Eine bestimmte Anzahl der Götterepitheta der OH ist in anderen Quellen zu finden, die aus der römischen Kaiserzeit stammen. Falls sie eine Gottheit beschreiben, wird dies neben der Quelle in Klammern gekennzeichnet.

Tabelle 5. Götterepitheta der OH, die in verschiedenen Quellen aus den ersten Jahrhunderten n. Chr. wiederkehren.

Orphische Hymnen	Andere Quellen
άγνωτελής, 2	Orph. A. (Themis)
άγριόθυμος, 2	Anth. Gr.
αιολόμορφος, 2	Orph. A, Nonnus Dion.
άλίδουπος, 2	Nonnus Dion., Orpian. (άλίγδουπος)
άρότριος, 3	Dio. Chrysost.
άστεροφεγγής, 2	Nonnus Dion.
άξητις, ό	Simplicius
άυτοπάτωρ, ή	Aristid.
βακχευτής, ό	Anth. Plan.
βαρυαλής, 2	Epigr. Gr. /Ephesus, Delos/
Γρύνειος, 3	Strabo.
έρημόπλανος, 2	Demetr. Rhet.
εύαστής, ό	Anth. App. (Dionysos)
εύδύνατος, 2	Orph. A.
ήερόπλαγκτος, 2	Maneth.
ήλεκτρις, ή	Strabo.
θηρόπεπλος, 2	Timaeus Fragm.

Lucida intervalla 47 (2018)

κερδέμπορος, 2	Orph. Lith. kerygm.
κομίστρια, ή	Hsch.
κοσμοκράτωρ, ό	Joch. Chrys.
Κυδωνιάς, ή	Nonnus Dion.
κυκλοέλικτος, 2	Procl. Comm.
Κωρυκιώτης, ό	Steph. Gramm.
λαμπροφαής, 2	Maneth.
λικνίτης, ό	Steph. Gramm.
Λυκωρεύς, ό	Ap. Rhod. Argon.
λυσσήρης, 2	Maneth.
λύτεια, ή	P. Mag.
μεγαλαυχής, 2	Maneth.
όμβροτόκος, 2	Nonnus Dion.
παγγενέτης, ό	Nonnus Paraphr.
πανδαμάτεια, ή	Nonnus Dion.
πανδώτεια, ή	Oppian.
παντοδυνάστης, ό	Suda
παντοθαλής, 2	IG (2).649 /Larissa/
παντοκράτεια, ή	Isidor. Scr.
παντολέτεια, ή	Joann. Syrop. Rhet.
παντόχορος, 2	Cons. Manass.
πασιφαής, 2	Maneth.
πεποθήμενος, 3	Anth. App.
πλάστεια, ή	Anth. Plan.
πολεματόκος, 2	Nonnus Dion.
πολύμικτος, 2	Origen Sel.
πολύσεπτος, 2	Porph. Cyr.
ποντογενής, 2	Oppian.
πυρίδρομος, 2	Nonnus Dion, Orph. A.
πυρίσπορος, 2	Oppian.
ρήξιθων, 2	P. Mag, Tab. Defix, Strat.
σκολιοδρόμος, 2	Maneth. (Selene (Mond))
τελετάρχης, ό	Procl.
ύγοκέλευθος, 2	Nonnus Dion.
φιλότροφος, 2	Lyr. adesp.
ψυχοτρόφος, 2	Orac. Sibyl.
ώμάδιος, ό	Nonnus Dion, IG 14.2138

Es stellte sich heraus, dass eine Menge der Götterepitheta der OH in anderen Quellen zu finden ist, deren meiste dem Wortschatz der homerischen Epen entstammen, teilweise auch den hesiodischen Epen und den homerischen Hymnen. Eine wichtige Gruppe der Götterepitheta der OH stammt von den dreien größten Tragödiendichtern Aischylos, Sophokles und Euripides, wobei es besonders interessant ist anzumerken, dass von Euripides fast nur Komposita übernommen worden sind. Unter den Gemeinsemkeiten, die die OH mit den anderen Schriften, die uns unter dem Namen des Orpheus überliefert sind, teilen, sind manche Götterepitheta der OH, die man in den orphischen Fragmenten aber auch in der „Orphischen Argonautik“ wiederfindet.

In diesem Bezug verdienen die epischen „Geschichten von Dionysos“ (Διονυσιακά) des Nonnus' von Panopolis eine besondere Aufmerksamkeit. Das Epos ist im Vergleich mit den OH viel größer (über 21 000 Hexameter in 48 Gesängen), hat aber mit ihnen dies gemeinsam, dass es wie sie den Dionysos in den Fokus stellt und einzelne hymnische Abschnitte enthält. In den „Dionysiaka“ ließen sich zehn Götterepitheta nachweisen, die sonst nur in den OH belegt sind.⁸ Dazu kommen auch die Epitheta ähnlicher Bedeutung für dieselbe Gottheit, wie es bei Selene der Fall ist: ταυρώπις (Nonn. Dion. 44. 217) und ταυρόκερως (Orph. H. 9.2) oder bei Hekate: νυκτιπόλος (Nonn. Dion. 44. 194) und νυκτερία (Orph. H. 1.5).⁹

Daher stellt sich die Frage, ob die anderen Dichter der Spätantike die Sammlung der Orphischen Hymnen kannten. Beim Versuch eine Antwort darauf zu finden, hat man nicht nur bei Nonnus, aber auch bei anderen Autoren der Spätantike, die Anwesenheit des den OH eigenen Wortschatzes nachgewiesen.¹⁰ Demnach scheint es möglich, dass die Sammlung der OH auch außerhalb des geschlossenen rituellen Kreises, für den sie vermutlich bestimmt war, zirkulierte. Das kann man sich übrigens leicht vorstellen, da die Dionysosverehrung, die in den ersten nachchristlichen Jahrhunderten in Kleinasien sehr verbreitet war, unter dem orphischen Einfluss stand.¹¹ Es ist auch damit zu rechnen, dass die Sammlung der Orphischen Hymnen nicht die einzige ihrer Art gewesen sein kann. Vielmehr ist es in Betracht zu ziehen, dass zu jener Zeit die oben erwähnte Beliebtheit des Dionysoskultes und die Anwesenheit der damit verbundenen orphischen Lehre auf kleinasiatischem Boden mehrere ähnliche Texte ans Licht hätten bringen können, die verloren

⁸ Vgl. die Tabelle 4.

⁹ OTLEWSKA-JUNG 2014, 85.

¹⁰ S. FAYANT 2013, 281.

¹¹ JÁUREGUI 2010, 47.

gingen. Wenn sie uns heute vorlägen, ließe sich im Vergleich mit ihnen die Neuartigkeit der Orphischen Hymnen mit mehr Gewissheit schätzen.

Literatur:

Epigr. gr. = Epigrammata Graeca ex lapidibus conlecta, ed. Georgius Kaibel Berolini 1878.

DIETERICH 1891 = *De hymnis orphicis capitula quinque scripsit Albrechtus Dieterich Marpourgi.*

FAYANT 2013 = Marie-Christine Fayant, *La création lexicale dans les Hymnes orphiques. Réflexion sur le nombres et la fonction des hapax*, in: *Le voyage des légendes, Hommages à Pierre Chuvin*, textes réunis et présentés par Delphine Lauritzen et Michael Tardieu, Paris, 269—282.

FAYANT 2014 = *Hymnes orphiques, texte établi et traduit par Marie-Christine Fayant*, Paris.

IG = Inscriptiones Graecae (1873 —)

ILIĆ 2018 = Marija Ilić, *Epiteti u Orfičkim himnama: stilistička istraživanja* [Die Epitheta in den Orphischen Hymnen], Doktorarbeit an der Belgrader Universität.

JÁUREGUI 2010 = Miguel Herrero de Jáuregui, *Orphism and Christianity in Late Antiquity*, Berlin/New York.

KERN 1940 = Otto Kern, *Das Prooimion des orphischen Hymnenbuches*, (Hermes, 75), 20—25, Stuttgart.

KOUREMENOS / PARASSOGLU / TSANTSANOGLU 2006 = *The Derveni Papyrus*, eds. Theodoros Kouremenos, George M. Parássoglou, Kyriakos Tsantsanoglou, Firenze.

MAAS 1895 = *Orpheus. Untersuchungen zur griechischen römischen altchristlichen Jeneseitsdichtung und Religion* von Ernst Maas, München.

Orph. Fr. = Otto Kern, *Orphica Fragmenta*, Berlin 1922.

Orph. Fr. Test. = Otto Kern, *Orphica Fragmenta Testimonia*, Berlin 1922.

OTLEWSKA-JUNG 2014 = Marta Otlewska-Jung, *Orpheus and Orphic Hymns in Dionysiaca*, in: Spanoudakis, Konstantinos (ed.), *Nonnus of Panopolis in Context. Poetry and Cultural Milieu in Late Antiquity*, Berlin/Boston 2014, 77—96.

Marija Ilić

PETERSEN 1868 = Christian Petersen, *Ueber den ursprung der unter Orpheus namen vorhandenen hymnen*, (Philologus, 27), Berlin, 385—431.

RICCIARDELLI 2000 = *Inni orfici a cura di Gabriella Ricciardelli*, Milano.

RUDHARDT 2008 = Jean Rudhardt, *Opera inedita. Essai sur la religion grecque & Recherches sur les Hymnes orphiques*, Liege.

Новосадский 1900 = Орфические Гимны, исследование Н. И. Новосадского, Варшава.

Marija Ilić
Faculty of Philosophy
University of Belgrade
marie.ilic@gmail.com

A brief view of the epithets of gods in the Orphic Hymns towards poetic tradition: uniqueness and innovation

Abstract: The collection of 87 shorter hymnic texts which is known under the name of Orphic Hymns (OH) stands out in a large amount of the epithets of gods, many of which are product of the poet's invention. This article examines the influence of the previous poetic tradition (from Homer and Hesiod, including tragic poets) on the monolexic divine epithets of OH, as well as the level of poetic innovation in them and the possible impact they had on some authors of late antiquity.

Keywords: Orphic Hymns, ancient Greek, epithets of gods, tradition, innovation.

Marcela Andoková
Faculty of Arts, Comenius University, Bratislava
Marcela.Andokova@uniba.sk

UDK 27-423.79 Августин, свети
141.7 Августин, свети
123.1 Августин, свети
COBISS.SR-ID 273294604

The law of freedom is the law of love: Some remarks on Christian liberty in Augustine's thinking.

Abstract: We encounter the term "liberty" (*libertas*) in many places of Augustine's writings. Basically, he uses it in two different contexts: politically and religiously. However, he does not provide a systematic definition of the term in either category, although in the period of the anti-Pelagian controversy his ideas develop into an informal definition of the term. In this paper, I briefly summarize some basic aspects of the term liberty as it is presented in the political as well as in the religious contexts, and then I focus mostly on his concept of Christian liberty which is the term Augustine uses whenever he talks about the true liberty manifested by the real presence of God's love in man. In fact, this love strenghtens human will in pursuing the good works which the human being is unable to perform by himself without God's grace after Adam's fall.

Keywords: Augustine of Hippo, true liberty, free choice of will, sin, good works, Christian love.

"The law of freedom is the law of love."¹ This citation from Augustine's *Letter 167* written to Jerome in Bethlehem in 415 is the starting point of my argumentation in this paper. In this letter the bishop of Hippo discusses the opinion of the apostle James: "Whoever observes the whole law, but offends on one point, has become guilty of all."² (*Jas 2:10*) And further he explains that "this question has to do with living the present life in such a way that we may come to eternal life"³ which is possible only when we live a life of virtue. So Augustine asks whether a person who has one virtue really has them all and whether one who lacks one virtue really has none.⁴ In his view, the virtue which stands out among other virtues is love, and it is precisely the virtue

¹ *Ep. 167,6,19*, CSEL 44, 606: "Lex itaque libertatis lex caritatis est.", transl. WSA II/3, 103.

² *Ep. 167,1,1*, CSEL 44, 587: "Quicumque enim totam legem servaverit, offendat autem in uno, factus est omnium reus.", cited in WSA II/3, 95.

³ *Ep. 167,1,2*, CSEL 44, 587: "...de agenda namque praesenti vita, quo modo ad vitam perveniamus aeternam.", transl. WSA II/3, 95.

⁴ Without endorsing the doctrine of the philosophers Augustine explains that if a person has one virtue, he has them all and that if a person lacks one virtue, he lacks them all. And further he shows how true prudence entails justice, courage, and temperance. Cf. *Ep. 167,2.4*.

of love that Augustine links with human freedom. In this paper, therefore, I would like to focus on some aspects of religious freedom as it is presented, first and foremost, in the context of Augustine's reflections upon the Christian charity.

Before examining the topic of true liberty (*vera libertas*) which is manifested by a real presence of God's love in the life of man, I find useful to take into consideration the fact that Augustine was first of all a Roman citizen (*civis Romanus*), then an excellent Christian thinker (*Christianus*) and finally a holy man of the Church (*vir beatus*). In general, he uses the term liberty (*libertas*) in two significant ways: politically and religiously. Both the categories embrace a plurality of meanings that appear throughout his writings in various contexts, some of which are polemical and some nonpolemical. Interestingly, Augustine makes no effort to provide a systematic account of the notion of liberty in either category, although at times during the Pelagian controversy he offers a kind of an informal definition of the term.⁵ However, before examining characteristic features of Augustine's understanding of Christian liberty, I would like to summarize briefly some basic ideas regarding his view of liberty within the political context. In fact, it was precisely the notion of political liberty which provided Augustine with the grounds for his reflection upon the religious freedom.

Liberty in the political context

In ancient Rome, liberty was one of the social values of free Roman citizens and the importance they attributed to it is well attested in the fact that they personified it in the form of a goddess of Liberty (*Libertas*).⁶ Some of the Roman depictions of *Libertas* have survived until today, for instance on coins and other artefacts. She is usually portrayed as a matron in a flowing classical dress, often holding the liberty pole in her right hand (*vindicta*) and wearing a liberty cap (*pilleus*). *Libertas* signified freedom of action, freedom from restraint, independence, rights, and related forms of personal and social liberty. The oldest representations of the goddess *Libertas* are preserved on the denars of C. Cassius (126 BC) and Portius Laeca (125 BC).⁷ According to the tradition she had a temple on the Aventine Hill in Rome (built in ca. 238 BC).

⁵ On the topic of *liberty* in Augustine's thinking see DJUTH 1999a, 495; KARFÍKOVÁ 2012; BROWN 2005, 50–65; GILBERT 2005, 201–224; PADUSNIAK 2014, 37–48; SPROUL 1986.

⁶ The Greek personification of liberty *Eleutheria* (Ἐλευθερία) was also an epithet for the goddess Artemis, and as such she was worshipped in Myra of Lycia. For more information on the topic of liberty in Graeco-Roman mythology see LIMC: "Liberty", 278–284.

⁷ Cf. LIMC: "Liberty", 282.

Obviously, as a Roman citizen, well trained in classical schools, Augustine could not ignore this topic in his writings and the comments on political liberty appear, first and foremost, in the context of his discussion of the earthly city (*civitas terrena*) in his masterpiece *De civitate Dei*.⁸ In the discussion of moral qualities of the ancient Romans Augustine contrasts the love of liberty (*amor libertatis*) with their desire to dominate (*cupiditas dominationis*). While, on the one hand, the attainment of political liberty enabled Roman citizens to perform temporal happiness to their own benefit, on the other hand, it had the opposite effect on those societies that Romans deprived of their liberty through domination rooted in their unhealthy desire for praise and glory (*cupiditas laudis et gloriae*). As the Roman poet says: "...yet shall a patriot's love prevail and unquenched thirst for fame."⁹ Augustine recalling another passage of Virgil puts it in the following way:

"This was the result of that vaunted eagerness for praise and passion for glory! In this way, the Romans were led to do many great deeds, first by their love of liberty, and then by their desire for praise and glory. Their most distinguished poet bears witness to both these things when he says: 'When Porsenna demanded that the exiled king Tarquin be restored, and laid siege to the city, then did the sons of Aeneas take up arms for their liberty.' (VERG., *Aen.* VIII,646)"¹⁰

When one nation exercises an unjust mastery over others, their freedom of movement is suppressed, freedom of thought and speech curtailed and freedom of social status lost.¹¹ However, even peaceful societies might be at times forced to defend the life and liberty of their citizens in war due to enemies' unjust provocations aimed at subjugating or enslaving them.¹² Therefore, the presence of political liberty in society ensures that the citizens of an earthly state will be able to pursue ends that are materially and at the same time morally advantageous to them in their present life.¹³ In his *De civitate Dei*, howev-

⁸ For more information on various aspects of political and religious liberty in Augustine's thinking see for instance DJUTH 1999a, 495–496.

⁹ VERG., *Aen.* VI,823, 525: "vincet amor patriae laudumque immensa cupido."

¹⁰ *De civ. Dei* V,12, CCL 47, 143: "Hoc illa profecto laudis aviditas et gloriae cupido faciebat. Amore itaque primitus libertatis, post etiam dominationis et cupiditate laudis et gloriae multa magna fecerunt. Reddit eis utriusque rei testimonium etiam poeta insignis illorum; inde quippe ait: 'nec non Tarquinium eiectionem Porsenna iubebat accipere ingentique urbem obsidione premebat; Aeneadae in ferrum pro Libertate ruebant.'" , transl. DYSON, 208.

¹¹ Cf. *De civ. Dei* I,4; III,21; VI,10; XVIII,26; *Ep.* 204.

¹² Cf. *De civ. Dei* III,10; 30. On Augustine's concept of a just war see for instance MATTOX 2009, 121–160; MARKUS 1983, 1–13; ZWITTER-HOELZL 2014, 317–324.

¹³ Cf. *De lib. arb.* I,5,11; *De civ. Dei* I,31. Although the concept of human freedom developed mainly in Augustine's later anti-Pelagian writings, we find some interesting insights on the topic already in his *De libero arbitrio*. While his *De libero arbitrio*, completed in 395, attempted to explain the

er, Augustine goes further and links political forms of liberty with religious freedom when saying:

“These, then, are the two things which drove Romans to perform such wondrous deeds: love of liberty, and the desire for human praise. In order to secure the liberty of dying men, and out of the desire for human praise which is common to all mortals, a father could slay his sons! If this is so, then, is it any great thing if, for the sake of that true liberty which has set us free from the dominion of iniquity and death and the devil, we are required not to slay our sons, but to regard Christ’s poor as our sons? Is it any great thing if we do this not through the desire of human praise, but because of a love that will set men free not from King Tarquin, but from demons and the prince of demons?”¹⁴

In fact, it is this pain caused by the loss of political liberty that became for Augustine a breeding ground in encouraging Christians to exercise the religious liberty which liberates them from the dominion of death, concupiscence and from the devil.¹⁵ In his view, such encouragements of Christians were of great importance to them, especially in the time when Augustine had to refute the critiques of Roman citizens aimed at Christians after the fall of Rome in 410 AD.¹⁶ It is precisely in his *De civitate Dei* where Augustine offers against the forms of political freedom his own vision of the true liberty (*vera libertas*) as one of the forms of religious freedom.

Liberty in the religious context

In Augustine’s writings the idea of human freedom is mostly discussed within the context of religious liberty and it is often linked with the notion of free choice of will (*liberum arbitrium voluntatis*).¹⁷ This topic is dealt with both

will’s natural constitution, his anti-Pelagian *De natura et gratia*, completed in 415, investigated the origin of the good will. Avoiding the extremes of Manichaean pessimism and Pelagian optimism, Augustine develops a realistic concept of free choice of will which is compatible with fallen human nature. See more closely DJUTH 1993.

¹⁴ *De civ. Dei* V,18, CCL 47, 151: “Haec sunt duo illa, libertas et cupiditas laudis humanae, quae ad facta compulit miranda romanos. Si ergo pro libertate moriturorum et cupiditate laudum, quae a mortalibus expetuntur, occidi filii a patre potuerunt: quid magnum est, si pro vera libertate, quae nos ab iniquitatis et mortis et diaboli dominatu liberos facit, nec cupiditate humanarum laudum, sed caritate liberandorum hominum, non a Tarquinio rege, sed a daemonibus et daemonum principe?”, transl. DYSON, 219.

¹⁵ On the topic of religious freedom in the western tradition see for instance WALLACE 2009; with regard to Augustine especially p. 518–526.

¹⁶ Cf. e.g. *De civ. Dei* III,17.

¹⁷ In fact, Augustine is the first Latin author in the Christian West who elaborated his own concept of will (*voluntas*) and made it a significant philosophical tool. Nevertheless, in spite the central role it plays in his thinking, in none of his works we can find a systematic exposition regard-

before and after the year 396 when his *Ad Simplicianum* was completed in which Augustine, for the first time, put forward his own view of the divine origin of human freedom. However, he paid particular attention to this topic especially in the time of his polemic with the Pelagians, i.e. after 411.¹⁸ Pelagians maintained that human beings are able to exercise free choice of will because liberty as such inheres in created human nature.¹⁹ Therefore they believed that since liberty is a natural good, it can never be lost. For if such a good could be separated from human nature it would mean that this nature would cease to exist.²⁰ Apparently, Augustine rejects such understanding of human liberty not only in his anti-Pelagian writings but also in all other works.²¹

On a general level, he establishes the bond between the religious freedom and the strength of moral will which puts the exercise of free choice in two directions: toward good and toward evil.²² When he includes into Christian understanding of morally good life Plotinus' notion of the soul's ascent to-

ing the nature and operation of will. However, numerous references to this topic are scattered throughout his entire oeuvre (likewise the notion of liberty). In his reflections he attributes to this term various meanings or ways of application, both in verbal and nominal forms depending on the context in which it appears. When defining this term he is usually helped by literary, philosophical and biblical sources which enrich and, at the same time, complicate the task to properly understand his concept of will. Cf. DJUTH 1999b, 881.

¹⁸ On the topic see for instance BONNER 1968.

¹⁹ In his article, M. Lamberigts points out that it is precisely against the background of Pelagius' critique of the Manichaeism that one can understand his emphasis on free will. In fact, he considered the Manichaean determinism to be dangerous for an authentic Christian ethic which could exist, in his view, only if such its components were preserved as liberty and responsibility. And since he took seriously human liberty and responsibility, Pelagius insisted on the fact that human being who received *posse* from God should live a life without sin. The idea of *impeccantia* so often attributed to Pelagius and considered a part of the evidence emphasizing the arrogance of his teaching was based on Jerome's unjustifiable critique. Because he insisted on human liberty and responsibility, Pelagius was forced to defend himself against the accusations that he had neglected divine grace. However, he never stopped refuting these accusations. Cf. LAMBERIGTS 2002, 180-181. Augustine points to this fact in several places of his anti-Pelagian writings, for instance in *De grat. lib. arb.* 5,10.

²⁰ Cf. e.g. *De nat. et gr.* 62,72; 64,76; *De perf. iust.* 11,23, etc.

²¹ In Augustine's writings one encounters several specific meanings of the word "religious liberty" as it is explained before and after the fall. According to his exposition, we can distinguish between the situation of man before the first sin and the situation after the fall (*post peccatum*; cf. *De gen. Man.* I,18,29) in which the original order is disturbed by the fault of human will. By choosing evil, the bad angels and Adam fell from goodness, and, as a consequence, they lost the will's uprightness along with the first liberty (*prima libertas*) to do good. Hence, without the aid of God, they can neither perfect nor reacquire goodness throughout the exercise of free choice of will (cf. *Ep.* 186; *De perf. iust.* 4,9; *De civ. Dei* XIII.15; 22.30). Nevertheless, unlike the fallen angels, Adam and in him the entire fallen humanity have the possibility to be saved by the liberating grace of Christ (*per gratiam Christi*) which strengthens the will of the elect by the inability to sin that is attributed to them. For more information on prelapsarian a postlapsarian liberty see DJUTH 1999a, 496. The relationship between God's will and human will throughout Augustine's entire oeuvre is discussed in KARFIKOVÁ 2012.

²² Cf. e.g. *De gr. Chr. et de pecc. or.* I,18,19 – 21,22.

ward God, he conceives will as a desire or an appetitive force that moves a rational being back and forth between the intelligible and sensible orders, i.e. between God and the world. When the will exercises its *liberum arbitrium* it does so through maintaining the moral strength which is deeply rooted in itself. The presence or absence of moral integrity in the will defines its movement upwards or downwards:

“All love either descends or ascends, for by good desire we are raised to God, but by bad desire we are plummeted into the depths.”²³

And in another place we read:

“If you are in love with the earth, your journey is taking you far from God. If you are in love with God, you are climbing toward him. Let us exert ourselves in charity toward God and our neighbor, that we may make our way back to charity.”²⁴

When defining human will, Augustine often identifies it with love (*amor*). So the will's movement back and forth depends upon the mode and degree of love which rational beings have for God. Since all human beings are made in the image of God (cf. *Gen* 1:26) and since that image includes will in addition to memory and understanding, the will's loves and affections reflect God's love for humanity to a greater or lesser degree.²⁵ In his treatise *De Trinitate* Augustine explains it in the following way:

“For if we take ourselves to the inner memory of the mind by which it remembers itself, and to the inner understanding by which it understands itself, and to the inner will by which it loves itself, where these three things are always together at the same time, and always have been together at the same time, from the moment when they began to be, whether one thought of them or whether one did not think of them, then the image of that trinity, too, will indeed be seen to belong to the memory alone; but because the word cannot be there without the thought [...]; this image is rather to be recognized in these three things, namely, memory, understanding, and will.”²⁶

²³ *En. in Ps.* 122,1, CSEL 95/3, p. 107: “Desiderio enim bono levamur ad Deum, et desiderio malo ad ima praecipitatur.”, transl. WSA III/20, 29.

²⁴ *En. in Ps.* 119,8, CSEL 95/3, p. 53: “Si amaveris terram, peregrinarius a Deo; si amaveris Deum, ascendis ad Deum. In caritate Dei et proximi exerceamur, ut redeamus ad caritatem.”, transl. WSA III/19, 507.

²⁵ Cf. *De Trin.* XI,5,8; XIV,7,10; XIV,8,11.

²⁶ *De Trin.* XIV,7,10, CCL 50A, 434: “Nam si nos referamus ad interiorem mentis memoriam qua sui meminit et interiorem intellegentiam qua se intellegit et interiorem voluntatem qua se diligit,

True liberty and Christian love

Augustine associates human will with true freedom (*vera libertas*) which enables the will to intervene in an appropriate manner if man respects the integrity.²⁷ True freedom is therefore a supernatural gift bestowed on the wills of the elect²⁸ in virtue of Christ's redemptive love. Its presence in the will restores the will's uprightness throughout the dispensation of the inability to sin which ensures that the elect will be able to adhere to the good and persevere in it until the end.²⁹

Within this context, Augustine uses the term "Christian liberty" (*Christiana libertas*) when he speaks about the true liberty as a gratuitous gift of God which he identifies with the love (*caritas*) that "has been poured out within our hearts through the Holy Spirit who was given to us. (*Rom. 5:5*)"³⁰ In his *De natura et gratia* he further explains that this is the law of freedom, not of slavery, because it is the law of love and not that of fear.³¹ According to Augustine, this freedom comes to us with Christ as we can read it in the third book of his *De doctrina christiana*:

"That is why those who were found by Christian liberty to be serving under useful signs were found to be near; and by explaining the signs to which they were subjected, this liberty raised them up to the substantive realities, the things they were signs of, and so set them free."³²

In a similar way we can also understand his words addressed to the Manichee named Faustus when against his views Augustine defends the role of the Old Testament in the life of the Christians:

"We have already shown sufficiently why and how we maintain the authority of the Old Testament, not for the imitation of Jewish bondage,

ubi haec tria simul sunt et simul semper fuerunt ex quo esse coeperunt sive cogitentur sive non cogitentur, videbitur quidem imago illius trinitatis et ad solam memoriam pertinere. Sed quia ibi verbum esse sine cogitatione non potest [...] in tribus potius illis imago ista cognoscitur, memoria scilicet, intelligentia, voluntate.", transl. 147; cf. also *De Trin.* XIV,8,11.

²⁷ Cf. *C. Acad.* 1,1; *De civ. Dei* II,29.

²⁸ On the problematic issue regarding Augustine's doctrine of strict predestination see for instance VAŠEK 2007, 39.

²⁹ Cf. *De corrept.* 12,38.

³⁰ Cf. *De nat. et gr.* 57,67.

³¹ *Ibid.*

³² *De doct. christ.* III,8,12, CCL 32, 85: "Quam ob rem Christiana libertas eos, quos invenit sub signis utilibus, tamquam prope inventos, interpretatis signis, quibus subditi erant, elevatos ad eas res, quarum illa signa sunt, liberavit.", transl. WSA I/11, 175. On the topic of the subjection of the Jews to useful signs and the Christian liberty see for instance MASSIE 2011, especially pages 279–288.

but for the confirmation of Christian liberty.”³³

In Augustine’s view, Christian liberty affects the human will and strengthens it in goodness so that the soul can find real pleasure in performing good acts.³⁴ Consequently, the delight of the will that comes spontaneously during pursuing the good liberates the will from the servile fear as well as from the concupiscentia that are both linked with carnal habits from which rises the dominion of the evil.³⁵ In opposition to the law of sin binding the will to the evil, the law of liberty liberates the will from the necessity to sin. Thereby the soul experiences real happiness when it finds pleasure in the truth, i.e. in the supreme good which is God himself.³⁶ Thus, when the faith operates through charity the elect follow God’s ways humbly subordinated to his commands, while, at the same time, they are able to do good solely thanks to his help.³⁷

“The Lord will give sweetness, and then our earth will yield its fruit (*Ps.* 84:13). It enables the faithful to perform good actions not out of fear but out of love, not through punishment but through delight in righteousness.”³⁸

Therefore, Augustine identifies the possession of the true liberty with the ability to live a good Christian life.³⁹ We can understand it better in the light of his commentaries where he explains how the Christians live this freedom. In fact, to be on the way toward the freedom means that they should be liberated from the pride, concupiscent love or even from the love of earthly goods, especially from the love of personal gain.⁴⁰ In several places of his works Augustine emphasizes with reference to the Scriptures that the beginning of every sin is the pride and the root of every evil is avarice (cf. *1 Tim* 6:10; *Sir* 10,15).⁴¹

According to Augustine, preferring the love of personal gain to the love of the common good is the servile liberty (*servilis libertas*) that is merely the

³³ *C. Faust.* VIII,2, CSEL 25, 306: “Iam quidem satis superius ostendimus, quare et quomodo tenemus auctoritatem Veteris Testamenti non ad iudaicae servitutis imitationem, sed ad christianae libertatis testificationem.”, transl. SCHAFF, 222.

³⁴ Cf. *De gr. Chr. et de pecc. or.* I,24,25.

³⁵ Cf. *De spir. et litt.* 16,28.

³⁶ Cf. *De lib. arb.* II,13,37; *De civ. Dei* V,10.

³⁷ Cf. *De civ. Dei* XV,21.

³⁸ *En. in Ps.* 67,13, CCL 39, 877: “Dominus dabit suavitatem, et terra nostra dabit fructum suum (*Ps.* 84:13); ut bonum opus fiat non timore, sed amore; non formidine poenae, sed delectatione iustitiae.”, transl. WSA III/17, 335.

³⁹ In relation to this topic see e.g. Dideberg’s comments (cf. DIDEBERG 2008, 478–479) on Augustine’s interpretation of the verse *1 Jn.* 3:18: “Little children, let us not love with word or with tongue, but in deed and truth” (cf. *In Ioh. ep.* 6,1).

⁴⁰ Cf. *Sol.* I,10,17.

⁴¹ Cf. e.g. *In Ioh. ep.* VIII,6.

licence to do whatever one pleases regardless of God's law.⁴² Moreover, the freedom from divine justice is servitude to sin, as Augustine observes in the disobedience of mind and body. Therefore we can better understand his words when he says:

"For this free will will be more free to the extent that it is more healthy and more healthy to the extent that it is more subject to divine grace and mercy."⁴³

Since after the fall of Adam man is no more subordinated to God, other things which are below him do not obey him. Therefore in his commentary on the *First Letter of John* Augustine says to his faithful:

"Well then, brothers, we have read how man was made to the image and likeness of God. And what did God say of him? *And let him have power over the fish of the sea and the birds of the sky and all the beasts that crawl upon the earth* (Gen. 1:26). Did he say, "Let him have power over men"? *Let him have power*, he said. He gave an innate power. *Over what would he have power? Over the fish of the sea, the birds of the sky, and all the crawling things that crawl upon the earth.* Why is this innate power of man in that? Because man has power from the fact that he has been made to the image of God. But where has he been made to the image of God? In his understanding, in his mind, in the inner man, in that which understands the truth, distinguishes righteousness and unrighteousness, knows by whom he was made, and is able to understand his creator and to praise his creator."⁴⁴

And further he adds:

"Pay heed to what I say: God, man, beasts. Clearly God is above you, the beasts are below you. Acknowledge him who is above you, so that those who are beneath you may acknowledge you."⁴⁵

⁴² Cf. *C. Acad.* III,19; *Conf.* III,8,15; *De doctr. christ.* III,19,28.

⁴³ *Ep.* 157,2,8, CSEL 44, 454: "Haec enim voluntas libera tanto erit liberior quanto sanior, tanto autem sanior quanto divinae misericordiae gratiaeque subiectior.", transl. WSA II/3, 20.

⁴⁴ *In Ioh. ep.* 8,6, BA 76, 330: "Ergo, fratres, legimus quemadmodum factus sit homo ad imaginem et similitudinem Dei. Et quid de illo dixit Deus? Et habeat potestatem piscium maris et volatilium caeli et omnium pecorum quae repunt super terram. Numquid dixit: habeat potestatem hominum? Habeat potestatem, ait; dedit potestatem naturalem. Quorum? Habeat potestatem piscium maris, volatilium caeli, et omnium reptantium quae repunt super terram. Quare haec est naturalis potestas hominis in ista? Quia homo ex eo habet potestatem ex quo factus est ad imaginem Dei. Ubi autem factus est ad imaginem Dei? In intellectu, in mente, in interiore homine; in eo quod intellegit veritatem, diiudicat iustitiam et iniustitiam, novit a quo factus est, potest intellegere creatorem suum, laudare Creatorem suum.", transl. WSA I/14, 120.

⁴⁵ *In Ioh. ep.* 8,7, BA 76, 332: "Intendite quid dicam: Deus, homo, pecora verbi gratia. Supra te Deus, infra te peccora. Agnosce eum qui supra te est ut agnoscant te quae infra te sunt.", transl. WSA

In the light of these comments it becomes clear what Augustine puts forward in the first book of his *De doctrina christiana* where he offers a new perspective on the biblical teleology while discussing the *uti - frui* distinction regarding the love of God and that of neighbor. There we read:

“But because the divine substance is altogether more excellent than our nature and high above it, the commandment bidding us to love God was distinguished from the one about love of neighbor. [...] In other words, he (God) takes pity on us, so that we may enjoy him, while we take pity on each other, again so that we may all enjoy him, not one another.”⁴⁶

This perspective is a key to reading the first book of *De doctrina christiana* as it is presented in its preamble and the conclusion. The terms such as *beati, beatitudo, pervenire, inhaerere, propter ipsam rem*, are characteristic of the teleological perspective and the *frui - uti* pair is defined precisely within this context: the *res*, objects of the *frui*, make us happy; the *res*, objects of the *uti*, are only steps toward the beatitude.⁴⁷ The conclusion of the book recapitulates the argument by specifying the purpose of the *telos* according to the Bible: “The fulfillment and the end of the law and of all the divine scriptures is love (*Rom 13:8; 1 Tim 1:5*); love of the thing which is to be enjoyed, and of the thing which is able to enjoy that thing together with us.”⁴⁸ We can therefore say with L. Verheijen that Augustine’s method here is “to explain how the Bible sees the *telos* of human life and that he wants to compose a treatise on biblical teleology.”⁴⁹

According to Augustine, love of neighbor is a means in progressing on the way toward God. Then the verb *uti* is used independently on *frui* in order to designate sensible realities and, as such, it is opposed to the love which should be reserved to God alone.⁵⁰ In *De vera religione* to wish (*frui*) to investigate created things rather than the creator and the truth itself is qualified as the bad use (*male utendum*) of the free will, as it becomes clear from Augustine’s words:

“They not only wish [...] to investigate created things against the com-

I/14, 121.

⁴⁶ *De doctr. christ.* I,30,33, CCL 32, 25: “Sed quoniam excellentior ac supra nostram naturam est divina substantia, praeceptum, quo diligamus Deum, a proximi dilectione distinctum est. [...] id est, ille nostri miseretur, ut se perfruamur, nos vero invicem nostri miseremur, ut illo perfruamur.”, transl. WSA I/11, 121.

⁴⁷ Cf. *De doctr. christ.* I,3,3 – 4/4.

⁴⁸ *De doctr. christ.* I,35,39, CCL 32, 29: “Legis et omnium divinarum scripturarum plenitudo et *finis* esse dilectio rei qua fruendum est et rei quae nobiscum ea re frui potest.”, transl. WSA I/11, 123.

⁴⁹ VERHEIJEN 1986, 173.

⁵⁰ Cf. *De doctr. christ.* I,20,37; 26,48–50; BOCHET 1997, 454.

mandment of God and to enjoy them rather than the law itself and Truth, which we gather was the sin of the first man, making bad use of free will, but they go on to add this in the very sentence passed on them, so that, as well as loving, they also serve the creature rather than the creator and worship it through all its parts, going from the highest to the lowest part.”⁵¹

Conclusion

So it is not fortuitous if we note that the right relationship to the created world is in Augustine’s view thought of as *uti*⁵², while the word *frui* is reserved solely to the relationship with God.⁵³ Therefore we can conclude that the more man progresses toward God and adheres to him with love, the more he is free since he is less dependent on carnal things that bind him to the created world. In this perspective we can better understand Augustine’s words from his *Exposition on Psalm 99* where we read:

“It is a great happiness to be a slave in this magnificent household, brothers and sisters, even if you are fettered. [...] Since the truth made you free, let charity enslave you. [...] Do not look for any manumission that would be an escape from the household of the master who has manumitted you already.”⁵⁴

From the above cited passages it becomes clear that the liberty of grace interferes into human will and offers it through the ability of will the possibility to participate in the love of God and of neighbor. When this happens, God’s image in man is manifested through human action which becomes a mirror reflecting God’s love and goodness.⁵⁵

⁵¹ *De vera rel.* 37,65, CCL 32, 231: “Non enim tantum scrutari creaturam contra praeceptum Dei et ea *frui* potius quam ipsa lege et veritate volunt, quod primi hominis peccatum deprehenditur *male utentis* libero arbitrio, sed hoc quoque in ipsa damnatione addunt, ut non modo diligant, sed etiam serviant creaturae potius quam creatori et eam colant per partes eius a summis usque ad ima venientes.”, transl. WSA I/8, 75.

⁵² Cf. *De vera rel.* 40,91.

⁵³ Cf. *De vera rel.* 11,21.

⁵⁴ *En. in Ps.* 99,7, CCL 39, 1397: “Magna felicitas, fratres, esse in ista domo magna servum, etsi cum compedibus. [...] Servum te caritas faciat quia liberum te veritas fecit. [...] non te sic quaeras manumitti, ut recedas de domo manumissoris tui.”, transl. WSA III/19, 18–19.

⁵⁵ Cf. e.g. *De Trin.* XIV,15,21 – 19,25.

References

Works of Saint Augustine:

- Confessiones* (= *Conf.*). CCL 27, L. Verheijen (ed.). Turnhout: Brepols 1981.
- Contra Academicos* (= *C. Acad.*). CCL 29, W.M. Green (ed.). Turnhout: Brepols 1970, 3–61.
- Contra Faustum* (= *C. Faust.*). CSEL 25, J. Zycha (ed.). Wien 1891, 251–797, English transl. *Reply to Faustus the Manichæan*, P. Schaff (ed.), NPNF V1-04, 191–482.
- De correptione et gratia* (= *De corrept.*). CSEL 92, G. Folliet (ed.). Wien 2000.
- De civitate Dei* (= *De civ. Dei*). CCL 47-48, B. Dombart — A. Kalb (eds.). Turnhout: Brepols 1955, English transl. R.W Dyson (ed.), *The City of God against the Pagans*. Cambridge University Press 1998.
- De doctrina christiana* (= *De doctr. christ.*). CCL 32, J. Martin (ed.). Turnhout: Brepols 1962, English transl. WSA I/11, J.E. Rotelle (ed.). New York: New City Press 1996.
- De Genesi contra Manichæos — Sur la Genèse contre les Manichéens* (= *De gen. Man.*). BA 50. Paris: Institut d'Etudes Augustiniennes 2004.
- De gratia et libero arbitrio* (= *De grat. lib. arb.*). PL 44. J.-P. Migne (ed.). Paris 1845, 881–912.
- De gratia Christi et de peccato originali* (= *De gr. Chr. et de pecc. or.*). CSEL 42, C.F. Vrba — J. Zycha (eds.). Wien 1902, 125–206.
- De libero arbitrio* (= *De lib. arb.*). CCL 29, W.M. Green (ed.). Turnhout: Brepols 1970.
- De natura et gratia* (= *De nat. et gr.*). CSEL 60, C.F. Vrba — J. Zycha (eds.). Wien 1913, 233–299.
- De moribus ecclesiae catholicae et de moribus Manichæorum* (= *De mor. eccl.*). CSEL 90, J.B. Bauer (ed.), Wien 1992.
- De perfectione iustitiae* (= *De perf. iust.*). CSEL 42, C.F. Vrba — J. Zycha (eds.). Wien 1902, 3–48.
- De spiritu et littera* (= *De spir. et litt.*). CSEL 60, C.F. Vrba — J. Zycha (eds.). Wien 1913, 155–229.
- De Trinitate* (= *De Trin.*). CCL 50-50A, W.J. Mountain — F. Glorie (eds.). Turn-

Marcela Andoková

hout: Brepols 1968, English transl. *Augustine - On the Trinity*, books 8–15, G.B. MATTHEWS (ed.). Cambridge University Press 2003.

De vera religione (= *De vera rel.*). CCL 32, K.-D. Daur (ed.). Turnhout: Brepols 1962, 187–260, English transl. *Augustine – True religion*. WSA I/8, B. Ramsey (ed.). New York: New City Press 2005, 15–106.

Enarrationes in Psalmos (= *En. in Ps.*). CCL 38-39-40, E. Dekkers – J. Fraipont (eds.). Turnhout: Brepols 1956, English transl. WSA III/17 (*En. in Ps.* 51-72), J.E. Rotelle (ed.); WSA III/19 (*En. in Ps.* 99-120), III/20 (*En. in Ps.* 121-150), B. Ramsey (ed.). New York: New City Press 2001, 2003, 2004.

Epistulae (= *Ep.*). CSEL 34.1, 34.2, 44, 57, 58, A. Goldbacher (ed.). Wien 1895-1898, English transl. WSA II/3 (*Ep.* 156-210), B. Ramsey (ed.). New York: New City Press 2004.

In Iohannis epistulam ad Parthos tractatus – Homélie sur la première épître de saint Jean (= *In Ioh. ep.*). BA 76. Paris: Institut d'Études Augustiniennes 2008, English transl. WSA I/14, D.E. Doyle – T. Martin (eds.). New York: New City Press 2008.

Soliloquia (= *Sol.*). CSEL 89. W. Hörmann (ed.). Wien 1986, 3–98.

Other works:

VERG., *Aen.* = VERGILIUS, *Aeneis*. O. Ribbeck (ed.). Teubner 1895, 211–835.

BOCHET 1997 = I. Bochet, “frui-uti”, Notes Complémentaires, *De doctrina christiana – La Doctrine Chrétienne*, BA 11/2. Paris: I.E.A., 449–463.

BONNER 1963 = G. BONNER, *St. Augustine: Life and Controversies*. London: S.C.M. Press.

BROWN 2005 = M. BROWN, *Augustine on freedom and God*. In: *The Saint Augustine Journal* 2.2, 50–65.

DIDEBERG 2008 = D. DIDEBERG, Notes Complémentaires, *In Iohannis epistulam ad Parthos tractatus – Homélie sur la première épître de saint Jean*, BA 76. Paris: I.E.A., 435–516.

DJUTH 1999a = M. DJUTH, „Liberty”. In: A.D. Fitzgerald (ed.), *Augustine through the ages – an encyclopedia*. Michigan / Cambridge: W.B. Eerdmans Publishing Company, 495–498.

DJUTH 1999b = M. DJUTH, „Will”. In: A.D. Fitzgerald (ed.), *Augustine through the ages – an encyclopedia*. Michigan / Cambridge: W.B. Eerdmans Publishing

- Company, 881–885.
- DJUTH 1993 = M. DJUTH, *The hermeneutics of De libero arbitrio III: Are there two Augustines?*. In: *Studia Patristica*, Vol. XXVII: Papers presented at the Eleventh International Conference on Patristic Studies held in Oxford 1991, E.A. Livingstone (ed.). Leuven: Peeters, 281–291.
- GILBERT 2005 = CH. GILBERT, *Grades of Freedom: Augustine and Descartes*. In: *Pacific Philosophical Quarterly* 86(2): 201–224.
- KARFÍKOVÁ 2012 = L. KARFÍKOVÁ, *Grace and the Will According to Augustine*. Supplements to *Vigiliae Christianae*, vol. 115, Brill.
- LAMBERIGTS 2002 = M. LAMBERIGTS, *Recent research into pelagianism with particular emphasis on the role of Julian of Aeclanum*. In: *Augustiniana* 52, 175–198.
- LIMC: „Libertas“. In: *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*. Artemis & Winkler Verlag (Zürich, München, Düsseldorf), 1981-1999. Vol. VI: Kentauri et Kentaurides - Oiax (1992), 278–284.
- MARKUS 1983 = R.A. MARKUS, *Saint Augustine's Views on the Just War*. In: *Studies in Church History*, vol. 20, 1–13.
- MASSIE 2011 = A. MASSIE, *Peuple prophétique et nation témoin*. Paris: I.E.A.
- MATTOX 2009 = J.M. MATTOX, *Christianity and the Augustinian Just War*. In: *Saint Augustine and the Theory of Just War*. Continuum, London, 121–160.
- PADUSNIAK 2014 = CH. PADUSNIAK, *The Yoke of Liberty: St. Augustine and the Freedom of the Person*. In: *Parnassus: Classical Journal* 2, 37–48.
- SPROUL 1986 = R.C. SPROUL, *Chosen by God (62–67)*. Wheaton, IL: Tyndale House Publishers.
- VAŠEK 2007 = M. VAŠEK, *Aurelius Augustinus o vůli, milosti a predurčení*. Bratislava: Vydavateľstvo IRIS.
- VERHEIJEN 1986 = L. VERHEIJEN, *Le premier livre du De doctrina christiana d'Augustin. Un traité de „téléologie“*. In: *Augustiniana Traiectina*. Paris: Études Augustiniennes, 169–187.
- WALLACE 2009 = E.G WALLACE, *Augustine's Theory of Persecution*. In: *Justifying Religious Freedom: The Western Tradition*. Penn State Law Review, 518–526.
- ZWITTER-HOELZL 2014 = A. ZWITTER – M. HOELZL, *Augustine on War and Peace*. In: *Peace Review: A Journal of Social Justice* 26, 317–324.

Tamara Lobato Beneyto
University of Salamanca
tlb@usal.es

The Punic motif in Claudian's *De Bello Gildonico*. A case of *memoria* and *exemplum* in Late Antique Latin literature*

Abstract: *De Bello Gildonico* (*The War against Gildo*) is a composition in hexametres written by the Late Antique poet Claudian (c. 370 – c. 405). This paper discusses lines 76–91, which deal with the Carthaginian conflict. The passage highlights one of the main themes of the poetic work (loyalty in contrast to treason), thus contributing to its intra-textual coherence. From an ideological viewpoint the devices of *memoria* and *exemplum* conveyed by the Punic motif appear to be oblique comments on Claudian's political and military context.

Key Words: Claudian, Ennius, *exempla*, historical epic, *memoria*, Punic Wars, Silius Italicus.

Introduction

In 397 a provincial governor of Roman Africa named Gildo cut off grain exports to the Vrbs. He did so on account of Eutropius, an influential Eastern Court adviser who was eager to weaken the other *pars imperii*. Eventually the Western Court managed to crush the rebellion and the grain supply was restored.¹ Soon after the end of this conflict, Claudian – an Alexandrian poet at the service of the emperor Honorius – finished and recited a composition in hexametres on the event, *De Bello Gildonico*.²

* I am most grateful to the anonymous reviewers of *Lucida Intervals* for their time and valuable suggestions, which greatly contributed to improve the original manuscript. All the remaining errors and shortcomings are the entire responsibility of the author.

¹ Alan Cameron, *Claudian. Poetry and Propaganda at the Court of Honorius* (Oxford, 1970), p. 94. A previous rebellion against the Western Roman Court had already taken place between 372 and 375, led by Firmus, Gildo's brother. On that occasion, the latter cooperated with Rome and he was subsequently appointed governor of the province of Africa as a reward. For a full account of the conflict's background, see Stewart Irwin Oost, "Count Gildo and Theodosius the Great," *Classical Philology* 57, 1 (1962): 27–30.

² Claudian himself refers to the recitation of *De Bello Gildonico* in his preface to *De Bello Getico* (*Get. Praef.* 4–6).

Lines 17–27 describe the image of a physically weakened personification of Rome,³ a weakness that is due to a prolonged period of famine caused by the interruption of the grain supply ordered by Gildo. After this descriptive passage, the personification of the Vrbs entreats Jupiter for protection with a direct speech (*Gild.* 28–127) in the course of which she refers to several historical deeds.⁴ Lines 76–91 in particular consist of seven rhetorical questions on the subject matter of the Second Punic War. They are the main scope of this study:

Romuleas uendit segetes et possidet arua	75
uulneribus quaesita meis. Ideone tot annos	
fleBILE cum tumida bellum Carthagine gessi?	
Idcirco uoluit contempta luce reuerti	
Regulus? hoc damnis, genitor, Cannensibus emi?	
Incassum totiens lituis naualibus arsit	80
Hispanum Siculumque fretum uastataque tellus	
totque duces caesi ruptaque emissus ab Alpe	
Poenus et attonitae iam proximus Hannibal Vrbi?	
Scilicet ut domitis frueretur barbarus Afris,	
muro sustinui Martem noctesque cruentas	85
Collina pro turre tuli? Gildonis ad usum	
Carthago ter uicta ruit? Hoc mille gementis	
Italiae clades inpensaue saecula bello,	
hoc Fabius fortisque mihi Marcellus agebat,	
ut Gildo cumularet opes? Haurire uenena	90
conpulimus dirum Syphacem (...)?	⁵

³ Further on this particular personification of Rome, see Peter G. Christiansen, *The Use of Images by Claudius Claudianus* (The Hague – Paris: Mouton, 1969), esp. 49–52.

⁴ The speech of the personification of Rome has a twofold effect within the narrative plot of the poem. Jupiter reacts thereupon by producing two prophetic dreams with which he respectively instructs Arcadius and Honorius in the right course of action. The dream of Arcadius requests him not to engage in fratricidal conflict against the other *pars imperii* (vv. 286–288), whereas in his dream Honorius is entreated to ensure that Gildo’s rebellion is crushed (*Gild.* 343–345).

⁵ The text is from the critical edition by Elzbieta M. Olechowska, *Claudii Claudiani De Bello Gildonico. Texte établi, traduit et commenté* (Leiden: Brill, 1978).

This paper deals with Claudian's reworking of the subject matter of the Second Punic War and discusses the narrative and ideological functions of the motif within *De Bello Gildonico* alone (as a case study).⁶ As far as methodology is concerned, our reading of these verses has been conducted in accordance with a heuristic type of approach to the text. This has led to Ennius' *Annales* and (mainly) to Silius Italicus' *Punica*.⁷ The structuring *foci* of our discussion are the historical figures and the adjectival forms of place names that feature in the passage.

Gild. 76–91

After the rhetorical question *Ideone tot annos | flebile cum tumida bellum Carthagine gessi?* (*Gild.* 76–77), the personification of Rome recalls the character of Regulus. In the preceding epic tradition, this historical character had received considerable attention and textual space in the sixth book of Silius Italicus' *Punica*, in which a veteran soldier named Maro recounts the valiant attitude of Regulus when captured by the Carthaginians (*Sil.* 6.318–320).⁸ The latter offered to free him (a man past his prime) in exchange for young Carthaginian soldiers. Regulus managed to convince the senators to refuse to sign such treaty, since it would be clearly disadvantageous to Rome (6.479–491). Nevertheless, he abided by the agreement that he had made with his Punic captors (6.64) and returned to Carthage, despite the fact that such return was going to trigger his very own execution (6.472). By keeping his word even with his captors, Regulus embodies the epitome of *fides*. Not surprisingly, in some other passages of *Punica* he is associated with the corresponding deity (6.131–132; 467–471).

It goes without saying that both within and out of the narrative fiction of *Punica* the remarkable story of Regulus displays a moralizing purpose. This is particularly made explicit in the verses that close the episode of Maro and Serranus: *longo reuiescet in aeuo | gloria; dum caeli sedem terrasque tenebit | casta Fides, dum uirtutis uenerabile nomen, | uiuet; eritque dies, tua quo, dux inclite, fata*

⁶ Elaborations of the same motif in other compositions of Claudian's corpus or in the texts of his contemporaries are not examined here.

⁷ In the course of the discussion, several references to *Punica* will be made, but it is worth noting that this paper does not deal with the reception of Silius Italicus by Claudian. The prose works of Polybius and Livy as sources for the Carthaginian theme are not addressed here either. For a recent study and discussion of the main ancient textual sources on the Punic Wars, see Craig B. Champion, "Polybius and the Punic Wars," in *A Companion to the Punic Wars*, ed. Dexter Hoyos (London: Wiley–Blackwell, 2011), pp. 95–110. Also in the same collective work, see the chapter by Bernard Mineo, "Principal Literary Sources for the Punic Wars," pp. 111–127.

⁸ Text from the critical edition by Ludwig Bauer, *Sili Italici Punica. Volumen Prius. Libros I–X* (Leipzig: Teubner, 1890).

| *audire horrebunt a te calcata minores* (6.546–550). Given that Regulus conducted himself in accord with the principles of *uirtus* and *fides*, he is a role model and merits the attribute of *gloria*. Maro's recount is addressed both at his interlocutor Serranus (son of the late Regulus) and at the attendees of the poem's recitation. Approximately three centuries after Silius Italicus' composed his epic, Claudian included this very same historical figure in the second rhetorical question uttered by the character of the personification of Rome: *Idcirco uoluit contempta luce reuerti | Regulus?* (*Gild.* 78–79). The name evokes the exemplarity of a loyal man who stands as the antithesis of the rebellious provincial that betrayed Rome by cutting off the corn supply.⁹

Attention is now drawn to the most prominent figure of the Punic conflict: Hannibal. Some passages of *Punica* present him as a rival of the same worth of Scipio: *Hanc segetem mete. composuit propioribus ausis | dignum te Fortuna parem. uult Itala tellus | ductoris saeui, uult tandem, haurire cruorem* (*Sil.* 16.615–617).¹⁰ In *De Bello Gildonico*, the reference to the Carthaginian general begins with a mention of the Alpine expedition, namely with the phrase *ruptaque emissus ab Alpe* strategically placed after the trochaic caesura in verse 82, in the course of a rhetorical question that spans over four lines. With one single past participle in the ablative case such as *rupta* (in agreement with *Alpe*) Claudian manages to evoke in the mind of the audience the awe-inspiring deed of the Punic enemy.¹¹ The adjective *Poenus* opens verse 83 but the actual mention of the general's anthroponym is postponed until the sixth metrical foot of that line.

With respect to *Gild.* 81–83, Catherine Ware has argued that the personification of Rome is establishing a parallel between Hannibal and Gildo. She claims that the African rebel causes amidst his rivals the same type of fright that Hannibal would have struck his very own.¹² We deem Ware's study to be

⁹ During the previous rebellion the Western Roman Court had counted on Gildo to kill Firmus. Eventually Gildo was in turn killed by Mascezel.

¹⁰ Text from the critical edition by Ludwig Bauer, *Sili Italici Punica. Volumen Alterum. Libros XI–XVII* (Leipzig: Teubner, 1892).

¹¹ For the ancient symbolism (with religious implications) of the act of shattering a rock, see Giovanni Brizzi, "Carthage and Hannibal in Roman and Greek Memory," in Dexter Hoyos, op. cit., pp. 483–498. Brizzi offers an enticing discussion about how Hannibal's crossing of the Alps largely shaped the characterization of the Punic general in Roman textual sources. The author links "one of the most famous deeds, the crossing of the Alps" with ideas of an anthropological nature about the mountain and sacredness during Roman Antiquity (the mountain was considered to be the preferred dwelling place of *numina*) and goes on noting that "precisely in this environment, through the grandeur of these places, [Hannibal] seems to express a kind of epiphany of power", p. 489.

¹² Catherine Ware, "Gildo *tyrannus*: Accusation and Allusion in the Speeches of Roma and Africa," in *Aetas Claudiana. Eine Tagung an der Freien Universität Berlin vom 28. bis 30. Juni 2006*. Widu-Wolfgang Ehlers et al. (München–Leipzig: K.G. Saur, 2004), pp. 96–103.

an excellent one, but her specific view on this particular passage is not shared here. A parallel between the characters of Hannibal and Gildo on the part of Claudian does not appear to be plausible for the following three reasons, all of which are inferred from intrinsic textual evidence. In the first place, in other passages of *De Bello Gildonico* a series of conventional invective devices characterise the rebel Gildo *solely* as a slave of pampering, softness, and concupiscence, as well as an opportunist devoid of the moral quality of *pietas*. This is especially conspicuous in another part of the poem, in the speech delivered by the personification of the province of Africa (*Gild.* 139–200).¹³ This type of characterization (stressing *mollitia* and *luxuries* only) is not attributed to Hannibal in the Roman epic texts,¹⁴ and so it is highly unlikely that Claudian may have intended to deviate so dramatically from the preceding epic tradition as far as Hannibal's characterization was concerned.

One further reason to discard the possibility that Claudian may have wished to establish a parallel between Hannibal and Gildo in lines 81–83 is the remarkably different nature of their respective conflicts. The victory over the Carthaginians took place only after several decades of war, but Gildo's insurrection was crushed in just a few weeks. Such contrast is made explicit at different points in the composition. Indeed, the very proem hints at the swiftness with which Honorius' army managed to crush Gildo: *Robusta uetusque | tempore tam paruo potuit dementia uinci: | quem ueniens indixit hiems, uer perculit hostem* (*Gild.* 14–16), whereas the lengthy period of time that was necessary to defeat the Carthaginians is stressed in *Gild.* 76–77 (*ideone tot annos | flebile cum tumida bellum Carthagine gessi?*) and yet again in *Gild.* 87 (*Carthago ter uicta ruit?*).

Thirdly, it must be taken into account that at the time of the composition of *De Bello Gildonico* the political and military circumstances were such that a willingness on the part of Claudian to establish a parallel between Gildo and Hannibal seems to be highly improbable, for Gildo's defeat had not been an achievement of Claudian's patrons Stilicho and Honorius.¹⁵ Instead, it had been a provincial man on the ground (Mascezel) the one who led the campaign and killed Gildo. Consequently, the court poet would not have felt inclined to present the denouement of the short-lived rebellion as a particularly meritorious one. Ware's article offers a noteworthy overall discussion of the

¹³ For a most rigorous and well-documented study of Gildo's characterization, see Florence Garraibo-Vasquez, *Les invectives de Claudien. Une poétique de la violence* (Bruxelles: Latomus, 2007).

¹⁴ For a recent study on the characterization of Hannibal as attested in several Latin sources, see Brizzi, *op. cit.*, 483–498.

¹⁵ Cameron, *op. cit.*, p. 94.

character of Gildo, but an intended parallel between Hannibal and Gildo on the part of Claudian seems implausible to us for the reasons that have been stated. The vicinity of the two names (*Gild.* 83 and *Gild.* 86) and the fact that both of them feature in the same metrical foot in their respective verses, do not necessarily imply that the two characters are being presented as equally frightening. Rather, the Late Antique poet's intention may well have been to highlight Gildo's inferiority with respect to the Punic general and reassure and remind his audience that the provincial rebel did not cause fright.

With this remembrance of the Roman victory over a powerful and terrifying enemy like Hannibal, the personification of the City is stressing the empire's indubitable capability to confront and easily crush Gildo, by all means a far less frightening rival than the Punic general. At the analytical level of Pragmatics, one can conjure up a mental image of the public recitation and of the attendees' reaction of rotund and sound denial upon listening to the line in which the *Vrbs* asks herself whether she definitely defeated Carthage only to end up being abused by one character like Gildo several centuries later (*Gildonis ad usum | Carthago ter uicta ruit? Gild.* 86–87).¹⁶ All seven rhetorical questions in the Punic passage clearly entail an implicit negative response.

Attention is now directed at Fabius. In *Punica* he appears characterised as a cautious man who tries to avoid situations of uncertainty (*Sil.* 1.679–684) and deploys a specific military tactic (7.91–95) that otherwise grants him the cognomen *Cunctator*. He takes pride in returning from the battlefield with no losses amidst his troops and claims that no Roman soldier shall perish under his command and guidance (7.225). In terms of military skill, he is compared to Hannibal (6.638–640) and the Punic general himself confesses to being anguished by Fabius' dangerousness (7.305–306). In *De Bello Gildonico*, Fabius is the anthroponym that follows Regulus in the sequence of historical figures that fought for Rome during the Second Punic War.¹⁷ An analogous order occurs in book 6 of *Punica*, where the textual space dedicated to Fabius follows the treatment of the character of Regulus. This similarity interrelates with issues of literary models, hypo-texts, and inter-texts.¹⁸ Claudian was a learned bilingual writer poet whose extant corpus is indicative of a vast liter-

¹⁶ The personification of Rome formulates this question when the outcome of the rebellion is still unknown within the fiction of the poem. On their part, the audience of Claudian's recitation already knew about the denouement of the conflict. For the dates of the rebellion and the composition, see Cameron, *op. cit.*, pp. 93–123.

¹⁷ Specifically in *Gild.* 89, ten verses after the mention of Regulus.

¹⁸ Cameron attributed a 'handbook origin' to the *exempla* found in *IV Cons.* 396–418. Moreover, on grounds of close verbal parallels, this author identified the text of Valerius Maximus as a model underlying *Get.* 138–141, *op. cit.*, pp. 338–339.

ary culture,¹⁹ so it is not implausible to consider that *Punica* might have been a hypo-text for his specific reworking of the Carthaginian subject in *De Bello Gildonico*.²⁰

As far as Marcellus is concerned, in *Punica*, in the course of a prophetic speech delivered by Jupiter, this character is mentioned after Fabius (*Sil.* 3.587) as part of an enumeration of generals that are bound to epitomise Roman *uirtutes* during the forthcoming²¹ wars against Carthage. Jupiter's speech includes narrative segments where Marcellus is presented in the battlefield (12.166; 12.179; 12.198) and in the course of a *triumphus* (12.278–279). Jupiter also mentions his military achievement against Hannibal (12.420–423), his victory on Sicilian battleground (14.178–180), and his demise (15.336; 17.299). In *De Bello Gildonico*, the same character is mentioned in one single line along with Fabius (*Gild.* 89). The mention of both characters conveys the idea that a nation counting on two remarkable men like them among their ancestors does not flinch when confronted with a petty individual like Gildo.

This sequence of historical *exempla* closes with the mention of Sifax, a Numidian king that established an alliance with the Romans, whereby the latter would instruct the Numidians on military tactics in exchange for support (*Liv.* 24.48–49; 27.4; 28.7; 29.23). In *Punica* this local king initially abides by the alliance, but eventually he considers marrying Sofonisba, the daughter of Hasdrubal (*Sil.* 17.71–72). The Romans warn Sifax that such marriage would entail the end of the alliance, but the local king disobeys and marries the Carthaginian woman (17.629–630). Claudian, on his part, places Sifax spearheading an enumeration of notorious traitors to Rome: *haurire uenena | conpulimus dirum Syphacem fractumque Metello?* (*Gild.* 90–91). The mention of this character in *De Bello Gildonico* has an exemplifying purpose: the Romans do not tolerate outrages and so capital punishment is what awaits those who dare to betray Rome, an idea that is reinforced by the following statement uttered by Jupiter elsewhere in the poem: *Nec te, Roma, diu nec te patiemur inultam* (*Gild.* 204).

Finally we shall consider the passage's adjectival forms of place names that refer to crucial battlegrounds of the second Punic War and discuss their function as *exempla*. These are *Cannensibus* (*Gild.* 79), *Hispanum* (81) and *Siculum* (81). The Roman army experienced a particularly horrible defeat at Cannae,

¹⁹ On Claudian's knowledge of Greek and Latin literature, see Cameron, *op. cit.*, pp. 305–348.

²⁰ So could have been Polybius and Livy in the realm of prose, but the focus here is restricted to poetic works.

²¹ It goes without saying that in this instance the adjective *forthcoming* evidently applies within the internal time of the fictional narrative.

as a result of which the setting became the symbol of disaster in Rome's military history. The words uttered by the character of Decius in *Punica* illustrate this symbolism of endurance, for he claims that the Roman soldiers are able to endure Cannae, the waters of lake Trasimene, and the memorable death of Paulus: *numquam angusta malis. capiunt, mihi credite, Cannas | et Trasimenna uada et Pauli memorabile letum* (Sil. 11.171–172). In Claudian's text the place and the historical event are referred to with the noun phrase *damnis Cannensibus* (Gild. 79). Both in *Punica* and in *De Bello Gildonico* the reference to the ghastly location appears to be an educative reminder of the Roman ability to overcome disasters. The deployment of either the place name *Cannae* or its corresponding adjectival form renders itself as productive in the texts of the two writers, in each case in accord with their respective historical contexts. Concerning *Sicilia* and *Hispania*, these were locations where major battles of the second Punic War took place and they actually fell under Roman rule. Silius Italicus deploys their corresponding adjectival forms in one single line in order to refer to the military losses amidst Roman troops during the ten-year period of the conflict: *Sicana nunc tellus, nunc litora Hibera cruorem* (Sil. 6.216). Claudian on his part places two analogous adjectives in one single line too (albeit in reversed order): *Hispanum Siculumque fretum uastataque tellus* (Gild. 81).

Further on battlegrounds and territory, the place name *Libya* features in the proem of *De Bello Gildonico* and is particularly evocative of *Annales* and *Punica*. The hemistich *iunximus Europen Libyae* (Gild. 4)²² stresses the idea that *Libya* (area of *Africa Proconsularis*) has just been regained and reincorporated into Roman domains, after Gildo's short-lived rebellion. The term is therefore devoid of hostility. An opposite connotation is entailed by the same word in the internal narration of *Annales* and *Punica*, where *Libya* does connote hostility, since it refers to the territory of Northern Africa still under Carthaginian rule.²³ This connotative difference becomes certainly conspicuous when one reads line *iunximus Europen Libyae* in contrast with *Europam Libyamque rapax ubi diuidit unda* (Enn. Ann. 302, Sk.). Where Ennius had deployed *diuidere*, Claudian's wording includes a verb that falls within an antonymous semantic field: *ungere*.

The Second Punic War had signalled a turning point in Rome's history. Furthermore, it had largely determined the development of Roman epic, a development in which Ennius played a most significant role. He was person-

²² The place name *Libya* features in other passages of *De Bello Gildonico*, such as Gild. 52, 63, and 113.

²³ Silius Italicus likewise deploys the term as part of the characterization of Hannibal, in formulations such as *Libyae dux* (Sil. 4. 39) and *ductorem Libyae* (Sil. 6. 661), to name but two instances.

ally invested in the treatment of the topic, not only because he had witnessed it, but also because his very own literary career developed under the auspices and patronage of the Scipio family, some of whose members had been the main protagonists of such conflict. Indeed the First and (especially) the Second Punic Wars constitute the subject matter of the book triad 7–9 of the *Annales*.

The ennian fragment cited above could have well constituted a hypo-text for *Gild.* 4. Claudian's choice of *iunximus* could well have been deliberately allusive, aimed at highlighting the contrast with the verb that his remote predecessor had once deployed. The writer from *Rudii* had certainly not fallen into oblivion in the fourth century, judging by the fact that explicit references to Ennius as an epic author are found in some passages of Claudian's corpus (*castrisque solebat | omnibus in medias Ennius ire tubes, Stil.* 2.11–12)²⁴ as well as in some of his contemporaries (*nisi quia Ennio ex Aetolicis manubiis captiua tantum chlamys data Fulvium decolorat?*, *Symm.* 1.20.2)²⁵. The issue of whether such knowledge was direct or mediated is far from being conclusive. Whereas Birt argued for Claudian's direct knowledge of Ennius' *Annales*, Otto Skutsch made the case for the existence of inter-texts.²⁶ In any event, what the textual evidence indicates is that some dactylic echoes of the Republican poet were still resonating in the Roman literature of the fourth century. The glorious past was deemed by Silius Italicus to be an adequate choice of topic (less contentious than contemporary ones), when he decided to compose an epic work, during Domitian's regime. Verbal parallels between passages and Claudian's corpus and passages from *Punica* have been shown by a number of commentaries. To name but two examples, *Stil.* 26 evokes *Sil.* 5. 70–74 and *Stil.* 248–267 recalls the catalogue of African soldiers in Hannibal's army in *Sil.* 3.231–324.²⁷

By the late fourth century the Second Punic War must have appeared too distant in time (around six centuries had passed) as to receive extensive separate treatment. Furthermore, as a court poet at the service of Honorius and

²⁴ Critical edition by Theodor Birt. *Claudiani Carmina. Monumenta Germaniae Historica Auctorum Antiquissimorum*, X (Berlin: Weidmann, 1892).

²⁵ Critical edition by Otto Seeck, *Q. Aurelii Symachi quae supersunt* (Berlin: Weidmann, 1961).

²⁶ Otto Skutsch, *The Annals of Q. Ennius, edited with an Introduction and Commentary* (Oxford: Clarendon Press, 1985), pp. 19–20. By the same author, see also *Studia Enniana*. London: The Athlone Press, 1968.

²⁷ W. Barr (1981), *Claudian's Panegyric on the Fourth Consulate of Honorius. Introduction, text, translation and commentary* by W. Barr, Liverpool, Francis Cairns, 1981 and U. Keudel, *Poetische Vorläufer und Vorbilder in Claudians De consulatu Stilichonis. Imitationskommentar*, Hypomnemata Untersuchungen zur Antike und zu ihrem nachleben. Hypomnemata Heft 26, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1970.

Stilico, Claudian was invested in dealing with contemporary matters. Still, the Carthaginian subject as a motif continued to be an identifiable and comprehensible one. It persisted in the Roman collective imagery and literary tradition, making part of a recognisable literary code, in this instance (the speech of a personified fourth-century Vrbs) at the service of political propaganda favourable to the court for which Claudian was producing his verse work in Latin.

Function of the Punic motif in *De Bello Gildonico*

To look at the motif's function within the entirety of the composition is in our view more productive than attempting to fathom the exact nature of the evocations of preceding epic texts that we have encountered in *Gild.* 76–91. From a narratological viewpoint, the Punic subject stresses the contrast between treason and loyalty, which is of the main themes of the entire composition, one that intersects with the poem's propagandist agenda. We have seen that the mention of Regulus recalls the concept of *fides* in contrast with Gildo's treason,²⁸ and that Claudian further elaborates on such antithesis by mentioning Sifax. If Regulus epitomises the observance of *fides*, Sifax embodies the opposite, for he dishonours his own word.²⁹ It is precisely this contrast between Regulus and the binomial Sifax-Gildo stressing the theme of treason versus loyalty what generates intra-textual coherence in *De Bello Gildonico*.

From an ideological point of view, the remembrance of the Second Punic War by the personification of the Vrbs in her speech is not but the materialization of *memoria* with a specific *ad hoc* propagandistic agenda. The attendees to the recitation of the poem were being reminded that a nation with such a longstanding record of military achievements was not going to be intimidated by the rebellion of a disloyal provincial governor.

²⁸ It is well known that the association of *perfidia* and the Carthaginian nation was firmly entrenched in the Roman collective imagery and literature. Silius Italicus was clearly not escaping that tradition, and so the topic of the Carthaginian perfidy is reoccurring in his epic text. For a recent discussion on the subject matter of this association of *perfidia* and Carthage in the Roman imagery, see Giovanni Brizzi, "Carthage and Hannibal in Roman and Greek Memory," in Dexter Hoyos, *op. cit.*, pp. 483–498.

²⁹ In the second half of the verse where Sifax is mentioned, there is a change of subject matter and the personified Rome starts to recount a different historical event: the War against Jugurtha, one more instance of treason and rebellion against Rome in which the topic of *fides* is likewise in play and in which the setting continues to be Africa. It must be noted, however, that the scope of Rome's speech is not restricted to African lands or to rebellious and disloyal governors. Carthage and Jugurtha are part of a much wider retrospective outline of her own history, for in her speech the personification of the Vrbs is revisiting a number of main military deeds of her past in chronological order.

The notion of *memoria* was well established in the imagery of the Roman elite. Historical deeds and figures became *exempla* that set high moral and military standards for the subsequent generations. These dynamics operated in prose and verse works as well as in epigraphic texts. An example of the latter case is the funerary inscription of Lucius Cornelius Scipio Barbatus (CIL VI 1285). At a strictly personal level, the account of performed duties and accomplishments exalts Barbatus as an individual, but from a social point of view the inscription conveys a pedagogical message for subsequent generations of males of the Roman elite.

An excellent instance of the ways in which the notion of *memoria* operated in Latin epic is, in our view, one passage of *Punica* where a Roman deserter called Cinna recounts to Hannibal the valiant ancestors of Clelius, the Roman whom the Punic general has just killed in combat (Sil. 10.478–502). It is a historical account embedded in a historical epic. Within the narrative fiction, Clelius' story is narrated to the Carthaginian general, whereas out of the narrative fiction the very same account—a reminder of the exemplary Roman *virtutes*—is clearly directed at the audience of the recitation. Another instance of this type of ideology embedded in the literary tradition is provided by, precisely, the entire speech of the personification of the Vrbs in *De Bello Gildonico*.³⁰ The Late Antique Alexandrian poet had apprehended the pedagogical nature and function of *memoria* in the Roman national imagery and effected it in his composition through a variety of motifs, among which we find the Carthaginian one.

In *De Bello Gildonico* the device of *memoria*—materialised in the text through the Punic motif—is operating in close relation to the extra-linguistic context of the composition. Gildo's rebellion had been instigated by the *pars orientalis*, amidst a political conflict between the two *partes imperii*.³¹ In this sense, the Carthaginian topic suited the agenda of Honorius and Stilico, for it was evoking a stage in Rome's history in which the enemy was an external one. Furthermore, the motif provided *exempla* aimed at conveying the ultimate idea that the Roman nation was capable of easily defeating Gildo, regain its territories and remain united and this aligned with the admonitions on the importance of preserving internal unity that are recurrent throughout the entire composition, such as the words that Theodosius the Elder directs at Honorius: *Iungantur spoliis Firmi Gildonis opima; | exornet geminos Maurusia laurea currus; | una domus totiens una de gente triumphed* (Gild. 343–345), to

³⁰ This is generally the case in the entire speech of the personification of Rome (Gild. 28–127), but our focus here is restricted to the Carthaginian subject alone.

³¹ Further on this topic, see Oost, *op. cit.*, and Cameron, *op. cit.*, pp. 93–123.

name but one example. For all these reasons, the function of the Punic motif in *De Bello Gildonico* is somehow analogous to that of the story of Cinna cited above, namely an exemplary historical account within a (likewise) historical epic. Additionally, the Carthaginian conflict constituted one specific device in order to allow for continuity between the Republican past and the moment of composition and recitation of Claudian's text, something that aligned with the taste and values of influential sectors of the senatorial order during his times.

On the basis of the previous discussion, we subscribe to Dihle's claim that the Late Antique Alexandrian poet combines the Greek myth with events of Rome's Republican History, which he provides with mythical status, so that historical characters such as Camilus, Scipio and Cato become homologous to Achilles, Hercules, and Ulisses.³² Building on Dihle's statement, it is argued here that in *De Bello Gildonico* the mythified historical event of the Second Punic War undertakes a moralizing function that Greek myths could not perform.

Conclusions

Rome's conflict with Carthage was double faceted. Historically its denouement consolidated Rome as a political and military overarching power in the Mediterranean. Furthermore, it became a literary subject matter that handed down idealised military and moral standards to subsequent generations. Claudian engaged with that longstanding tradition in *Gild.* 76–91. A close reading of the passage contributes to a better understanding and appreciation of both the narrative qualities and the ideological agenda of *De Bello Gildonico*. By stressing some of the major themes of the entire composition, the reference to the Second Punic War contributes to cohere the text. As far as ideology is concerned, it appears to be an oblique commentary on the late fourth century political and military context, namely on the conflicts between the two *partes imperii*. While threats to territorial integrity occurred within and out of the borders of the Roman Empire (court intrigues; Goths in the West; Parthians in the East), the notion of *memoria* was still poignantly resounding in the realms of court literature, as a textual device serving specific agendas largely determined by the pressing circumstances of the time. Claudian's reworking of the Carthaginian motif as a functional narrative and ideological device indicates and illustrates that this specific subject matter continued to be meaningful and significant in imperial Latin literature until its very closure.

³² A. Dihle, *Greek and Latin Literature of the Roman Empire. From Augustus to Justinian*, trans. A. Malzahn (London and New York: Routledge, 1994), p. 589.

Bibliography

- Barr, William. *Claudian's Panegyric on the Fourth Consulate of Honorius. Introduction, text, translation and commentary*. Liverpool: Francis Cairns, 1981.
- Bauer, Ludwig. *Silii Italici Punica. Libri I—X*. Leipzig: Teubner, 1890.
- Bauer, Ludwig. *Silii Italici Punica. Libri XI—XVII*. Leipzig: Teubner, 1892.
- Birt, Theodor. *Claudiani Carmina. Monumenta Germaniae Historica Auctorum Antiquissimorum*, X. Berlin: Weidmann, 1892.
- Brizzi, Giovanni. "Carthage and Hannibal in Roman and Greek Memory." In *A Companion to the Punic Wars*, edited by Dexter Hoyos, 483—498. London: Wiley—Blackwell, 2011.
- Cameron, Alan. *Claudian. Poetry and Propaganda at the Court of Honorius*. Oxford: Oxford University Press, 1970.
- Champion, Craig B. "Polybius and the Punic Wars." In *A Companion to the Punic Wars*, edited by Dexter Hoyos, 95—110. London: Wiley—Blackwell, 2011.
- Christiansen, Peter G. *The Use of Images by Claudius Claudianus*. The Hague—Paris: Mouton, 1969.
- Dihle, Albert. *Greek and Latin Literature of the Roman Empire. From Augustus to Justinian*. Translated by A. Malzahn. London—New York: Routledge, 1994.
- Garambois—Vasquez, Florence. *Les invectives de Claudien. Une poétique de la violence*. Bruxelles: Latomus, 2007.
- Hoyos, Dexter, ed. *A Companion to the Punic Wars*. London: Wiley—Blackwell, 2011.
- Keudel, Ursula. *Poetische Vorläufer und Vorbilder in Claudians De consulatu Stilichonis. Imitationskommentar*. Hypomnemata Untersuchungen zur antike und zu ihrem nachleben. Hypomnemata Heft 26. Göttingen: Vandenhoeck—Ruprecht, 1970.
- Mineo, Bernard. "Principal Literary Sources for the Punic Wars." In *A Companion to the Punic Wars*, edited by Dexter Hoyos, 111—127. London: Wiley—Blackwell, 2011.
- Olechowska, Elzbieta Maria. *Claudii Claudiani De Bello Gildonico. Texte établi, traduit et commenté*. Leiden: E. J. Brill, 1978.
- Oost, Stewart Irwin, "Count Gildo and Theodosius the Great." *Classical Philology* 57, 1 (1962): 27—30.

Lucida intervalla 47 (2018)

Seeck, Otto. *Q. Aurelii Symachi quae supersunt*. Berlin: Weidmann, 1961.

Skutsch, Otto. *Studia Enniana*. London: The Athlone Press, 1968.

Skutsch, Otto. *The Annals of Q. Ennius. Edited with an introduction and commentary*. Oxford: Clarendon Press, 1985.

Ware, Catharine. "Gildo tyrannus: Accusation and Allusion in the Speeches of Roma and Africa." In *Aetas Claudiana. Eine Tagung an der Freien Universität Berlin vom 28. bis 30. Juni 2004*, edited by Widu-Wolfgang Ehlers et al. München–Leipzig: K. G. Saur, 2004.

Душан Поповић
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

Средњовизантијске поетске монодије с посебним освртом на две Евгенијанове песме у спомен на Продрома*

Анстракт: У раду аутор настоји да, између осталог, и на примеру двају стихованих елегичних састава Никите Евгенијана поводом смрти Теодора Продрома, прикаже неколике начине приступа том још од античког периода популарном жанру, нарочито имајући у виду компаративне елементе Евгенијановог тематски идентичног списа у прози.

Кључне речи: посмртно слово, монодија, надгробни епиграм, дванаестерац, хексаметар.

Abstract: In this essay, starting among others from two verse elegiac compositions on the death of Theodoros Prodromos by Niketas Eugenianos, the author tries to highlight a few ways of approach toward the genre which was very popular from the antiquity on, especially taking into account some comparative elements of Eugenianos's thematically identical prose composition.

Key words: epitaph, monody, funerary epigram, dodecasyllable, hexameter.

Предмет проучавања у овом прилогу, чији поднаслов може деловати помало уопштено, може се редефинисати нешто опширнијим појмовима – овде ћемо се бавити неким особеностима рецепције античког књижевног жанра посмртне поезије у средњовизантијском периоду уопште, а нарочито њеним манифестацијама код писаца XII века; при томе, имајући у виду обим и сложеност списа изабраних за илустративне примере, ограничићемо се на идентификацију и истицање само појединих, најзначајнијих аспеката који откривају њихову специфичност.

Обратимо ли накратко пажњу на историјат развоја овог поджанра у византијској књижевности, видећемо да су се крајем X века у Византији појавиле прве песме с надгробном тематиком, које су надилазиле уобичајене оквири епиграма и у којима је била избрисана граница између приватног и јавног обраћања.¹ Тако, на пример, војни заповедник

* Рад садржи део резултата остварених на пројекту *Хришћанска култура на Балкану у средњем веку: Византијско царство, Срби и Бугари од 9. до 15. века* (ев. бр. 177015), који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Нићифор Уран ламентира над смрћу свог пријатеља, познатог писца Симеона Метафраста, у песми у којој се садржај надгробног натписа, изговорен у првом лицу, спаја с тужбалицом написаном у виду директног обраћања.² Такође, овде се, вероватно први пут, јампски триметар употребљава за надгробну песму.³

У истом столећу, само нешто касније, Јован Геометар је саставио своју Монодију у част судије.⁴ У XI веку посведочено је „објављивање“ неколико надгробних песама које су сачинили неколики истакнути учењаци тог доба, попут Јована Мавропода, Христофора Митиленског и Михаила Псела. Обе Мавропове песме (посвећене протевону Теодору и хартофилаксу Јовану) написане су у јамбима,⁵ две Христофорове су такође у јамбима (оне посвећене брату Јовану и сестри Анастасо), трећа му је у херојском метру (Цару Јовану Аргиру), а четврта у елегијским дистисима (Мајци Зоји),⁶ док је Пселова песма састављена у јамбима (Марији Склирени).⁷ Коначно, пред сâм крај средњовизантијског периода (XII столеће), наилазимо и на песме које је Никола Каликле написао у јамбима (Докијани и Цару Јовану Комнину),⁸ затим на укупно седам песама у разним метрима од Теодора Продрома (посвећених члановима владајуће куће Комнинâ),⁹ те на једну песму у јамбима и једну у хексаметрима од Никите Евгенијана (обе посвећене, као што је већ речено, самом Продрому).

Иако су готово све поменуте песме, како смо видели, биле написане у класичном стиху, био то дактилски хексаметар или јампски триметар, оне се ипак не би могле подвести под уобичајену дефиницију античког надгробног епиграма; та чињеница нас наводи да изнова размотримо жанровске особености епиграма у разматраном периоду. Наиме, на надгробну поезију, чије смо репрезентативне ауторе набројали, гледало се као на менандровске монодије писане у стиховима, с обзиром на то да се сâм термин монодија – у делима Мавропода, Геометра и Евгенијана – јавља како у наслову појединих остварења тако и унутар њиховог текста. Тако, на пример, у тексту једне од поменутих Мавропових песама наилазимо на израз τῆνδε τὴν μονωδίαν,¹⁰ а у једној Геометровој и у једној

¹ Kambylis, „Das griechische Epigramm“, 25.

² Издање текста: Mercati, «Versi di Niceforo Uranos», passim.

³ Lauxtermann, ‘The Velocity of Pure Iambs’, 28.

⁴ Издање текста: *Anecdota Graeca e codicibus... Parisiensis*, IV, 320–321.

⁵ *Iohannis Euchaitorum Metropolitae quae... supersunt*, 20–22 (песме под бр. 36 и 37).

⁶ *Die Gedichte des Christophoros Mitylenaios*, 26–29; 47–51; 4–5; 33–34 (песме под бр. 44, 77, 8 и 57).

⁷ *Michaelis Pselli in... Sclerenam*, 69–88.

⁸ *Nicola Callicle: Carmi*, песме под бр. 22 и 31.

⁹ *Theodoros Prodromos: Historische Gedichte*, песме под бр. 2, 7, 25, 26a–b, 28, 29 и 39.

¹⁰ *Iohannis Euchaitorum Metropolitae quae... supersunt*, 22.45.

Евгенијановој песми овај термин је присутан у самом наслову: поменуте Μονωδία εἰς δικάστην, односно Μονωδία εἰς τὸν κυρὸν Θεόδωρον τὸν Πρόδρομον. Па ипак, ако узмемо у обзир целокупни корпус такве поезије, видећемо да се тај термин јавља једино на та три места. Иначе, у рукописима који садрже овакву врсту песама могу се наћи разни изрази који се, с једне стране, односе на адресата, а с друге, на повод за писање песме или њено рецитовање. У принципу, један термин се користи како би се означио облик надгробне песме, а неки други за њен садржај. Тако, на пример, код Псела наилазимо на израз στίχοι ἐπιτύμβιοι,¹¹ а код Христофора Митиленског – ἐπιτάφια ἱαμβεῖα.¹² Осим тога, у поменутих песмама присутни су разноврсни термини – као што су πένθος,¹³ θρηνηδία и μέλος – па чак и, могло би се готово рећи, прозаичне речи, као што су λόγος и ἔπαινος.¹⁴

Дакле, ове текстове карактерише, с једне стране, термин μονωδία, који их очигледно повезује са прозним монодијама својственим књижевности с посмртном тематиком, а с друге, термини μέλος и θρηνος, који их доводе у везу са тужбалицама извођеним у некњижевној пракси.¹⁵ Будући да јасно видимо како је њихова структура различита од структуре прозне монодије онако како ову последњу прописује Менандар Ретор, то би такође значило да су с надгробним епиграмом исти текстови повезани путем поетске форме. Један од највише афирмисаних научника који се у наше време баве овом материјом, Панајотис Агапитос, сматра да у византијској књижевној теорији не постоји општи појам под који би могла да се подведе нарочита врста поезије о којој је реч, заједно с осталим сличним књижевним творевинама, јер она, како се чини, представља нешто ново за византијску културу, нарочито ако се упореди с аналогном ситуацијом у античкој хеленској књижевности.¹⁶ Агапитос верује да се овде сусрећемо с „комбинацијом две категорије поетског дискурса“, тј. да је „јавни“ и, у исто време, „усмени, односно формулаични аспект обредне тужбалице помешан са приватним“ и, истовремено, „писаним, односно неформулаичним аспектом надгробног епиграма, како би

¹¹ Michaelis Pselli in... Sclerenam, 69.

¹² Die Gedichte des Christophoros Mitylenaios, 51, 78.tit.

¹³ В. нпр. ibid., 48, 77.23.

¹⁴ В. нпр. ibid., 47, 77.1.

¹⁵ Alexiou, *The Ritual Lament*, 103.

¹⁶ Agapitos, 'Ancient Models and Novel Mixtures', 17: овде се он удаљава од традиционалних, Хунгерових ставова, које овај износи у свом класичном делу (Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur*, I, 5–7), а приближава се критичким размишљањима, које у погледу „чистоте“ жанра у средњовизантијској књижевности изражавају Kazhdan – Franklin, op. cit., 7–8 u Mullett, 'The Madness of Genre', passim.

се створио емоционално интензивни јавни дискурс у поетском виду”, насупрот „канонској прозној монодији”.¹⁷

Имајући у виду оваква запажања, можда је умесно подсетити се за тренутак да је управо Никита Евгенијан био један од истакнутих представника оног иновативног производа византијске књижевности XII века, у којем мешање жанрова поприма веома динамичну и, у исто време, утицајну форму, а то је „учени” роман. Писци комнинске епохе, наиме, замислили су роман као разнородни жанр под именом *δράμα*, унутар којег је посмртно слово постало једна од главних особености, и то својствена не само веома бројним тужбалицама у романима, него и као доминантно стилистичко средство.¹⁸ Ово последње нарочито карактерише романе (дословно *δράματα*) Продрома и његовог подражаваоца Евгенијана; у вези с тим, од нарочитог је значаја чињеница да су једино ова два романа написана у јампским триметрима, исто као и већина раније поменутих поетских монодија.

У жељи да се разјасни неодређеност у терминолошком класификовању овог под-жанра књижевности с посмртном тематиком, придружили бисмо се већ предложеном решењу¹⁹ да се у публикацијама с овим и оваквим текстовима треба придржавати следећих смерница: да се уз првобитан назив дела, који се већ налази у рукопису и који је често елиптичан, дода реч *στίχοι* (подразумева се *ἐπιτάφιοι*), како се не би помишљало на евентуалну допуну у виду именице *λόγοι*. Ова дела, наиме, потпадају под метричке, тј. стиховане епитафе; другим речима, у питању су надгробне песме које је, као такве, неопходно означити на дискриминаторни начин.

Као пример за такав поступак, иако је реч о позновизантијској епоси, може нам послужити опис садржаја надгробних песама Теодора Метохита: њихов приређивач, Гијан, за наслов ових песама (*Ἐπιτάφιοι*) употребио је само делимично прихватљив еквивалент, преведећи га на француски као « *oraison funèbre en vers* »;²⁰ додуше, у другом свом издању, оном са писмима Нићифора Григоре, он на таква остварења примењује незадовољавајући термин « *oraison funèbre* ».²¹ С друге стране, сасвим задовољавајуће решење понудио је издавач Ламбинових епитафа,

¹⁷ Agapitos, op. cit., 13.

¹⁸ О овоме детаљно: idem, 'Narrative, Rhetoric and "Drama" Rediscovered', passim.

¹⁹ Idem, 'Ancient Models and Novel Mixtures', 13.

²⁰ Guiland, « Les Poésies inédites de Théodore Métochite », 281 (Εἰς τὴν Αὐγουσταν Εἰρήνην); 283 (Εἰς τὸν νέον ἄνακτα Μιχαὴλ τὸν Παλαιολόγον).

²¹ *Correspondance de Nicéphore Grégoras*, xvii.

Спиридон Ламброс, који је употребио израз «ἔμμετροι ἐπιτάφιοι»,²² као и Ихор Шевченко у свом чланку посвећеном Метохиту, где говори о „песничким епитафима”.²³ Наравно, најједноставније решење било би оно које би прави садржај оваквих састава у самом почетку учинило потпуно јасним: довољно је да, када говоримо о надгробним песмама, користимо облик средњег рода Ἐπιτάφιον, односно, у множини, Ἐπιτάφια (подразумева се ἐπίγραμμα, ποιήμα, односно, у множини, ἐπιγράμματα, ποιήματα), а када говоримо о посмртним беседама – облик у мушком роду, Ἐπιτάφιος, односно Ἐπιτάφιοι (подразумева се λόγος, односно λόγοι).

Већ је одавно уочено да текст прозне Монодије на смрт свог учитеља Теодора Продрома, коју је сачинио његов ученик и пријатељ Никита Евгенијан,²⁴ одудара од сродних античких, а нарочито византијских књижевних творевина у којима се изражавају туга и жалост, будући да ова Монодија садржи подоста вредних података о животу и раду чувеног беседника, писца, песника и учитеља из XII века, Теодора Продрома.²⁵ Што се пак тиче теоријске заснованости византијске посмртне беседе, што је готово синоним за појам монодије, она се, као што је добро познато, налази међу правилима за састављање монодије и посмртног слова, чији је аутор антички теоретичар беседништва Менандар Ретор;²⁶ реч је, наиме, нарочито о следећа три поглавља његовог приручника: читава поглавља под бројем 11 (Περὶ ἐπιταφίου) и 16 (Περὶ μονωδίας), а делимично и поглавље под бројем 9 (Περὶ παραμυθητικοῦ).²⁷ У складу с изложеним правилима, византијска посмртна беседа обично се састоји из четири главна сегмента – проοίμιον (увод), ἔπαινος (похвала), θρήνος (тужбалица) и παραμυθία (утеха) – и једног необавезног, закључног дела, а то је εὐχή (молитва). Евгенијанова беседа је такође сачињена на тај начин, али је у њој θρήνος делимично изостављен, док је παραμυθία изостављена у потпуности: разлог за то, као што ћемо видети касније, можда лежи у чињеници да је завршни део беседе изгубљен у рукописној предаји. Иначе, у погледу особености књижевног жанра, овај Евгенијанов спис треба сврстати под општији термин ἐπιτάφιος λόγος, који је у средњовизантијском периоду, о којем је, пре свега, овде реч,

²² Λάμπρος, «Αἱ Μονωδία», 360.

²³ Ševčenko, « Observations sur les recueils... des Poèmes de Th. Métochite », 280.

²⁴ Petit, « Monodie de Nicetas Eugénianos », 452–463.

²⁵ Kyriakis, 'Of Professors and Disciples', 108; Kazhdan – Franklin, *Studies on Byzantine Literature*, 114; Sideras, „Eine neue Monodie – von Niketas Eugeneianos?“, 185.

²⁶ Soffel, *Die Regeln Menanders für die Leichenrede*, 63–85.

²⁷ Menander Rhetor, 170–178; 201–206; 160–164.

обухватао обимну збирку сличних елегичних дела састављаних за царева, патријархе и друге личности.²⁸

С друге стране, сачуван је још један Евгенијанов ламент, али овога пута написан у стиховима, под насловом Μονωδία εἰς τὸν κυρὸν Θεόδωρον τὸν Πρόδρομον,²⁹ који је састављен у јампским триметрима, заједно са саставом на исту тему у хексаметрима, под насловом Ἦρωϊκά.³⁰ Прозна Монодија и стиховани састави се узајамно допуњују, образујући јединствену целину. У сва три списа, наиме, Евгенијан горко оплакује болест и смрт свога учитеља, истовремено нам говорећи много тога о Продромовој вештини и његовим врлинама.

Већ у првом издању текста прозне Монодије, оном из 1902. године, примећено је богатство Евгенијановог речника, чиме не заостаје за својим учитељем. Међутим, судећи по забелешци на маргини рукописа унутар којег је текст ове Монодије сачуван (а она гласи: «ζῆτεῖ τὸ λείπον»),³¹ као и по извесним детаљима који недостају у тексту, изгледа да ово дело није сачувано у целости. Па ипак, бројне додатне информације о Продрому пружају Евгенијанови Херојски стихови и његова Монодија у јамбима. Што се тиче дужине поменутих поетских састава, стихована Монодија се састоји од 279 триметара, односно византијских дванаестераца, а тзв. Херојска поема од 99 дактилских хексаметара.

Ако бисмо се упустили у детаљнију анализу Евгенијанових остварења, видели бисмо да и Посмртна беседа и поетски састави посвећени Продрому одсликавају вештину овог његовог учитеља, његов језик и стил. Овде ћемо се, ипак, ограничити на конкретизацију једног њиховог до сада недовољно прецизно ученог момента, који је по нашем мишљењу индикативан у погледу одступања од устаљене традиције. Мада је њихов садржај пун античких, хеленских елемената – почев од језика, преко историје, па све до митологије – у њима ипак има, такође, хришћанских и старозаветних мотива. Међутим, иако се у потпуности можемо сложити с Киријакисовом констатацијом да је „низање имена и ликова, како из паганског тако и библијског света, повезано с Продромовим списима и његовим лирским саставима“, нажалост не бисмо се могли сложити с његовом тврдњом да се „већина, ако не и сва помињања Мојсија,

²⁸ Cf. Hadzis, „Was bedeutet ‚Monodie‘ in der byzantinischen Literatur?“, passim. О правој моди писања посмртних слова сведочи нам и један текст уперен против њихових састављача: Sideras, *Eine byzantinische Invektive*, passim.

²⁹ Gallavotti, «Novi Laurentiani codicis analecta», 222–229.

³⁰ Ibid., 229–231.

³¹ Petit, loc. cit., 463.

Давида, Соломона, па чак и Исуса Христа, појављују једино у елегичним стиховима”, као ни да „ниједно од њих не налазимо у тексту” прозне Монодије.³² Напротив, на основу анализе текста можемо се уверити и јасно установити следеће: није тачно да се ова помињања јављају једино у Евгенијановим стихованим надгробним саставима; такође, није тачно да се у његовој прозној Монодији помињу само олимпска божанства,³³ ако се у њих уопште могу убројати такве персонификоване апстракције као што су Немеса или Адрастеја. Истина ће пре бити да, у том погледу, постоје извесне разлике једино међу двома поетским композицијама. Док се у јамској Монодији појављује само једно хришћанско, а чак седам старозаветних имена и појмова,³⁴ у хексаметарској поеми тај однос је свега 1:2, и то једино ако претпоставимо да се пагански интонирана инвокација Σῶτερος,³⁵ која неодољиво подсећа на веома популарни атрибут врховног божанства Зевса, уопште и односи на хришћанског Месију.

И да закључимо: у целини гледано, док Евгенијанова јампска песма слави Продромова постигнућа и оплакује патње које су га снашле за живота (како се јасно каже: «θρηνητικόν σου τῶν παθημάτων... / ὑμνητικόν σου τῶν χαρισμάτων...»),³⁶ дотле изгледа да се хексаметарска поема више бави оностраним, те да је усмерена ка Продромовој апотеози, што би потврђивала чињеница да је пре Евгенијана, као што смо већ видели, ова поетска форма била употребљавана једино за прослављање преминулих чланова царске породице, а то се најбоље може видети у песничким саставима самог Продрома.³⁷ Коначно, судећи по њеној етеричној атмосфери и описивању небеског станишта чувених философа и песника класичне старине, у чијем друштву сада ужива и њихов достојни наследник Продром, у овој другој поеми можемо наслутирати готово дантеовско посвећење поезије, какво ће у западној култури преовладати тек око столеће и по касније.

³² Kyriakis, loc. cit., 118.

³³ Ibid., п. 8. Насупрот томе в. Petit, loc. cit., 452.21, 458.25 и 27 (Сион), 453.13 и 19 (Соломон), 453.22 (Јов), 453.26 (Израел), 454.1 (Мојсије), 454.16 (Саул), 454.17 и 458.25–26 (Јеремија), 458.26 (Јерусалим); 453.25, 455.19 и 457.23 (Павле), 456.21 (јеванђеље).

³⁴ Gallavotti, loc. cit., 223.4 и 226.181 (Христос); 223.57 (Далида), 224.79 (Ева), 224.84 (Ноје), 225.119 (Мојсије), 227.193 и 228.234 (еден), 227.211 (Адам), 228.242 (Соломон).

³⁵ Ibid., 230.40.

³⁶ Ibid., 222.4–5.

³⁷ Βασιλικοπούλου-Γωαννίδου, Ἡ Ἀναγέννησις τῶν γραμμάτων, 95–96.

Листа референци – list of references

Извори – Primary sources

- Anecdota Graeca e codicibus manuscriptis Bibliothecae Regiae Parisiensis*, ed. J. A. Cramer, Oxford 1841.
- Correspondance de Nicéphore Grégoras. Texte édité et traduit*, ed. R. Guiland, Paris 1927.
- Die Gedichte des Christophoros Mitylenaios*, ed. E. Kurtz, Leipzig 1903.
- Iohannis Euchaitorum Metropolitae quae in codice Vaticano Graeco 676 supersunt*, ed. P. De Lagarde (Abhandlungen der historisch-philologischen Classe der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen 28), Göttingen 1882.
- Menander Rhetor*, ed. D. A. Russell – N. G. Wilson, Oxford 1981.
- Michaelis Pselli in Mariam Sclerenam. Testo critico, introduzione e commentario*, ed. M. Dora Spadaro (Università di Catania. Pubblicazioni della Facoltà di Lettere e Filosofia 37), Catania 1984.
- Nicola Callicle: Carmi. Testo critico, introduzione, traduzione, commentario e lessico*, ed. R. Romano (Byzantina et Neo-Hellenica Neapolitana 8), Napoli 1980.
- Theodoros Prodromos: Historische Gedichte*, ed. W. Hörandner (Wiener Byzantinistische Studien 11), Wien 1974.

Литература – Secondary Works

- Agapitos P. A., 'Narrative, Rhetoric and "Drama" Rediscovered: Scholars and Poets in Byzantium Interpret Heliodorus', in: *Studies in Heliodorus* (Cambridge Philological Society. Supplementary Volume 21), ed. R. Hunter, Cambridge 1998, 125–156.
- Idem, 'Ancient Models and Novel Mixtures: The Concept of Genre in Byzantine Funerary Literature from Photios to Eustathios of Thessalonike', in: *Modern Greek Literature: Critical Essays*, ed. G. Nagy – A. Stavrakopoulou, New York – London 2003, 5–22.
- Alexiou M., *The Ritual Lament in Greek Tradition*, Cambridge 1974.
- Βασιλικοπούλου-Ιωαννίδου Α., 'Ἡ Αναγέννησις τῶν γραμμάτων κατὰ τὸν ἸΒ' αἰῶνα εἰς τὸ Βυζάντιον καὶ ὁ Ὅμηρος, Ἀθήναι 1971.

- Gallavotti C., «Novi Laurentiani codicis analecta», *Studi Bizantini e Neoellenici* 4 (1935), 203–236.
- Guilland R., « Les Poésies inédites de Théodore Métochite », *Byzantion* 3 (1927), 265–302.
- Hadzis D., „Was bedeutet ‚Monodie‘ in der byzantinischen Literatur?“, in: *Byzantinistische Beiträge*, ed. J. Irmscher, Berlin 1964, 177–185.
- Hunger H., *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner* (Handbuch der Altertums-wissenschaft XII.5.1–2), München 1978.
- Kambylis A., „Das griechische Epigramm in byzantinischer Zeit“, *Würzburger Jahrbuch für Antike* 20 (1994–1995), 19–47.
- Kazhdan A. – Franklin S., *Studies on Byzantine Literature of the Eleventh and Twelfth Centuries*, Cambridge – Paris 1984.
- Kyriakis M., ‘Of Professors and Disciples in Twelfth Century Byzantium’, *Byzantion* 43 (1973), 108–119.
- Λάμπρος Σ., « ΑΜονωδίαi Ἀλεξίου τοῦ Λαμπηνοῦ », *Νέος Ἑλληνομνήμων* 11 (1914), 359–400.
- Lauxtermann M. D., ‘John Geometres – Poet and Soldier’, *Byzantion* 68 (1998), 356–380.
- Idem, ‘The Velocity of Pure Iamb: Byzantine Observations on the Metre and Rhythm of the Dodecasyllable’, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 48 (1998), 9–33.
- Mercati S., «Versi di Niceforo Uranos in morte di Simeone Metafraste», *Analecta Bollandiana* 68 (1950), 126–134.
- Mullett M., ‘The Madness of Genre’, *Dumbarton Oaks Papers* 46 (1992), 233–244.
- Petit L., « Monodie de Nicéas Eugénianos sur Théodore Prodrome », *Vizantijskij Vremennik* 9 (1902), 446–63.
- Sideras A., „Eine neue Monodie – von Niketas Eugeneianos?“, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 37 (1987), 181–200.
- Idem, *Eine byzantinische Invektive gegen die Verfasser von Grabreden* (Wiener Byzantinistische Studien 23), Wien 2002.
- Soffel J., *Die Regeln Menanders für die Leichenrede in ihrer Tradition dargestellt, herausgegeben und kommentiert* (Beiträge zur Klassischen Philologie 57), Meisenheim am Glan 1974.
- Ševčenko I., « Observations sur les recueils des Discours et des Poèmes de Th. Métochite et sur la bibliothèque de Chora a Constantinople », *Scriptorium* 5 (1951), 279–288.

Dušan Popović
Facoltà di filosofia
Università di Belgrado

Le monodie in versi di età medio-bizantina con particolare riguardo a due poesie di Eugeniano dedicate a Prodromo

Riassunto: Il soggetto del presente contributo può essere definito, in termini più ampi, nel senso che in esso vengono esaminate alcune delle peculiarità appartenenti alla ricezione del genere letterario classico della poesia funebre in Bisanzio del XII secolo, soprattutto tenendo d'occhio i componimenti poetici dedicati dal retore Niceta Eugeniano alla memoria di suo maestro ed amico, famoso scrittore di tale epoca, Teodoro Prodromo. Quel primo autore ha, inoltre, composto al proposito anche una *monodia* scritta in prosa che apparterebbe alla concezione più larga del *logos epitaphios*, sul quale ci è pervenuto, sin dall'antichità, un *Manuale per discorsi dimostrativi* scritto da Menandro il Retore. D'altra parte, ci sono noti anche dei numerosi componimenti in versi sullo stesso soggetto, scritti sia in dodecasillabo bizantino che in esametro dattilico. Prendendo in considerazione tali opere e mettendole in confronto con le poesie funebri di Niceta Eugeniano siamo stati in grado di constatare che queste ultime si possono inserire nella tradizione costituitasi a partire dalla fine del X secolo – con i scritti sull'argomento di Niceforo Urano, Giovanni Mauropode, Cristoforo Mitileneo e Michele Psello – e perfezionatasi proprio con i scritti dello stesso Prodromo. Inoltre, ci siamo anche accorti che la coincidenza che Eugeniano adoperasse lo stesso verso – cioè il trimetro giambico, ossia il dodecasillabo bizantino – sia nelle suddette poesie che nel suo romanzo d'amore e d'avventura intitolato *Drosilla e Caricle* (scritto peraltro, come lui stesso dichiara, «imitando l'omogenea opera di Prodromo»), non può essere che intenzionale, tenendo conto dell'immenso influsso sulla rinascita del romanzo greco classico in epoca medio- e tardobizantina da parte di contenuti e mezzi stilistici appartenenti al genere letterario dell'*epitaphios logos*. Infine, abbiamo scoperto che alcuni dei precedenti contributi bizantinologici sull'argomento contenevano qualche imprecisazione (oltre che una palese inesattezza) riguardo alle differenze di contenuto e di stile fra *Monodia* prosastica di Eugeniano da una parte, e le sue poesie in dodecasillabi ed esametri dall'altra, ma anche tra le due poesie messe da parte.

PRIKAZI, IZVEŠTAJI

Collegium Carolivicanum Сремски Карловци, 18–25. август 2018.

Викендијум Београд, 1–2. децембар 2018.

Прошлог августа у Сремским Карловцима одржана је прва латинска летња школа у Србији. Организовала ју је и реализовала Карловачка гимназија у сарадњи са београдском Филолошком гимназијом и Институтом за антику и класично наслеђе при Филозофском факултету у Београду.

Назив *Collegium Carolivicanum* евоцира саме почетке Карловачке гимназије, која је испрва била латинска школа по тад уобичајеном моделу: латински језик био је не само главни предмет изучавања већ и језик на којем се одвијала целокупна настава. Тај је образац примењен на летњу школу, те она онда у модерним оквирима одговара на изворне циљеве најстарије српске гимназије, а у основним поставкама кореспондира и многим сличним манифестацијама које се већ неколико деценија уназад одржавају широм Европе и света.

Настава је била углавном посвећена енарацији одабраних текстова из античких, средњовековних и нововековних латинских писаца, уз изванредан удео часова разговорног латинитета. Засебан мали течај чинили су часови посвећени основама класичног грчког (за почетнике) и тумачењу грчких текстова (за напреднију групу): у складу с принципом школе, и часови грчког држани су на латинском. Све ово се одвијало сваког дана у тросатним блоковима пре и после подне. Слободно поподневно време и вечери коришћени су за музичке и позоришне активности: певање латинских песама из разних времена и припрему једне сцене из Плаутовог *Амфитриона*. Друге ваннаставне активности биле су посвећене упознавању с класичним наслеђем и културним знаменитостима:

обиласци Сремских Карловаца, Стражилова, Карловачке аде, и излет у Митровицу ради обиласка Музеја Срема, музејског лапидаријума и Царске палате.

Наставу на летњој школи држали су проф. др Војин Недељковић и проф. др Дарко Тодоровић с Одељења за класичне науке Филозофског факултета, и докторанди Јиржи Чепелак (Праг) и Вукашин Миљковић (Београд). Позоришне и музичке активности водили су доц. др Горан Видовић с Филозофског факултета, Александар Станишић, професор Карловачке гимназије, и Милица Јанковић, студент класичних наука. За организацију летње школе и координацију свих активности задужена је била Јелена Рудовић, професор Карловачке гимназије, уз помоћ Јелене Савић, професора београдске Филолошке гимназије.

Полазника је било двадесетак, највише средњошколаца, уз неколико студената и гимназијских професора. Полазници су сами сносили трошкове смештаја и оброка. Остала средства обезбеђена су из донација следећих фирми: Дарком, Гепард, Еуген чоколаде из Новог Сада и Гас сервис из Рашке.

Намерни да и надаље одрже занимање за ову врсту активности, организатори планирају не само нову летњу школу наредног августа, већ и повремена окупљања током школске године. Један такав краћи скуп, под именом Викендијум, одржан је прошлог децембра у Филолошкој гимназији у Београду. Часови, махом на латинском, организовани су били оба дана у блоку од четири сата, а држали су их проф. др Војин Недељковић, доц. др Горан Видовић, Вукашин Миљковић (сад професор класичних језика у Филолошкој гимназији), Јелена Савић, Милица Јанковић, као и београдски докторанд класичних наука Данило Савић. Наставу је слушало четрдесетак гимназијалаца и десетак студената и наставника, међу којима гости из Карловачке гимназије (деветоро ђака и три професора).

Један од циљева организатора јесте да се прошири мрежа наставника који би узели активног учешћа у латинским летњим школама и латинским скуповима, између осталог зато што такав приступ латинској настави представља, по нашем уверењу, кључ за ефикасно и темељно стручно усавршавање. Други циљ, једнако важан, јесте да се код ђака надарених и заинтересованих за класичне језике тај интерес продуби, и да им се омогући темељитије и разноврсније учење, под условима које редовна школска настава не може да обезбеди. Трећи и најопштији циљ

Collegium Carolivicanum

јесте да се сви који се баве класичним језицима и класичном традицијом, или према овој имају наклоности, повежу што боље међу собом, јер се предмет нашег заједничког занимања може одржати и развијати само кроз узајамну подршку и сарадњу.

Јелена Савић
Филолошка гимназија, Београд

Sadržaje sveske 47 (2018)

DANILO SAVIĆ	
The Development of Indo-European *-In- in the Greek Inherited Lexicon	13
ЈЕЛЕНА ТОДОРОВИЋ ВАСИЋ	
Есхилови драмски принципи у трагедији <i>Оковани Прометеј</i>	39
ИФИГЕНИЈА РАДУЛОВИЋ — ГОРДАН МАРИЧИЋ	
<i>Против Ератостена</i> или како је једно политичко убиство прошло некажњено	55
РОДОЉУБ КУБАТ	
Историјски извештаји о настанку Септуагинте	75
МИЛОСАВ ВЕШОВИЋ	
Изводи из историје истраживања језика <i>Новог Завета</i>	93
ВИТАС — ГОЛУБОВИЋ — МИЛИЋ РАДИШЕВИЋ — ЦВЈЕТИЧАНИН	
<i>Astronomica</i> : Прво певање <i>Звездословља</i> Марка Манилија	133
DRAGANA GRBIĆ	
Some Considerations about the Peregrine Communities in Upper Moesia	221
MARIJA ILIĆ	
Ein Blick auf die Götterepitheta der Orphischen Hymnen in Bezug auf die dichterische Tradition: Kontinuität, Einmaligkeit und Erneuerung	235
MARCELA ANDOKOVÁ	
<i>The law of freedom is the law of love</i> . Some remarks on Christian liberty in Augustine's thinking.	249
TAMARA LOVATO BENEYTO	
The Punic motif in Claudian's <i>De Bello Gildonico</i> . A case of <i>memoria</i> and <i>exemplum</i> in Late Antique Latin literature	263
ДУШАН ПОПОВИЋ	
Средњовизантијске поетске монодије с посебним освртом на две Евгенијанове песме у спомен на Продрома	277
[prikazi, saopštenja]	
Collegium Carolivicanum Сремски Карловци, 18–25. август 2018.	289

